

ISSN 2663-9009 (Print)

ISSN 2663-9017 (Online)

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СЛУЖБИ

НАУКОВИЙ ВІСНИК СІВЕРЩИНИ.

**СЕРІЯ: ОСВІТА. СОЦІАЛЬНІ
ТА ПОВЕДІНКОВІ НАУКИ**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 1 (10)

Чернігів 2023

УДК (051) [378+33+159.9]

НЗ4

DOI 10.32755/sjeducation.2023.01

Рекомендовано до друку вченою радою Академії Державної пенітенціарної служби (протокол № 1 від 24 лютого 2023 р.).

НЗ4 **Науковий вісник Сіверщини. Серія: Освіта. Соціальні та поведінкові науки : науковий журнал / Академія Державної пенітенціарної служби. Чернівці : Академія ДПтС, 2023. № 1 (10). 292 с.**

У цьому випуску журналу вміщено статті, що присвячені розвитку формальної і неформальної освіти, розглянуто педагогічні та психологічні проблеми оцінки здобувачів вищої освіти під час дистанційного навчання, висвітлено результати дослідження формування професійної, в тому числі риторичної компетентності, мовної та візуальної грамотності, розвитку лідерського потенціалу майбутніх фахівців правоохоронної сфери. Також наявні роботи, що розкривають питання морального відчуження як психологічного чинника корупції та особливості й інституційні деформації фінансової безпеки України.

Видання буде корисним для науковців, викладачів, аспірантів, магістрантів та студентів закладів вищої освіти.

УДК (051)[378+33+159.9]

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР: Аніщенко В. О., доктор педагогічних наук, професор.

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Гончаренко О. Г., доктор економічних наук, професор;

Данильченко Т. В., доктор психологічних наук, професор.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Гаркуша С. В., доктор педагогічних наук, професор (Україна);

Ключко А. О., доктор психологічних наук, доцент (Україна);

Пліско В. І., доктор педагогічних наук, професор (Україна);

Потанчук Є. М., доктор психологічних наук, професор (Україна);

Борисенко І. В., кандидат педагогічних наук, доцент (Україна);

Разумейко Н. С., кандидат педагогічних наук, доцент (Україна);

Сіренко К. Ю., кандидат економічних наук, доцент (Україна);

Хазратова Н. В., доктор психологічних наук, доцент (Україна);

Чебоненко С. О., кандидат педагогічних наук, доцент (Україна);

Вайнос Смалєкис, доктор наук, професор, Інститут державного управління
(Литовська Республіка);

Чу В. Нгуєн, доктор наук, Університет Хьюстон Даунтаун, Коледж Бізнесу
(Сполучені Штати Америки);

Маурісіо Гаріта Гутьєррес, доктор наук, Університет Франциско Маррокін (Гватемала);

Чуреа Марія, доктор наук, Університет Петрошани (Румунія);

Чегин Бекташ, доктор наук, професор, Університет Газіосманпаша (Туреччина);

Олександра Кузьор, хабілітований доктор гуманітарних наук, факультет організації та управління, Сілезький технічний університет (Забже, Польща);

Майкл Е. Нільсен, доктор наук, професор, завідувач кафедри психології,
Університет штату Джорджія (Сполучені Штати Америки).

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР: Шмельова Р. І., молодший науковий співробітник відділу наукової діяльності та міжнародного співробітництва.

ISSN 2663-9009 (Print)

ISSN 2663-9017 (Online)

**MINISTRY OF JUSTICE OF UKRAINE
ACADEMY OF THE STATE PENITENTIARY**

SCIENTIFIC HERALD OF SIVERSHCHYNA.

**SERIES: EDUCATION. SOCIAL
AND BEHAVIOURAL SCIENCES**

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 1 (10)

Chernihiv 2023

UDC (051)[378+33+159.9]
DOI 10.32755/sjeducation.2023.01

Recommended for printing by Academic Council of Academy of the State Penitentiary Service (Protocol № 1 on February 24, 2023).

Scientific Herald of Sivershchyna. Series: Education. Social and Behavioural Sciences : a Scientific Journal / Academy of the State Penitentiary Service. Chernihiv : Academy of the SPS, 2023. № 1 (10). 292 p.

This issue of the journal contains articles dedicated to the development of formal and non-formal education, pedagogical and psychological problems in the assessment of obtainers of higher education during distance learning, the research results on the formation of professional competence, including rhetorical one, linguistic and visual literacy, the development of leadership potential of future specialists in law enforcement area. The issue also contains articles that reveal the issue of moral alienation as a psychological factor of corruption, peculiarities and institutional deformations of Ukraine's financial security. This issue will be useful for scientists, teachers, PhD students, undergraduates and students of higher educational institutions.

UDC (051)[378+33+159.9]

EDITOR-IN-CHIEF: Anishchenko V. O., Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor, Academy of the State Penitentiary Service, Ukraine.

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Honcharenko O. G., Doctor of Sciences (Economics), Professor, Academy of the State Penitentiary Service, Ukraine;

Danylchenko T. V., Doctor of Sciences (Psychology), Professor, Academy of the State Penitentiary Service, Ukraine.

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

Harkusha S. V., Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor (Ukraine);

Klochko A. O., Doctor of Sciences (Psychology), Associate Professor (Ukraine);

Plisko V. I., Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor (Ukraine);

Potapchuk Ye. M., Doctor of Sciences (Psychology), Professor (Ukraine);

Khazratova N. V., Doctor of Sciences (Psychology), Associate Professor (Ukraine);

Borysenko I. V., PhD in Pedagogy, Associate Professor (Ukraine);

Razumeiko N. S., Ph.D. in Pedagogy, Associate Professor (Ukraine);

Sirenko K. Yu., Ph.D. in Economics, Associate Professor (Ukraine);

Chebonenko S. O., Ph.D. in Pedagogy, Associate Professor (Ukraine);

Smalskys V., Doctor of Sciences, Associate Professor; Mykolas Romeris University-Institute of Public Administration (Lithuania);

Nguyen Chu V., Ph.D. in Davies College of Business; University of Houston-Downtown (USA);

Mauricio Garita Gutierrez, Doctor of Sciences, Universidad Francisco Marroquin (Guatemala);

Ciurea Maria, Doctor of Sciences, University of Petrosani (Romania);

Cetin Bektas, Doctor of Sciences, Professor; Tokat Gaziosmanpasa (Turkey);

Aleksandra Kuzior, Ph. D., Doctor of Sciences of Humanities, Associate Professor, Faculty of Organization and Management, Silesion University of Technology (Zabrze, Poland);

Michael E. Nielsen, Ph. D., Doctor of Sciences (Psychology), Professor, Chair of Psychology Department, Georgia Southern University (USA).

RESPONSIBLE SECRETARY: Shmelova R. I., junior researcher of the Department of Scientific Activity and International Cooperation; Academy of the State Penitentiary Service (Ukraine).

Founded in 2018. Certificate of state registration: Series KV № 23591-13431R

© Academy of the State Penitentiary Service, 2023

ЗМІСТ

Аніщенко В. О. Риторична компетентність фахівців правоохоронної сфери з позицій професіографічного підходу	9
Вдовенко І. С., Вдовенко О. І. Інтерактивна сутність «освіти протягом життя» в концепті формування конкурентоспроможності	22
Вдовіченко О. В., Блага О. Б., Педченко О. В. Взаємозв'язок схильності до ризику та мотиваційних особливостей у здобувачів вищої освіти	40
Виноград О. В., Доменюк А. М. Окремі аспекти підготовки молодших інспекторів-кінологів зі спеціальними собаками	52
Гончаренко О. Г. Фінансова безпека України та особливості її інституційних деформацій.....	68
Зарічанський О. А. Моральне відчуження як психологічний чинник корупції	82
Ігнатюк О. А., Резнік С. М., Солодовник Т. О., Середа Н. В. Потенціал формальної та неформальної освіти у розвитку професійної компетентності, лідерських якостей і лідерського потенціалу фахівців військових спеціальностей сектору безпеки, охорони, оборони та фахівців із правоохоронної діяльності пенітенціарної системи України.....	105
Лілік О. О., Шумейко З. Є. Особливості формування візуальної грамотності здобувачів вищої освіти засобами навчальної дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням».....	125
Матвійчук В. П., Виноград О. В., Жулковський В. В. Сутність та зміст підготовки молодших інспекторів-кінологів до формування навиків слухняності у розшукових собак.....	136
Олійников Г. В., Ковалевський А. В. Проблемні питання щодо особливостей психосоматичних змін у жертв кримінальних правопорушень сексуального характеру, вчинених державою-агресором.....	149
Остопелець І. Ю., Сергєєва І. В., Степанова С. С. Особливості взаємозв'язку самоставлення і локусу контролю у здобувачів вищої освіти	163
Пестрецов О. В. Удосконалення професійної компетентності майбутніх фахівців Державної кримінально-виконавчої служби України у контексті підвищення рівня навичок управління вогнем ..	174

Попович О. М. Педагогічні умови підготовки майбутніх вихователів дітей раннього віку до роботи в сенсорно збагаченому середовищі закладу дошкільної освіти.....	192
Ситнік С. В., Ільїна Ю. Ю., Свіденська Г. М. Взаємозв'язок стратегій психологічного захисту та самоактуалізаційних процесів у здобувачів вищої освіти	205
Сіренко К. Ю. Виклики та проблеми аграрної галузі під час воєнного стану в Україні.....	216
Співак В. В. RATIO STUDIORUM як джерело з історії європейської педагогічної думки	225
Станішовський А. С. Напрями підвищення якості підготовки майбутніх офіцерів у військових вищих навчальних закладах	235
Третяк О. С., Чебоненко С. О., Мошта І. М. Психолого-педагогічні проблеми в оцінці здобувачів вищої освіти під час дистанційного навчання.....	252
Шимко В. А. Навчальні потреби персоналу пробації як індикатор організаційного розвитку. Емпіричне дослідження	268

CONTENT

<i>Anishchenko V.</i> Rhetorical competence of specialists of law enforcement sphere from the point of professional approach.....	9
<i>Vdovenko I., Vdovenko O.</i> Interactive essence of lifelong learning in concept of competitiveness formation.....	22
<i>Vdovichenko O., Blaha O., Pedchenko O.</i> The interrelation of risk disposition and motivation characteristics in higher education obtainers... 40	
<i>Vynohrad O., Domenyuk A.</i> Certain aspects of the training of junior cynology inspectors with special dogs.....	52
<i>Honcharenko O.</i> Financial security of Ukraine and peculiarities of its institutional deformations.....	68
<i>Zarichanskyi O.</i> Moral disengagement as a psychological factor of corruption.....	82
<i>Ihnatiuk O., Reznik S., Solodovnyk T., Sereda N.</i> Potential of formal and non-formal education in the development of professional competence, leadership qualities and leadership potential of specialists in military specialties of the sector of security, defence and specialists in law enforcement activities of the penitentiary system of Ukraine.....	105
<i>Lilik O., Shumeiko Z.</i> Features of the formation of students' visual literacy of higher education by the means of the course «Ukrainian language for professional directions».....	125
<i>Matviichuk V., Vynohrad O., Zhulkovskiy V.</i> The essence and content of the training of junior cynology inspectors for the formation of obedience skills in search dogs.....	136
<i>Oliinykov H., Kovalevskiy A.</i> Problem issues on features of psychosomatic changes of victims of sexual criminal offenses committed by the aggressor state.....	149
<i>Ostopolets I., Sergeeva I., Stepanova S.</i> Features of the interrelation of self-assessment and locus of control in higher education obtainers.....	163
<i>Pestretsov O.</i> Improving of professional competency of future specialists of the State Criminal and Executive Service of Ukraine in the context of increasing the level of fire control skills.....	174
<i>Popovych O.</i> The pedagogical conditions of future educators' training of young children for work in a sensory enriched environment of preschool educational institution.....	192
<i>Sytnik S., Iliina Yu., Svidenska H.</i> Interrelation of psychological protection strategies and self-actualization processes in higher education obtainers.....	205

Sirenko K. The challenges and problems of the agricultural sector during the martial law in Ukraine.....	216
Spivak V. RATIO STUDIORUM studiorum as a source of history of European pedagogical thought.....	225
Stanishovskyi A. Directions of improving the quality of future officers' training at military higher educational institutions	235
Tretiak O., Chebonenko S., Moshta I. Psychological and pedagogical problems in the assessment of obtainers of higher education during distance learning.....	252
Shymko V. Educational needs of probation personnel as an indicator of organizational development. Empirical research.....	268

УДК 37:005.336.5:808.5):342.56
DOI 10.32755/sjeducation.2023.01.009

РИТОРИЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ФАХІВЦІВ ПРАВООХОРОННОЇ СФЕРИ З ПОЗИЦІЙ ПРОФЕСІОГРАФІЧНОГО ПІДХОДУ

Аніщенко Вікторія Олександрівна, доктор педагогічних наук,
професор, професор кафедри педагогіки та гуманітарних дисциплін,

*Академія Державної пенітенціарної служби
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34,
e-mail: oceansoulvik111@gmail.com)*

ORCID: 0000-0002-5062-3789

ResearcherID: AAC-5442-2021

Scopus-Author: ID57208032016

Професія правоохоронця, як і більшість інших, тісно пов'язана з промовами та виступами, оскільки мова – це основний засіб організації та управління особовим складом, взаємодії та організації процесів виховання, ресоціалізації різних категорій осіб, у тому числі тих, хто перебуває в конфлікті із законом, формування іміджу фахівців-правоохоронців у суспільстві в цілому.

Риторична компетентність надає можливості фахівцям правоохоронцям знаходити та застосовувати певні алгоритми впливу на співрозмовників, що дозволяє ефективно вирішувати багатоаспектні й складні професійно-службові завдання. Тому дослідження та обрання інноваційних методів формування риторичної компетентності важливо здійснювати з позицій професіографічного підходу.

Мета дослідження – дослідити процес формування риторичної компетентності фахівців правоохоронної сфери з позицій професіографічного підходу.

Методологія дослідження базується на сучасних освітньо-наукових підходах щодо формування правової свідомості, активної суспільно-демократичної позиції щодо захисту прав і свобод людини, професійних навичок ведення монологу, діалогу та полілогу, різних форм обговорення ділових проблем тощо. Теоретико-методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові принципи: термінологічний, функціональний, системний, когнітивний.

Висновки. Виконані дослідження дозволили виокремити основні проблемні питання, що пов'язані з обранням дієвих інтерактивних методів навчання та засвоєння сучасних знань з ділової риторики, формування мовно-риторичних умінь та навичок, що в подальшій професійній діяльності суттєво вплинуть на ефективність вирішення службових завдань.

Ключові слова: ділові якості правоохоронця, професіограма правоохоронця, професіографічний підхід, професійна діяльність, риторична компетентність.

RHETORICAL COMPETENCE OF SPECIALISTS OF LAW ENFORCEMENT SPHERE FROM THE POINT OF PROFESSIONAL APPROACH

Anishchenko Viktoriia, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor of the Department of Pedagogy and Humanitarian Disciplines,
Academy of the State Penitentiary Service
(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: oceansoulvik111@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-5062-3789

ResearcherID: AAC-5442-2021

Scopus-Author: ID57208032016

The profession of a law enforcement officer, like most others, is closely related to speeches and performances, since language is the main means of organizing and managing personnel, interacting and organizing the processes of education, resocialization of various categories of persons, including those who are in conflict with law, forming the image of law enforcement specialists in society as a whole.

Rhetorical competence enables law enforcement specialists to find and apply certain algorithms of influence on interlocutors, which allows to effectively solve multifaceted and complex professional tasks. Therefore, it is important to research and choose innovative methods of forming rhetorical competence from the perspective of a profессиogram approach.

The purpose of the research is to investigate the process of formation of rhetorical competence of law enforcement specialists from the perspective of a profессиogram approach.

The methodology of the research is based on modern educational and scientific approaches to the formation of legal awareness, an active social-democratic position on the protection of human rights and freedoms, professional skills of monologue, dialogue and polylogue, various forms of discussion of business problems, etc. The theoretical and methodological basis of the research is general scientific principles: terminological, functional, systemic, cognitive.

Conclusions. The conducted research made it possible to single out the main problematic issues related to the choice of effective interactive teaching methods and the assimilation of modern knowledge of business rhetoric, the formation of linguistic and rhetorical skills and abilities, which in further professional activity will significantly influence the effectiveness of solving official tasks.

Key words: business qualities of a law enforcement officer, profессиogram of a law enforcement officer, profессиogram approach, professional activity, rhetorical competence.

Постановка проблеми. Концептуально риторична компетентність фахівців-правоохоронців є особливою категорією у системі комунікативної взаємодії суспільства і держави в цілому. Її рівень відображає стан не тільки риторичної культури, що ста-

новить частину загальної культури, за формою і змістом специфічну для суспільства свого часу, а також є показником професійного володіння словом, як інструментом переконання, аргументації, впливу на почуття, думки та дії тих осіб, з якими фахівці правоохоронної сфери мають будувати комунікативні процеси різної складності. Професійна риторика допомагає ефективній адаптації фахівців-правоохоронців до службово-професійних умов соціальної комунікації шляхом підвищення рівня риторичної компетентності, що сприяє розумінню змісту вимовлених промов і пропонованих вимог у сфері професійного спілкування. Риторична компетентність дійсно впливає на рівень готовності до професійної діяльності, оскільки сьогодні мало вміти вимовляти, важливо активізувати рівень знань і розуміння аудиторії, застосовувати різні техніки впливу на аудиторію тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз теоретичних джерел та практичних результатів дослідження комунікативних процесів правоохоронців у професійній діяльності показав, що фахівець-правоохоронець щодня зіштовхується з великою кількістю службово-професійних ситуацій і проблем, які потрібно вирішувати шляхом переговорів, виступів перед своїми колегами та підлеглими, виданням наказів та оголошенням розпоряджень, проведенням різних освітньо-виховних, превентивних та інших дій тощо. Результат вирішення багатоаспектних службово-професійних завдань напряму залежить від рівня сформованості риторичної компетентності. Це підтверджує низка наукових праць таких вчених, як Л. В. Барановської [1], В. А. Василенко [3], О. І. Гевко [4], Т. Я. Конівіцької [5], Т. В. Крашеніннікової [6], М. Й. Криськів [7], В. І. Розова [8] та ін., які здійснювали дослідження щодо формування соціально-комунікативної, в тому числі риторичної компетентності майбутніх правоохоронців, як складової їх професійної компетентності. Однак слід зауважити, що питання щодо формування риторичної компетентності фахівців правоохоронної сфери залишається недостатньо розглянутим з позицій професіографічного підходу, що і викликало необхідність проведення певних досліджень для категорії майбутніх фахівців-правоохоронців.

Мета дослідження – дослідити процес формування риторичної компетентності фахівців правоохоронної сфери з позицій професіографічного підходу.

Методологія дослідження базується на сучасних освітньо-наукових підходах щодо формування правової свідомості, активної суспільно-демократичної позиції щодо захисту прав і свобод людини, професійних навичок ведення монологу, діалогу та полілогу, різних форм обговорення ділових проблем тощо. Теоретико-методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові принципи: термінологічний, функціональний, системний, когнітивний.

Виклад основного матеріалу. Людина не може існувати поза мовної комунікації, бо вся її життєдіяльність пов'язана зі спілкуванням, з організацією комунікативних дій, під час яких вона має користуватися таким складним та цікавим інструментом як слово.

Володіння словом відображає ступінь мовно-риторичної освіченості людини, що виступає актуальним, вагомим, динамічним, складним за структурою компонентом професійної здатності, готовності до організації та відтворення різних типів, форм, стилів спілкування у професійному середовищі, а також є невід'ємною складовою професіограми фахівця правоохоронної діяльності.

Сучасна педагогіка застосовує професіографічний підхід з метою детального дослідження професій, у тому числі фахівців правоохоронної сфери. Актуальність професіографічного підходу в підготовці фахівця-правоохоронця дає можливість під час здобуття певного ступеня освіти, підвищення кваліфікації персоналу правоохоронних органів сформувати не тільки професійну компетентність, а й високий рівень готовності до виконання різних видів правоохоронної діяльності.

Професіографічний підхід у педагогіці надає можливості виокремити певний необхідний набір професійних компетенцій та створити умови для формування професійної культури, а також мотивації щодо саморозвитку протягом життя та підвищення іміджу службово-професійної діяльності. Учені виокремлюють різні підходи щодо побудови професіограми: комплексний

(базується на визначенні й дослідженні багатьох характеристик, серед яких головними є соціальні, організаційно-технологічні, якісно-особистісні та інші); аналітичний (аналіз узагальнених нормативних і морфологічних показників структури професії); психолого-орієнтований (опис зовнішніх факторів впливу на службово-професійне середовище, поведінкові характеристики службовця; опис внутрішнього середовища службово-професійної діяльності; здібності; типові реакції службовця на певні професійні ситуації; психічні стани службовця тощо); модульний підхід або задачно-особистісний (аналіз професії на основі виділення професійних завдань – модулів, що складаються з певної задачі службово-професійної діяльності та всіх дій, умов, предметів, засобів, результатів цієї діяльності й поєднуються з низкою психологічних якостей службовця) [1].

Професіограми фахівців правоохоронної сфери базуються на розгляді особистості правоохоронця як професіонала, духовно-моральної і мовнокомунікативної особистості, що володіє технікою письмового й усного професійного мовлення; має вміння розробляти, укладати, інтерпретувати професійні тексти різної складності та навички спічрайтерства; надавати консультації щодо охорони та безпеки, захисту та самозахисту представникам різних організацій, громадянам; вміло застосовувати закони та інші нормативно-правові акти під час виконання службово-професійних завдань; активно використовувати спеціальні прийоми та техніки впливу на осіб різних категорій, особливо на такі, які перебувають у конфлікті із законом (правопорушників, злочинців, ув'язнених, засуджених, військовополонених, клієнтів пробації, громадяни та ін.) при цьому грамотно дотримуватися правових та етичних норм, що дозволяє їм досягати комунікативних цілей; має навички організації та проведення просвітництва, здійснення виховання у сфері професійної діяльності.

Такі важливі професійні та особистісні риси знаходять відображення в понятті риторичної компетентності правоохоронця, як складової комунікативної компетентності. Зауважимо, що комунікативна компетентність правоохоронця – це інтегративна характеристика особистості, що поєднує ціннісні, мораль-

ні, етичні установки, комунікативні знання, вміння, навички, здібності, які забезпечують вербальними і невербальними техніками професійного спілкування виконання адекватних комунікативних дій у певному колі службово-професійних завдань, проблем та ситуацій.

Дослідження щодо формування риторичної компетенції, яка дійсно є невід'ємною складовою професійної компетентності, здійснювалися виходячи із загальної професіограми підготовки фахівця-правоохоронця на підставі аналізу завдань, які виконує персонал правоохоронних органів. Результати цих досліджень надали можливості виокремити такі функції, що входять до професіограми фахівця-правоохоронця та реалізуються як на внутрішньому професійному середовищі, так і за його межами:

– комунікативна (міжособистісна взаємодія в межах правоохоронних органів та установ, взаємодія правоохоронців з правопорушниками, засудженими, ув'язненими, військовополоненими, клієнтами пробації, в тому числі неповнолітніми, їх батьками, вихователями та вчителями, співробітниками державних органів, громадських та благодійних організацій, волонтерами, представниками засобів масової інформації та ін.);

– соціально-виховна (відтворення соціально-правових проєктів з метою профілактики скоєння правопорушень, формування та зміни прокримінального мислення та прокримінальної поведінки, реалізація пробаційних програм, проведення соціально-виховних заходів з особами, які перебувають у конфлікті із законом або знаходяться в умовах обмеження волі, реалізація пілотних проєктів ресоціалізації на базі установ виконання покарань, що передбачають знання та використання міжнародного досвіду тощо);

– організаційна (організація та проведення протокольних заходів у межах міжнародного співробітництва, ділових нарад, науково-практичних заходів (круглих столів, дискусійних майданчиків, конференцій тощо) з представниками громадськості та залученням провідних фахівців різних напрямків правоохоронної діяльності, представниками журналістської спільноти, культури, юстиції та інших, організація та забезпечення виконання

адміністративних стягнень у виді виправних та громадських робіт, виконання пробаційних програм тощо);

– прогностична (проведення аналізу та оцінки криміногенної обстановки на рівні міст, областей та країни в цілому, моделювання та прогнозування зниження рівня криміногенності суспільства, окремих маргіналізованих груп населення, оцінки ризику вчинення повторного порушення, визначення криміногенних факторів, що впливають на поведінку засудженого тощо);

– пошукова (пошук інформації для підготовки та проведення програм профілактики вчинення правопорушень, дослідження міжнародного досвіду діяльності правоохоронних органів Європейського Союзу, інших країн світу та можливостей запровадження його в менеджмент правоохоронних органів, створення інформаційних баз правопорушників та злочинців, клієнтів пробації, пошук інформації для складання якісної досудової доповіді, пошук волонтерських та соціальних ресурсів для залучення до соціально-виховної роботи спільно з органами та установами правоохоронної сфери та ін.).

Будь-яка з перелічених функцій не може бути здійснена без використання такого інструментарію, як мовно-риторична компетенція, що забезпечує всі спектри спілкування – основу відпрацювання певних управлінських рішень фахівцем-правоохоронцем на всіх рівнях менеджменту правоохоронних органів та правоохоронної системи країни в цілому. Саме процес формування риторичної компетентності має бути під щільною увагою під час навчання майбутніх правоохоронців та проходження підвищення кваліфікації персоналом правоохоронних органів.

Мовно-риторична складова професіограми фахівця правоохоронної сфери формується на засадах гармонійної взаємодії з різними категоріями співрозмовників та має такі основні складники:

«мовна + мовленнєва + комунікативна + тезаурусна (термінологічна) + риторична компетентність».

Умовна послідовність взаємодії цих складників визначається кінцевою метою – досягнення мети спілкування, комунікативного процесу під час здійснення різних видів правоохоронної діяльності.

Риторична компетентність пов'язана з розвитком особистості фахівця, з постійною систематичною працею над особистісними комунікативними здібностями, що неодмінно підштовхує фахівця-правоохоронця підвищувати кваліфікацію з метою вдосконалення власної професійної компетентності в мовно-риторичному аспекті.

Розвиток комунікативних технологій та розширення категорії суб'єктів спілкування фахівців правоохоронної сфери вимагає від фахівців якісних знань державної та іноземної мов, законів побудови комунікативного процесу, його організації із врахуванням різних факторів впливу на обрання типів, видів, стилів професійного спілкування.

Професійне спілкування – це перш за все комунікативні вміння, де риторична складова відіграє важливу роль. Саме техніка володіння словом допомагає фахівцям правоохоронної сфери знаходити спільну мову не тільки серед співробітників, але й з особливими категоріями осіб – клієнтів пенітенціарних закладів (ув'язненими, засудженими, військовополоненими), органів пробації, важкими категоріями населення та іншими.

Беручи до уваги нові вимоги до формування професійної компетентності фахівців правоохоронної сфери, треба зауважити, що саме риторична компетентність створює комплексне враження про особистість правоохоронця – як людини і як фахівця. Саме вміння говорити логічно, доступно, красиво, оперувати певними категоріями та поняттями в процесі публічних промов, проведення індивідуальних та колективних ділових видів спілкування є відображенням лідерського, іміджевого, авторитетного потенціалу особистості фахівця-правоохоронця.

Досягнення результатів освітньо-пізнавальної діяльності фахівця правоохоронної сфери відбувається завдяки створенню певних педагогічних умов, однією з яких є інтеграція навчальних предметів, що надає можливості засвоїти знання, відпрацювати вміння та навички у сфері менеджменту правоохоронних органів, ділової риторики та ведення переговорів, комунікативних технологій у правоохоронній діяльності тощо. Вміння застосувати своєчасно необхідний мовний інструментарій у поєднанні з невербальною технікою спілкування дозволяє фахівцю-

правоохоронцю вирішити складні професійні завдання в різних контекстах чи ситуаціях.

З метою ефективного формування риторичної компетентності та можливості розвитку особистості фахівця-правоохоронця були розроблені спеціальні тренінги, що методично охоплюють знання різних навчальних дисциплін, спрямовані на розширення світогляду, формування рефлексивної сфери особистості, механізмів мислення та моделей поведінки, розвиток комунікативних здібностей.

Тренінги проводилися під час здійснення освітньої та науково-практичної діяльності, де викладачі виступали в ролі тренерів, майбутні фахівці – в ролі фасилітаторів та модераторів. Це теж сприяло відпрацюванню не тільки риторських компетенцій (відтворення монологу, ведення діалогу, спічрайтерства), але й набуттю вмінь та навичок здійснення управлінських компетенцій (планування, організація, фасилітація, модерація, контроль тощо).

Після проведення тренінгів було виявлено, що 95,7 % майбутніх фахівців зацікавлені саме в такій формі проведення занять, де відбувається активне обговорення певних актуальних проблем правоохоронної сфери, відпрацювання алгоритмів, механізмів, моделей прийняття управлінських рішень, формування компетенцій щодо командної роботи, виявлення особистісних сильних та слабких сторін на шляху до здобуття майбутньої спеціальності тощо. Порівняльні дані щодо формування риторичної компетентності майбутніх фахівців підтвердили, що тренінгові заняття дійсно якісно сприяють підвищенню рівня мовно-риторичної, комунікативної та управлінської компетенцій (табл.).

Як бачимо, на початку тренінгів тільки 67,2 % мали достатньо розвинені мовно-риторичні вміння, 52,5 % вміли добре написати професійну промову, але виголосити її з них могли тільки 39,1 %.

Дослідження показали, що функція риторичної компетентності є саме тією частиною загального комунікативного процесу, що реалізується через застосування відповідних кодів/субкодів, уніфікацію інформаційних повідомлень письмового (листування звичайного та електронного) та усного характеру (у звичайному офлайн та онлайн режимах), яка відпо-

відає за побудову комунікативних стратегій і ситуацій з етико-естетичною домінантою, що є відображенням організаційної культури, в тому числі мовної культури.

Кожен комунікативний акт можна відзеркалити крізь призму взаємодії основних категорій риторики (риторичні логос, пафос, топос та етос), що сутнісно обумовлені структурно й логічно контекстом, естетичними цінностями та моральними нормами правоохоронної діяльності, національною культурою тощо.

Таблиця – Порівняльні показники рівнів мовно-риторичної, комунікативної та управлінської компетенцій майбутніх фахівців правоохоронної сфери діяльності

Компетенція	Показник відхилення, %	
	до початку тренінгів	після закінчення тренінгів
Мовно-риторична (усне мовлення)	67,2	92,9
Спічрайтинг	70,1	97,1
Невербальна техніка в поєднанні з мовною технікою спілкування	59,3	91,9
Візуалізація промови (створення якісних презентацій, відеороликів, роздаткового матеріалу)	61,7	95,7
Інценування промови із врахуванням зовнішніх факторів впливу (зміна власної методики виголошення промови)	50,1	81,0
Слухати та чути	64,9	92,9
Толерантного, емпатійного, сенситивного ставлення до співрозмовника	72,3	98,2
Організація спільної (командної діяльності)	57,2	81,3
Фасилітація та модерация	51,5	75,2
Оцінка власного сценарію та виголошення промови	48,5	89,2
Оцінка ефективності комунікативного акту, дії в цілому процесу спілкування	61,1	91,9

Сучасний фахівець-правоохоронець має розуміти, що відсутність/недостатність особистісної та професійної риторичної культури помітно знижує його фаховий рейтинг, впливає на його імідж та авторитет як серед співробітників, так і інших осіб, які беруть участь у комунікативних діях фахівця, позбавляє його

можливості професійної перспективи та впливає на його конкурентоздатність. Знання з науки риторики як однієї з культурологічних наук про ефективну усну переконувальну комунікацію, вміння та навички досягати мети під час відтворення професійного діалогу/полілогу, результатом чого є переконання, яке досягається достатньою аргументацією, безперечно, становить фундамент мовно-риторичної та загальної освіченості, професійної (організаційної) культури та професіоналізму.

Висновки. Професійна діяльність фахівців правоохоронної сфери – це складний, інтегральний, багатоплановий і багатоаспектний процес, під час якого вдосконалюється розвиток особистості, її індивідуальні та професійні якості, де центральне місце посідають комунікативні дії з різними категоріями співрозмовників.

Розгляд формування риторичної компетентності, як складової професійної компетентності, фахівців правоохоронної сфери саме з позицій професіографічного підходу дозволяє виокремити основні проблемні питання, що пов'язані з обранням дієвих інтерактивних методів навчання та засвоєння певних знань з ділової риторики, мовно-риторичних вмінь і навичок, що в подальшій професійній діяльності суттєво допомагають вирішувати службові завдання.

Дослідно-експериментальна робота кафедри педагогіки та гуманітарних дисциплін на юридичному факультеті, яка була проведена з метою ефективного формування риторичної компетентності в майбутніх фахівців-правоохоронців, засвідчила якісні зміни. Ці зміни відбулися завдяки створенню певної педагогічної умови, а саме інтеграції певних навчальних дисциплін професійного спрямування та запровадження спеціальних практико-орієнтованих тренінгів, метою яких було розширення знань з ділової риторики та ведення переговорів, набуття вмінь та навичок спічрайтингу, виголошення промови, подолання комунікативних бар'єрів тощо.

Подальші наукові дослідження будуть спрямовані на вдосконалення моделі формування риторичної компетентності на різних рівнях здобуття вищої освіти та підвищення кваліфікації фахівців-правоохоронців.

Список використаних джерел

1. Аніщенко В. О., Дем'яненко Ю. О., Пасічник О. М. Професіограма офіцера ювенальної пробації як еталонна модель підготовки кваліфікованого фахівця. *Virtus*, 2021. № 50. С. 64–68.

2. Барановська Л. В., Саражинська І. А. Формування професійно-мовленнєвої компетенції майбутніх фахівців правоохоронної сфери. *Мовні концептуальні проблеми української лінгвістики* : збірник наукових праць. Київ : Вид-во КНУ ім. Тараса Шевченка, 2008. Вип. 24. Ч. 1. С. 45–50.

3. Василенко В. А. Мовне виховання поліцейського: риторичний підхід. *Проблеми сучасної поліцейстики* : тези доп. наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 квіт. 2021 р.). Харків : ХНУВС, 2021. С. 125–127.

4. Гевко О. І. Риторика як важлива складова професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія: педагогічні та психологічні науки. 2013. № 4 (69). С. 71–77.

5. Конівіцька Т. Я. Формування риторичної компетентності як невід'ємний аспект професійної реалізації фахівця. *Психологічні засади забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів* : матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. (15 лют. 2018 р.). Кривий Ріг : ДЮІ, 2018. С. 197–200.

6. Крашеніннікова Т. В. Комунікативна компетентність працівника Національної поліції. Дніпро : ДДУВС, 2016. 7 с.

7. Криський М. Мовленнєвий аспект юридичної діяльності. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2008. № 620. С. 291–293.

8. Розов В. І. Комунікативна підготовка співробітників правоохоронних органів : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури. 2015. 160 с.

References

1. Anishchenko, V. O., Demianenko, Iu. O. and Pasichnyk, O. M. (2021), The professional profile of a juvenile probation officer as a reference model for the training of a qualified specialist, *Virtus*, № 50, pp. 64–68.

2. Baranovska, L. V. and Sarazhynska, I. A. (2008), Future law enforcement specialists' professional speech competence forming, *Lingual conceptual problems of Ukrainian linguistics: collection of scientific papers*, Kyiv : Publishing House of the Taras Shevchenko Kyiv National University, Issue 24, Part 1, pp. 45–50.

3. Vasulenko, V. A. (2021), Language education of a police officer: a rhetorical approach, *Problems of modern police science* : materials of the

scientific and practical conference (28 April 2021), Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, pp. 125–127.

4. Hevko, O. I. (2013), Rhetoric as an important component of professional training of future border guards, *Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Service of Ukraine*. Series: pedagogical and psychological sciences, № 4 (69), pp. 71–77.

5. Konivitska, T. Ia. (2018), The formation of rhetorical competence as an integral aspect of the professional realization of a specialist, *Psychological principles of ensuring the official activity of law enforcement officers* : materials of the 1st scientific practical conference (15 February 2018), Donetsk Law Institute, Kryvyi Rih, pp. 197–200.

6. Krashennnikova, T. V. (2016), Communicative competence of an employee of the National Police, Dnipro State University of Internal Affairs.

7. Kryskiv, M. (2008), Speech aspect of legal activity, *Bulletin of the National Lviv Polytechnic University. Series "Problems of Ukrainian Terminology"*, № 620, pp. 291–293.

8. Rozov, V. I. (2015), Communicative training of law enforcement officers : manual, Center of educational literature, Kyiv, pp. 7–9.

УДК 378.091.3:339.137.2

DOI 10.32755/sjeducation.2023.01.022

ІНТЕРАКТИВНА СУТНІСТЬ «ОСВІТИ ПРОТЯГОМ ЖИТТЯ» В КОНЦЕПТІ ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ

Вдовенко Ігор Станіславович, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та гуманітарних дисциплін, *Академія Державної пенітенціарної служби (14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34, e-mail: vis1968@ukr.net)*

ORCID: 0000-0001-9047-7213

Вдовенко Олена Іванівна, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри професійної освіти та безпеки життєдіяльності, *Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка*

(14013, Україна, м. Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53, e-mail: VL1941@ukr.net)

ORCID: 0000-0001-7183-2072

У статті досліджено вплив фактору освіти на формування конкурентоспроможності фахівця, організації, країни та забезпечення на цій основі високого рівня життєдіяльності населення. Звернено увагу на інтерактивний характер освіти, розгляду її складових у широкому спектрі взаємодій та взаємин, наступності та послідовності становлення кінцевого результату, а саме: набуття знань, умінь та навичок у процесі переходу від нижчих рівнів освіти до наступних вищих.

Зазначено, що концепт формування конкурентоспроможності як інноваційна ідея змістовного осмислення соціальних процесів опирається на потреби суспільства, його згоди діяти, докладати зусиль до отримання високого професіоналізму на умовах вільного ринку, іншими словами в конкурентному середовищі глобалізації та інтернаціоналізації, розвитку комунікаційних технологій. За такої постановки питання науково обґрунтоване реформування системи освіти як найбільш інтелектуальної і масової соціально-культурної інституції, створення необхідної несуперечливої нормативно-правової бази надає можливість отримати бажаний ефект, не виключаючи синергетичну достатність в значному часово-просторовому вимірі та масштабах усієї країни.

Проаналізовано стадії набуття конкурентоспроможності, серед них: природні конкурентні здібності, конкурентні здатності, а саме: знання, вміння та навички, які набуваються в процесі освіти протягом життя, конкурентні переваги в професійній діяльності.

Ключові слова: *суспільство, освіта, інтерактивність, концепт, конкурентоспроможність, комунікація.*

INTERACTIVE ESSENCE OF LIFELONG LEARNING IN CONCEPT OF COMPETITIVENESS FORMATION

Vdovenko Ihor, Doctor of Sciences (Pedagogy), Associate Professor,
Professor of the Department of Pedagogy and Humanitarian Disciplines,
Academy of the State Penitentiary Service
(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: vis1968@ukr.net)

ORCID: 0000-0001-9047-7213

Vdovenko Olena, PhD in Pedagogy, Associate Professor of the
Department of Professional education and life safety,
Taras Shevchenko National University "Chernihiv Collegium"
(53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine,
e-mail: VL1941@ukr.net)

ORCID: 0000-0001-7183-2072

The article investigates the influence of factor of education on competitiveness formation of specialists, organization, country, and on this basis providing of high level of vital functions of population. Attention is paid on interactive character of education, consideration of its constituents in the wide spectrum of co-operations and mutual relations, following and sequence of becoming of end-point, namely: acquisition of knowledge, abilities and skills in the process of transition from more subzero levels of education to next higher. Marked, that the concept of forming of competitiveness as innovative idea of rich in content comprehension of social processes leans against the necessities of society of his consent to operate, to take pains to the receipt of high professionalism on the terms of open market, in other words in the competition environment of globalization and internationalization, development of communication technologies. At such statement of a question scientifically-reasonable reformation of the system of education as most intellectual and mass.

The stages of acquisition of competitiveness are analysed, among them: natural competition capabilities, competition capabilities, namely: knowledge, ability and skills, what acquired in the process of education during life, competitive edges in professional activity.

Key words: society, education, interactiveness, concept, competitiveness, communication.

Постановка проблеми. Розгляд освіти як однієї з визначальних складових суспільного розвитку, засобу забезпечення високого рівня життєдіяльності населення, водночас самодостатності функціонування потребує її вивчення у взаємозв'язках і взаємодіях внутрішніх складових системи – загальною середньою освітою, професійно-технічною, вищою та із зовнішніми чинниками економічного, гуманітарного, соціального спряму-

вання, структурами громадянського суспільства, окремими громадянами.

Пріоритетом стає вивчення якісно нових смислів сучасної освіти, тенденцій розвитку, суперечностей, особливостей кожного рівня, ознак, що визначають освітню сутність та відповідно зміст і характер навчально-виховного процесу, завдання, форми й методи їх виконання.

В основу аналізу чинників формування конкурентоздатності покладена вища освіта, яка акумулює знання, набуті на нижчих рівнях, та трансформує їх в якісні показники отриманої кваліфікації, є прикінцевою завершальною ланкою керованого освітнього процесу і переходу на засади самоосвіти, самонавчання, самозабезпечення поза навчальними закладами. Проміжними ланками є створювані державою умови для заочного навчання, отримання в державних закладах другої освіти на контрактних умовах, впровадження дистанційного навчання, вільного відвідування лекцій та інших форм і методів засвоєння знань.

У статті деталізований аналіз проблем вищої освіти, нормативно-правові, освітні та наукові засади її розвитку, який проводиться в контексті нового Закону України «Про вищу освіту» [6]. Згідно із Законом державна політика у сфері освіти формується публічно на сучасних принципах правової, демократичної держави, а саме: сприяння сталому розвитку суспільства шляхом підготовки конкурентоспроможного людського капіталу; створення умов для освіти протягом життя; забезпечення доступності та незалежності здобуття освіти; інтеграції в міжнародний освітній простір; державної підтримки підготовки фахівців для пріоритетних галузей; сприяння здійсненню державно-приватного партнерства; розширення можливостей вибору закладів для здобуття вищої освіти.

Опосередковано всі положення державної політики спрямовані на реформування та модернізацію освіти, яка буде здатна створювати науково обґрунтовані умови формування конкурентного середовища і в цьому плані сама повинна бути конкурентоспроможною. Безпосередньо формування конкурентоспроможності потребує створення цілісної системи освіти, забезпечення її діяльності як єдиного комплексу на засадах ін-

терактивності, в багатоманітних зв'язках автономних закладів та процесів надання знань. Отримання кінцевого результату – конкурентоспроможного фахівця конкретно стосуються такі законодавчі посили: підвищення якості вищої освіти; гармонійної взаємодії національних систем освіти, науки, мистецтва, бізнесу та держави; визначення збалансованої структури та обсягу підготовки фахівців з вищою освітою з урахуванням потреб особи, інтересів держави, територіальних громад і роботодавців; забезпечення розвитку наукової, науково-технічної, мистецької та інноваційної діяльності закладів вищої освіти та їх інтеграції з виробництвом; трансляцію наступним поколінням соціально значущого історичного досвіду.

Для практичного застосування конкурентоспроможності існує широкий спектр сфер діяльності. Важливо, що на законодавчому рівні передбачено умови для реалізації випускниками закладів освіти права на працю, забезпечення гарантії рівних можливостей вибору місця роботи, виду трудової діяльності на підприємствах, в установах та організаціях усіх форм власності з урахуванням здобутої вищої освіти та відповідно власного інтересу та громадських потреб.

Загальносуспільне та особисте значення практичного результату діяльності потребує вироблення і застосування інструментарію забезпечення об'єктивної оцінки рівня підготовки фахівців сферою освіти в цілому й кожного навчального закладу зокрема. Стосовно впливу освіти на формування конкурентоспроможності доцільно користуватися різними критеріями – ціннісними, програмно-цільовими, прагматичними. Точніше їх єдністю з огляду на те, що на конкурентоспроможність впливає не лише сума знань (освіченість) та вмінь і навичок, а й орієнтація на моральні чинники – культуру, доброчесність, відповідальність тощо.

За ціннісним критерієм визначається, як освіта в процесі навчання забезпечила розуміння учнями та студентами властивої для нашої держави системи цінностей, найбільш значущих пріоритетів, які зафіксовані в Конституції України, законах, державній ідеології, політичних принципах держави, втілюються в політичній та соціальній стратегіях, та сформувала вміння

враховувати їх під час діяльності в реальному середовищі конкурентних відносин.

Базові цінності сучасної України – демократія (народовладдя), суверенітет держави, її цілісність, недоторканність і безпека, політичні та соціальні права і свободи людини, вільна праця, заснована на різноманітті приватної власності, плюралізм думок, соціальна справедливість, соборність, колективізм.

За програмно-цільовими критеріями визначається, як освітою реалізуються плани, програми, стратегії, концепції формування конкурентоспроможності.

Оцінка також здійснюється у вимірюваних числових величинах. Наприклад, показники якості освіти, кількість бюджетних місць у закладах освіти, результати ЗНО, працевлаштування випускників та багато інших.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика формування конкурентоспроможності засобами освіти, її вплив на поліпшення реальних показників широко в різних аспектах розглядається українськими і зарубіжними вченими. Зокрема, Д. П. Богиня дослідив концептуальні підходи щодо визначення конкурентоспроможності на ринку праці [2]; теорія і практика професійної компетенції, її оцінки на Заході вивчені В. В. Андрієвською [1]; М. Ф. Степко, Я. Я. Болюбаш, В. Д. Шинкарук, В. В. Гребінко дослідили наукові підходи застосування в Україні Болонської системи [3]; С. М. Гончаров розглянув комплексну систему управління якістю підготовки фахівців для ринкової економіки України [4]; І. З. Должанський – конкурентоспроможність підприємства [5]; І. А. Зезюн – проблеми, пошуки, перспективи неперервної професійної освіти [7]; В. І. Луговий – управління освітою [8]; Т. Є. Оболенська – підвищення конкурентоспроможності закладів вищої освіти через інноваційну діяльність [10]; І. М. Труніна – формування конкурентоспроможності в умовах глобалізації [11].

Метою статті є вивчення зростання ролі освіти за можливості навчатися протягом усього життя у формуванні конкурентоспроможності країни, організації, особи через інтерактивні форми діяльності всієї системи й окремих закладів, обґрунтування її зна-

чення як визначальної ідеї (концепту) державної політики підготовки висококваліфікованих конкурентоспроможних фахівців.

Виклад основного матеріалу. Наукою сформульовано визначення поняття освіта, яка відображає сутність цього суспільного явища. В наукових джерелах, залежно від мети дослідження, використовуються визначення, які за основу беруть ті або інші її риси, особливості в системному підході або за окремими складовими, розгляді як послідовного процесу людської діяльності. Стосовно вивчення впливу освіти протягом життя на формування конкурентоспроможності, необхідною і достатньою умовою є посилення на три основні трактування її сутності: 1) освіта є процесом засвоєння індивідом узагальненого об'єктивного соціального досвіду, норм, цінностей; спеціальна сфера соціального життя, унікальна система суспільства, людської цивілізації; сутнісний чинник самозбереження нації; 2) освіта – основа розвитку особистості, суспільства, нації та держави, визначальний чинник політичної, соціально-економічної, культурної та наукової життєдіяльності суспільства, відтворення і нарощення інтелектуального, духовного та економічного потенціалу суспільства; 3) освітня система різноманітних навчальних закладів і установ, які забезпечують досягнення цілей навчання, виховання, розвитку й саморозвитку особистості з орієнтацією на майбутній прогрес культури, вдосконалення функціонування суспільства й освіченості людей.

Узагальнене визначення сформульовано в Законі України «Про вищу освіту» – як сукупність систематизованих знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, компетенцій, здобутих у закладі вищої освіти (науковій установі) у відповідній галузі знань за певною кваліфікацією [6].

У підсумку доцільно зазначити, що освіта є стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету і конкурентоспроможності держави на міжнародній арені.

На часі стан справ у галузі освіти, темпи та глибина перетворень не повною мірою задовольняють потреби особистості, суспільства і держави. Глобалізація, зміна технологій, перехід

до постіндустріального, інформаційного суспільства зумовлюють потребу в суттєвій модернізації галузі, ставлять перед державою, суспільством завдання забезпечити пріоритетність розвитку освіти і науки, першочерговість вирішення їх нагальних проблем.

Актуальним завданням є забезпечення доступності здобуття якісної освіти протягом життя для всіх громадян та подальше утвердження її національного характеру. Мають постійно оновлюватися зміст освіти та організація навчально-виховного процесу відповідно до демократичних цінностей, ринкових засад економіки, сучасних науково-технічних досягнень.

Відбуватися це, як передбачено в Законі «Про вищу освіту», повинно на принципах автономії закладів вищої освіти, поєднання освіти з наукою та виробництвом з метою підготовки конкурентоспроможного людського капіталу для високотехнологічного та інноваційного розвитку країни, самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівцях.

Таким чином, завершення процесу формування конкурентоспроможності переважно покладається на вищі заклади освіти, їх ініціативність, достатність рівня наукового та освітнього забезпечення, здатність запроваджувати інновації, акумулювати і поширювати досвід викладацької та науково-дослідної роботи. Автономія закладу вищої освіти зумовлює необхідність самоорганізації та саморегулювання, які є відкритими, слугують громадському інтересові, встановленню істини стосовно викликів, що постають перед державою і суспільством, визначення збалансованої структури та обсягу підготовки фахівців з вищою освітою з урахуванням потреб особи, інтересів держави, територіальних громад і роботодавців.

В організаційному плані автономність може виявлятися в різних формах і регулюватися системним і структурованим за компетенціями описом кваліфікаційних рівнів, який призначений для використання органами виконавчої влади, установами та організаціями, що реалізують державну політику у сфері освіти, зайнятості та соціально-трудових відносин, навчальними закладами, роботодавцями, іншими юридичними і фізичними

особами з метою розроблення, ідентифікації, співвіднесення визнання, планування і розвитку кваліфікацій.

Можливі варіанти автономних форм: 1) створення у великих містах потужних університетів, здатних давати сучасні знання, конкурувати на європейському і світовому ринку освітніх послуг. При незначній кількості студентів, тяжінні випускників до провідних закладів, становищі, в якому знаходиться економіка країни і відповідно освіта, раціональне зерно в цьому є; 2) автономне функціонування державних ЗВО за галузевою ознакою, що переважно і є в Україні; 3) створення регіональних ЗВО з метою підготовки кадрів для регіону і формування відповідного регіонального замовлення. Такий варіант був випробуваний у Чернігівській області і дав позитивний результат, йдеться про Чернігівський інститут регіональної економіки і управління, який через кризові явища в області і не створення відповідної нормативної бази фінансування змушений був реорганізуватися в Чернігівський державний інститут економіки і управління, а з часом був приєднаний до Чернігівського державного технологічного університету (нині – Національного університету «Чернігівська політехніка»). В результаті ідея не набула розвитку, а контингент студентів з регіону і кількість випускників для роботи в регіоні значно скоротилася. Очевидно, не викликає сумніву необхідність автономного функціонування педагогічних закладів вищої освіти. Як основа всієї освіти – дошкільної, шкільної, професійної, вищої педагогіка відіграє головну роль у підготовці якісних спеціалістів для всіх напрямків економіки, соціальної та гуманітарної сфер.

Забезпечуючи автономність, необхідно бачити нові реалії. Головне в тому, що в процесі адміністративно-територіальної реформи, децентралізації змінилися функції центральних органів влади і відповідно органів місцевого самоврядування, які зацікавлені розвивати освіту і науку, визначати пріоритети, впроваджувати європейські стандарти відкритості освіти, доброчесності, забезпечення прав студентів і персоналу навчальних закладів.

Кожна з розглянутих форм повинна бути зорієнтована на кінцевий результат – підготовку конкурентоспроможного фахівця.

Це головна ідея розвитку вищої освіти і ключова мета концепту розвитку навчального закладу.

Концептуально мають бути визначені мета, напрямки розвитку, конкретні завдання з урахуванням специфіки кожного закладу та положень Закону «Про вищу освіту».

Переважає більшість ЗВО фактично як наукові і методичні центри проводять інноваційну освітню діяльність, пов'язану з наданням вищої освіти на першому і другому рівнях, здійснюють підготовку за певними спеціальностями докторів філософії та докторів наук на третьому і вищому науковому рівнях, ведуть фундаментальні та прикладні наукові дослідження та культурно-просвітницьку діяльність, сприяють поширенню наукових знань.

Тому загальні системоутворювальні положення концепцій їх розвитку і досягнення позитивного кінцевого результату – підготовка висококваліфікованого фахівця – значною мірою збігаються та орієнтовані на створення необхідних і достатніх умов для: 1) впровадження інноваційних принципів і підходів у навчально-виховний процес, здійснення фундаментальних та прикладних наукових досліджень; 2) широке використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, удосконалення науково-методичного забезпечення освітнього та наукового процесів; 3) формування якісного контингенту студентів та аспірантів, підвищення їх академічної мобільності, створення умов для залучення й закріплення у сфері освіти і науки; 4) забезпечення підготовки висококваліфікованих наукових та науково-педагогічних кадрів, які здатні професійно вирішувати, відповідно до європейських та світових стандартів, соціальні, гуманітарні, політико-правові питання на рівні держави, регіону, окремих закладів та установ, виходячи з конкретних законодавчих вимог, особливостей та специфіки професії, вміння прогнозувати та передбачати напрями прогресивного розвитку; 5) розширення міжнародної співпраці, активізація формування договірно-правової бази з іноземними навчальними закладами з метою активного обміну результатами освітньої та наукової діяльності, реалізації спільних навчальних програм і проєктів, взаємодії з питань стажування, підготовки і перепід-

готовки українських здобувачів вищої освіти та викладачів за кордоном та іноземних студентів в Україні.

Концептуально йдеться про формування інноваційного навчального та наукового середовища на основі: поєднання навчання і наукових досліджень на всіх циклах вищої освіти згідно з комюніке «Болонський процес 2020 – простір європейської вищої освіти в новому десятиріччі» [12]; розроблення науково обґрунтованих засобів підвищення якості, вдосконалення методичної роботи з визначенням конкретних кінцевих результатів наукових досліджень та умов їх ефективного використання в навчальному процесі; створення публічної прозорої системи контролю і самоконтролю за дотриманням і виконанням навчальних планів, програм, нормативно-правових актів; забезпечення умов здібним студентам для якісного засвоєння знань, наукового зростання; надання першочергової уваги в процесі навчання питанням додержання прав людини, забезпеченню свободи слова, дотримання положень Кодексу доброчесності; використання європейського досвіду формування компетенцій, оволодіння технологіями самоосвіти та самонавчання.

Формування засобами вищої освіти на зазначених положеннях інноваційного освітнього та наукового середовища забезпечить входження України до кола розвинутих країн, підвищення якісних показників професійної діяльності спеціалістів, персоналу підприємств, організацій установ, цілком робочої сили до рівня європейських і світових стандартів конкурентоспроможності.

У частині наукової діяльності на заклади вищої освіти покладається дослідження змін у самому явищі конкуренція і відповідно конкурентоспроможність, розроблення і пропонування застосування нових підходів та методів її формування.

У цьому контексті варто звернути увагу на сучасні погляди щодо взаємозв'язків і взаємозалежностей формування конкурентоспроможності в процесі навчання і майбутньої професійної діяльності як послідовного переходу набутих у результаті навчання знань та якісних змін у характері і поведінці особистості до переконань, можливостей і спроможності до творчості, здатності активно діяти, знаходити ефективні рішення та отримувати високі результати в реальному житті.

У найбільш загальному означенні під конкурентоспроможністю розуміють здатність до конкуренції. Конкуренція визначається як суперництво в будь-якій галузі та сфері людської діяльності, яка виявляється в боротьбі за досягнення кращих результатів через взаємодію на рівні загальнолюдських та особистісних взаємин. Поняття конкуренція трактують також як уміння з максимальною віддачею застосовувати комплекс умінь та навичок, набутих у процесі життя, в тому числі під час навчання, у професійній діяльності в конкретних виробничих умовах.

Сучасні теоретичні та методичні засади формування конкурентоспроможності полягають: по-перше, у створенні єдиної системи виявлення природних якостей на стадії вивчення здібностей до певної професії, формування професійної придатності під час навчання, набуття необхідних умінь та навичок у процесі неперервної освіти та на ринку праці; по-друге, підготовці в системі вищої освіти фахівців з питань формування конкурентоспроможності; по-третє, введення предмета з проблем формування конкурентоспроможності до навчальних планів; по-четверте, вдосконалення навчальних технологій формування конкурентоспроможності.

Проведені теоретичні дослідження свідчать, що конкуренція не лише економічне, а і соціальне та гуманітарне явище. До основних ознак, що характеризують конкуренцію, належать: націленість на позитивний результат, максимальна мобілізація духовних і моральних сил, підприємливість, не доцільність показовості та формалізму, ініціативність; зростання рівня задоволення соціальних потреб, можливостей для духовного розвитку.

Послідовність формування конкурентоспроможності має такий вигляд: конкурентоздібність (вроджені схильності до певного виду діяльності); конкурентоздатність (набуття вмінь та навичок, розвиток здібностей у процесі навчання); застосування знань, умінь та навичок у реальному виробничому середовищі; створення можливостей отримання переваг у конкурентній боротьбі.

Таким чином, під формуванням конкурентоспроможності розуміється процес поєднання природних та набутих якостей особистості, пробудження та розвиток інтересу і бажання мати

кращі показники та боротися за них, у решті добиватися конкурентних переваг і успіху в найбільш цікавих та перспективних для конкретної людини сферах і видах діяльності.

Конкурентоспроможність країни складається з конкурентоспроможності працівників, колективів, галузей, цілком робочої сили.

У період глобалізації, інтернаціоналізації, інформатизації зростає значення таких чинників формування конкурентоспроможності: творчих здібностей працівника; володіння суміжними професіями; здатності до освоєння нових знань, нової техніки і технології; економіко-правової і загальної поінформованості; ініціативності; високих ділових якостей; умов праці; дотримання трудової дисципліни; здатності до виконання функцій у складних та екстремальних умовах.

Необхідно наголосити, що рівень конкурентоспроможності визначається не лише кваліфікацією кадрів, а й технологічними перевагами та ресурсною базою підприємств, організацій, якістю державного, регіонального, місцевого управління.

Підходи до вивчення рівня конкурентоспроможності ґрунтуються на факторному та функціональному аналізі зв'язку навчального процесу і ринку праці. Це дозволяє: по-перше, забезпечити безперервний характер формування якостей конкурентоспроможності; по-друге, систематизувати та вдосконалити засоби впливу на процеси формування конкурентоспроможності за рахунок оптимізації управління людськими ресурсами; по-третє, забезпечувати мотиваційну складову підвищення конкурентоспроможності за рахунок оплати праці та зацікавленості працівника у професійному зростанні, поліпшенні кваліфікаційних якостей, прагненні до інновацій; по-четверте, мінімізувати ризики підготовки непотрібних та некомпетентних кадрів й запобігти неефективним витратам на їх навчання та соціальний захист; по-п'яте, гнучко реагувати на зміни кон'юнктури ринку.

Формування конкурентоспроможності засобами освіти можна розділити на три етапи:

– на першому етапі освіти більшість населення отримує загальну середню освіту, освоюючи елементи конкуренції в процесі навчання та виховання;

– на другому етапі, під час навчання в закладах професійно-технічної освіти, коледжах та ЗВО набуваються знання та вміння до конкуренції в певних сферах діяльності;

– на третьому етапі, під час самовдосконалення та професійного розвитку у сфері трудової діяльності триває індивідуальне й колективне зростання кваліфікації, вдосконалення особистих і ділових рис, розвиток конкурентоспроможності на основі самоосвіти та самонавчання.

Для України на етапі становлення ринкової економіки надзвичайно важливо усвідомити вирішальну роль конкурентоспроможності в людському розвитку та здійснювати реальні кроки до покращення професійних характеристик кадрів.

У цьому контексті виділяються такі головні групи чинників, що визначають конкурентоспроможність на ринку праці: загальнооб'єктивні чинники, які визначають рівень соціально-економічного стану суспільства, ступінь розвитку продуктивних сил країни та окремих її регіонів, статево-віковий склад населення; кількісний і якісний склад ресурсів праці, розвиток інфраструктури ринку праці, соціально-побутової інфраструктури та інші [2].

Актуальним напрямом формування конкурентоспроможності є мобілізація додаткових сил і ресурсів забезпечення виходу української освіти на ринок світових освітніх послуг, поглиблення міжнародного співробітництва, розширення участі навчальних закладів, учених, педагогів і вчителів, учнів, студентів у проєктах міжнародних організацій та співтовариств. Такий досвід є в рамках (ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, Європейського Союзу, Ради Європи, Світового банку) співпраці із зарубіжними освітянськими фондами, іншими міжнародними організаціями. Співпраця має базуватися на таких засадах: пріоритеті національних інтересів; збереженні та розвитку інтелектуального потенціалу; системному і взаємовигідному характері співпраці; об'єктивності в оцінюванні здобутків освітніх систем зарубіжних країн та їх адаптації до потреб національної системи освіти. Співпраця із закордонними суб'єктами сприятиме залученню додаткових ресурсів для створення нових потужних каналів інформаційного обміну, розширенню інформаційної бази націо-

нальної системи освіти, забезпеченню можливості використання світового досвіду.

У внутрішньому вимірі має посилюватися роль органів місцевого самоврядування, меценатів, громадських організацій, фондів, засобів масової інформації в навчально-виховній, науково-методичній, економічній діяльності навчальних закладів, прогнозуванні їх розвитку, оцінці якості освітніх послуг.

Необхідно запроваджувати цілісну систему освіти, яка для всіх громадян забезпечуватиме рівний доступ до якісних освітніх послуг. Реалізація зазначеного права передбачає прозорість, гнучкість, соціальність надання освіти й повинна задовольняти освітні потреби кожної людини відповідно до її інтересів, здібностей та потреб суспільства.

Умови діяльності різного рівня навчальних закладах мають забезпечуватися з урахуванням специфіки функцій, які ними реалізуються і мають визначатися критеріями та конкретними показниками оцінювання за регіонами та суб'єктами місцевого самоврядування й передбачати як кінцеву мету підготовку висококваліфікованих, інтелектуально розвинутих кадрів.

Безперервність процесу формування конкурентоспроможності особистості реалізується шляхом: забезпечення наступності змісту та координації навчально-виховної діяльності на різних ступенях освіти, що реалізуються як продовження попередніх і передбачають підготовку громадян для можливого переходу на наступні ступені; формування потреби та здатності особистості до самоосвіти; оптимізації системи перепідготовки працівників і підвищення їх кваліфікації, модернізації системи післядипломної освіти на основі відповідних державних стандартів; створення інтегрованих навчальних планів і програм; формування та розвитку навчальних науково-виробничих комплексів ступеневої підготовки фахівців; запровадження та розвитку дистанційної освіти; організації навчання відповідно до потреб особистості і ринку праці на базі професійно-технічних та вищих навчальних закладів, закладів післядипломної освіти, а також використання інших форм навчання; забезпечення зв'язку між загальною середньою, професійно-технічною, вищою та післядипломною освітою.

У цьому контексті концептуальними положеннями є проектування нових і вдосконалювання наявних систем формування конкурентоспроможності у сучасних соціально-економічних умовах, які складаються з таких основних компонентів: розроблення теоретичних принципів формування конкурентоспроможності; розширення організаційних форм та типів навчальних закладів; чітке визначення функцій управління, основних стратегічних цілей і тактичних завдань освіти; формування конкурентоспроможних і висококваліфікованих колективів викладачів.

На рівні навчального закладу проектування стратегії формування конкурентоспроможності починається із впровадження зазначених компонентів в освітню діяльність, їх публічного проголошення, роз'яснення засобів досягнення мети.

На практиці опробування стратегій відбувається в процесі рейтингового оцінювання діяльності закладів за показниками, розробленими Міністерством освіти і науки України, які враховують такі елементи: спрямованість освітньої діяльності та досягнення мети навчального закладу; вдосконалення форм, методів і принципів діяльності; ефективність використання ресурсних особливостей та переваг; повноту врахування інтересів замовників освітніх послуг; рівень зв'язків з партнерами, відносини з іншими організаціями; розвиток маркетингової діяльності, принципи розроблення і реалізації кадрової політики.

За сучасних потреб навчальним закладам важливо не втратити головну лінію на забезпечення економіки конкурентоспроможними кадрами, зберегти накопичений досвід, модернізувати матеріально-технічну базу, сформувані нові підходи до організації навчального процесу.

Висновки. Конкурентоспроможність (здатність до конкуренції) стосується всього спектра сфер та галузей людської діяльності, є головним чинником формування місця і значення людини в суспільстві, її матеріального благополуччя та духовного розвитку, виявляється в суперництві за досягнення кращих результатів на основі комплексу вмінь та навичок, набутих протягом життя в процесі навчання та професійної діяльності. Інтерактивний характер діяльності, притаманний освіті, забезпечує її провідну роль у формуванні конкурентоспроможності високо-

кваліфікованих фахівців у процесі навчання, насамперед, закладами вищої освіти. Освіта використовує систему засобів формування конкурентоспроможності: виявлення та розвиток природних здібностей до певної професії; органічне поєднання оволодіння теоретичними знаннями з практичними навичками; наближення системи підготовки кадрів до сучасних потреб виробництва; диверсифікації форм та засобів навчання з метою врахування індивідуальних особливостей та потреб студентів. На рівні навчальних закладів методичні засади формування конкурентоспроможності поєднують широкий спектр методів, які залежно від сфери застосування поділяються на: гуманітарні, соціальні, економічні, політичні, ідеологічні. Мають особливості залежно від форм навчання, враховують характер майбутньої професії, індивідуальні, групові або колективні форми професійної діяльності. Зміст навчальних програм та форми проведення занять з питань формування конкурентоспроможності обумовлюється державними стандартами, функціями навчального закладу, готовністю педагогічних колективів до реалізації концепту (головної ідеї) підготовки висококваліфікованих фахівців. Законом України «Про вищу освіту» передбачається розширення автономії навчальних закладів, посилення інтерактивних форм їх діяльності (взаємозв'язків у внутрішньоосвітньому просторі та зовнішньому середовищі – ринку праці, громадянського суспільства, міжнародними організацій). Пріоритетними напрямками розвитку вищої освіти щодо впливу на формування конкурентоспроможності є її орієнтація на конкретну особу; розширення можливостей для здобуття освіти; підвищення якості знань за рахунок удосконалення змісту та форм навчально-виховного процесу; вдосконалення системи безперервної освіти та створення можливостей для навчання протягом життя; запровадження економічних і соціальних гарантій для професійної самореалізації, підвищення соціального статусу; запровадження освітніх інновацій, зокрема сучасних інформаційних технологій; інтеграція української освіти до європейського та світового освітніх просторів.

Список використаних джерел

1. Андрієвська В. В. Професійна компетенція: теорія і практика її оцінки на Заході. *Науково-методичне забезпечення діяльності сучасної професійної школи*: матеріали науково-практичної конференції. Київ, 1994. С. 25–27.

2. Богиня Д. П. Концептуальні підходи до визначення конкурентоспроможності робочої сили на ринку праці. *Україна: аспекти праці*. 1999. № 6. С. 38.

3. Болонський процес у фактах і документах / упоряд. : М. Ф. Степко, Я. Я. Нолубаш, В. Д. Шинкарук та ін. Тернопіль : Вид-во ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2003. 52 с.

4. Гончаров С. М. Комплексна система управління якістю підготовки фахівців для ринкової економіки України. Рівне : УДУВГП, 2003.

5. Должанський І. З. Конкурентоспроможність підприємства : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2006.

6. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 11.01.2023).

7. Зезюн І. А. Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи : монографія. Київ : Віпол, 2000. С. 58–80.

8. Луговий В. І. Управління освітою. Київ : Вид-во УАДУ, 1997. С. 22–77.

9. Нагачевська Т. В., Феліксова Л. Ю. Напрямки формування міжнародної конкурентоспроможності ІТ-сектору України. *Bezpieczeństwo w cyberprzestrzeni wyzwaniem XXI wieku*, red. nauk. dr hab. Tomasz R. Dębowski ; Uniwersytet Wrocławski. Wrocław, 2016. 12 с.

10. Оболенська Т. Є. Підвищення конкурентоспроможності вищих навчальних закладів через інноваційну діяльність. *Вісник Східноукраїнського державного університету* : науковий журнал. 1998. № 5 (15).

11. Труніна І. М. Дослідження конкурентних переваг суб'єктів підприємницької діяльності в умовах глобалізації. *Часопис економічних реформ*. 2015. № 3 (19). С. 43–49.

12. Комюніке конференції Європейських міністрів, відповідальних за вищу освіту. *Болонський процес 2020 – Простір європейської вищої освіти у новому десятиріччі* (Лувен-ла-Нев, 28–29 квітня 2009 р.). Льовен. URL: <https://pedagogy.lnu.edu.ua/departments/pedagogika/bolon/10.pdf> (дата звернення: 11.01.2023).

References

1. Andrievska, V. V. (1994), Professional competence: theory and practice of its assessment in the West, *Scientific and methodological support for the activities of a modern professional school: material of the scientific-practical conference*, Kyiv, pp. 25–27.
2. Bohynia, D. P. (1999), Conceptual approaches to determining the competitiveness of the workforce in the labor market, *Ukraine: aspects of work*, № 6, pp. 38.
3. The Bologna process in facts and documents (2003) / Stepko, M. F., Noliubash, Ia. Ia., Shynkaruk, V. D., Hrubinko, V. V., Babyn, I. I. (Eds.), *Economic thought*, Ternopil.
4. Honcharov, S. M. (2003), *A comprehensive quality management system for the training of specialists for the market economy of Ukraine*, Ukrainian State Academy of Water Management, Rivne.
5. Dolzhanskyi, I. Z. (2006), *Competitiveness of the enterprise* : guide book, Center for educational literature, Kyiv.
6. Ukraine (2014), On Higher Education : Law of Ukraine dated 01.07.2014 № 1556-VII, *Vidomosti of the Verkhovna Rada of Ukraine*, available: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (accessed at 11 January 2023).
7. Zeziun, I. A (2000), *Continuous professional education: problems, searches, prospects* : monograph, Vipol, Kyiv, pp. 58–80.
8. Luhovyi, V. I. (1997), *Management of education*, Publishing House of Ukrainian Academy of Public Administration, Kyiv, pp. 22–77.
9. Nahachevska, T. V. and Feliksova, L. Yu. (2016), *Directions of formation of international competitiveness of the IT sector of Ukraine*, Uniwersytet Wrocławski – Wrocław.
10. Obolenska, T. Ye. (1998), Increasing the competitiveness of higher educational institutions through innovative activities, *Bulletin of the Eastern Ukrainian State University. Scientific journal*, № 5 (15).
11. Trunina, I. M. (2015), Research of competitive advantages of business entities in the conditions of globalization, *Journal of economic reforms*, № 3 (19), pp. 43–49.
12. Lioven (2009), Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, available at: <https://pedagogy.lnu.edu.ua/departments/pedagogika/bolon/10.pdf> (accessed at 11 January 2023).

УДК 159.922.8

DOI 10.32755/sjeducation.2023.01.040

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СХИЛЬНОСТІ ДО РИЗИКУ ТА МОТИВАЦІЙНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Вдовіченко Оксана Володимирівна,

доктор психологічних наук, професор, декан соціально-гуманітарного факультету, професор кафедри теорії та методики практичної психології,

ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

*(65020, Україна, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26,
e-mail: werta_2i@ukr.net)*

ORCID: 0000-0002-3553-1106

Блага Ольга Богданівна,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальноправових та гуманітарних дисциплін,

*Івано-Франківський навчально-науковий юридичний інститут Національного університету «Одеська юридична академія»
(76018, Україна, м. Івано-Франківськ, вул. Максимовича, 13,
e-mail: olablaga168@gmail.com)*

ORCID: 0000-0002-4924-8491

Педченко Олександра Віталіївна,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, глибинної корекції та реабілітації,

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
(18031, Україна, м. Черкаси, вул. Хрещатик, 31,
e-mail: pedcenkooleksandravitaliivna@gmail.com)*

ORCID: 0000-0003-4725-940X

У статті представлено результати дослідження схильності до ризику здобувачів вищої освіти та особливостей її взаємозв'язку з мотиваційною структурою особистості. Схильність до ризику розглядається як прагнення особистості до небезпечних дій, яке супроводжується гострими емоційними переживаннями.

Отримані в емпіричному дослідженні результати свідчать про те, що у здобувачів вищої освіти середній рівень схильності (готовності) до ризику, серед компонентів якої найбільш розвиненим є контрольно-регулятивний компонент, найменш розвиненим – конативний. У мотиваційній структурі особистості переважає загальножиттєвська спрямованість. Кореляційний аналіз виявив наявність як прямого, так і зворотного зв'язку між схильністю

до ризику та компонентами мотиваційної структури особистості здобувачів вищої освіти. Схильність до ризику має зворотний взаємозв'язок з життєзабезпеченням, комфортом, прямий – із загальною та творчою активністю. Тобто, якщо людина прагне підтримувати комфортне життя, яке забезпечує її всім необхідним, вона не буде демонструвати ризиковану поведінку. Творча й загальносоціальна активність, навпаки, сприяють розвитку ризикової поведінки, підвищують рівень схильності до ризику.

Теоретичний аналіз та емпіричне дослідження проблеми взаємозв'язку схильності до ризику та мотиваційних особливостей у здобувачів вищої освіти показали, що у досліджуваних виявлено середній рівень схильності до ризику, переважання загальножиттєвської мотиваційної спрямованості. Кореляційний аналіз дозволяє стверджувати, що схильність до ризику підвищують мотиви, пов'язані зі спілкуванням, загальною та творчою активністю, прагнення бути корисним для суспільства.

Ключові слова: схильність до ризику, мотиваційна структура особистості, здобувач вищої освіти.

THE INTERRELATION OF RISK DISPOSITION AND MOTIVATION CHARACTERISTICS IN HIGHER EDUCATION OBTAINERS

Vdovichenko Oksana, Doctor in Psychology, Professor, Dean of the Faculty of Social and Humanities, Professor of the Department of Theory and Methods of Practical Psychology,
State institution "Southern Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky"
(26 Staroportofrankivska Street, Odesa, 65000, Ukraine,
e-mail: werta_2i@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-3553-1106

Blaha Olha, PhD in Pedagogy,
Associate Professor of the Department of General Law and Humanities,
Ivano-Frankivsk Educational and Scientific Law Institute of
Odesa Law Academy National University
(13 Maksymovycha Street, Ivano-Frankivsk, 76018, Ukraine,
e-mail: olablaga168@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-4924-8491

Pedchenko Oleksandra,
PhD in Psychology, Associate Professor of the Department of Psychology, Deep Correction and Rehabilitation,
Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytskyi
(31 Khreshchatyk Street, Cherkasy, 18031, Ukraine,
e-mail: pedcenkooleksandravitaliivna@gmail.com)

ORCID: 0000-0003-4725-940X

The article presents the results of a study on the level of students' risk propensity of higher education and the peculiarities of its relationship with the motivational structure of the individual. Propensity to risk is considered as an individual's desire for dangerous actions, which is accompanied by acute emotional experiences.

The results obtained in the empirical study indicate that higher education obtainers have an average level of susceptibility (readiness) to risk, among the components of which the control-regulatory component is the most developed, and the conative component is the least developed. The motivational structure of the individual is dominated by a general life orientation. Correlational analysis revealed the existence of both a direct and an inverse relationship between the propensity to risk and the components of the motivational structure of the personality of higher education obtainers. Propensity to risk has an inverse relationship with life support, comfort, and a direct relationship with general and creative activity. That is, if a person seeks to maintain a comfortable life that provides him with everything he needs, he will not demonstrate risky behavior. Creative and general social activity, on the contrary, contribute to the development of risky behavior, increase the level of risk-taking.

Theoretical analysis and empirical study of the problem of the relationship between risk-taking and motivational features of higher education obtainers showed that the subjects showed an average level of risk-taking and a predominance of general life motivational orientation. Correlational analysis allows us to state that the tendency to take risks is increased by motives related to communication, general and creative activity, and the desire to be useful to society.

Key words: propensity to risk, motivational structure of the individual, obtainer of higher education.

Постановка проблеми. Схильність до ризику виявляє прагнення особистості до небезпечних дій, отримання при цьому гострих емоційних переживань. Зазвичай це пов'язано з такими особистісними особливостями, як імпульсивність, екстравертованість, емоційна лабільність, тривожність, екстернальний локус контролю, низька саморегуляція тощо. Проявляється у специфічних пізнавальних стратегіях, способах виходу із ситуацій невідзначеності [3].

Професійна діяльність і навчання є важливими складовими життя людини, засобами її формування й розвитку. У сучасному світі розширюється перелік професій, пов'язаних з надмірним інтелектуальним і психоемоційним навантаженням, які висувають перед фахівцем складні вимоги щодо рівня підготовленості та здатності впоратися із завданнями. Тривалі навантаження без достатніх умов для повного відновлення сил, соціальна, комуні-

кативна депривація найбільш несприятливо впливають на суб'єкта, іноді повністю дезорганізують його активність. Тому для науковців особливого значення набувають питання збереження фізичної та психологічної надійності фахівців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виокремлення не виділених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття. Значний внесок у дослідження проблеми психологічної схильності до ризику внесли У. Бек, В. Ковело, С. Богомолова, О. Вдовіченко, Ю. Дем'янчук, А. Голуб, Б. Моторін, О. Назарова, А. Петімко, О. Саннікова, С. Бикова, С. Яковенко та ін. Схильність, готовність особистості до ризику залежить насамперед від бажання людини вдаватися або не вдаватися до дій у ситуації ризику, тобто від особливостей її мотивації.

Саннікова О. вважає, що потрібно розрізняти готовність особистості до ризикованої дії та ризикованої діяльності. Готовність до ризикованої дії є тим початком активності людини, коли відбувається мобілізація всіх систем організму, налаштування на поведінку в небезпечній ситуації. Це поняття близьке до поняття «схильність до ризику», адже вона ще не передбачає безпосередньої активної діяльності. Своєю чергою ризикована діяльність потребує не лише активізації ресурсів, а й наявності певних особистісних якостей: високої самооцінки, спеціальних знань, умінь, навичок, цінностей, здібностей тощо [6; 7].

На активізацію ризикованої поведінки людини впливає багато чинників: співвідношення можливостей виграшу або програшу, рівень небезпечності ситуації, необхідність цієї поведінки в певній ситуації, оточення, відповідальність та ін. [2].

Ризик виконує важливі функції в житті особистості: захисну, яка спрямовує людину на пошук захисних засобів, активностей тощо під час перебування в ситуації небезпеки; аналітичну, завдяки якій людина здійснює вибір між різними варіантами перебігу подій у майбутньому; інноваційну, яка спрямовує особистість на пошук нових рішень проблеми; регулятивну, що сприяє прийняттю рішення ризикувати, навіть якщо прогноз є несприятливим, або не ризикувати [4].

Тобто йдеться про ризик у тих випадках, коли людині потрібно обирати між двома можливостями, одна з яких менш задовільна, але гарантовано не призведе до поразки, а інша має велику ймовірність програшу, однак відкриває нові можливості, погляди, долає стереотипи, установки, сприяє психологічному зростанню.

Незважаючи на збільшення в сучасній психологічній науці кількості досліджень, присвячених різним аспектам та проявам схильності до ризику в життєдіяльності людей, необхідно відзначити певну недостатність робіт, у яких вивчається специфіка функціонування цього феномену в юнацькому віці та чинників, які детермінують його формування.

Формулювання цілей статті. Мета: висвітлити результати дослідження особливостей взаємозв'язку схильності до ризику та мотиваційної структури у здобувачів вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Дослідники виділяють п'ять типів ризику, до якого можуть бути схильні молоді люди. Перший тип ризику пов'язаний з негативними суспільними процесами, коли суспільство не створює умов для фізичного розвитку, охорони здоров'я, безпеки життя, унаслідок чого виникає загроза для людей. Другий тип – обумовлений невизначеністю можливостей для вибору молоддю свого життєвого шляху. Третій тип ризику пов'язаний з наявністю можливостей самореалізації особистості, яка потребує активної суспільної підтримки. Четвертий тип характеризується ціннісно-нормативною невизначеністю, це пов'язано з втратою значущості традиційних суспільних цінностей, руйнуванням системи інституціональних норм. П'ятий тип ризику пов'язаний з невизначеністю процесів ідентифікації, які обумовлені мобільністю, інтеграцією молоді у світові соціальні структури [1; 4].

Схильність до ризику є індивідуальним параметром особистості. Тому за цим критерієм людей можна розподілити на три типи: схильні до ризику особистості, які в будь-якому випадку, навіть за умови несприятливого прогнозу, нададуть перевагу ризикованій поведінці. Вони отримують задоволення, гострі відчуття через ризиковані дії; особистості, не схильні до ризику

за жодних обставин; нейтральні до ризику особистості, які надають перевагу нейтральній позиції між можливістю ризикнути й отримати бажане або не ризикнути й не отримати [5].

У численних дослідженнях встановлено, що люди, які мають високу схильність до ризику, частіше проявляють ініціативу, впевнені в собі, рішучі. Ті ж, у кого рівень схильності до ризику низький, обережні, уникають невиправданих дій, мають низький рівень домагань; вони можуть ризикнути, якщо для цього будуть дуже вагомі причини.

Нині велика кількість фахівців виконує діяльність у небезпечних, екстремальних умовах, які супроводжуються наявністю стресогенних чинників, з достатньо високою вірогідністю загинути або отримати каліцтва. Здатність зберегти здоров'я і працездатність залежить від фізичної та психологічної підготовленості людей.

Оволодіння будь-якою професійною діяльністю сприяє тому, що людина згодом виробляє власний індивідуальний стиль діяльності, в неї формується психологічна система діяльності на основі особливих якостей фахівця в процесі їх реорганізації, переструктурування, що детерміновано мотивами, цілями та умовами праці. Потреби людини, її інтереси, світогляд, переконання й установки, життєвий досвід, особливості психічних функцій, фізіологічних процесів, властивостей особистості сприяють формуванню психологічної системи діяльності, в основі якої лежить мотиваційна складова.

Здобувачі вищої освіти зазвичай належать до осіб юнацького віку. Цей вік багатьма науковцями визначається як складний та важливий період життя особистості, бо вийти з нього повинна доросла, зріла, відповідальна особа, яка може самостійно визначати своє місце у світі, обирати діяльність, спосіб життя, коло спілкування, захоплення тощо. Якщо в цей період людина не зможе розвинути здатність до саморегуляції, рефлексії, прийняття самостійних рішень, ставлення до ризику, у подальшому їй буде важко самостійно розв'язувати проблеми дорослого життя.

У дослідженні брали участь здобувачі вищої освіти ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені

К. Д. Ушинського», Івано-Франківського навчально-наукового юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія» та Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького 2–3 курсів, кількістю 72 особи.

Відповідно до мети й завдань дослідження використано такі психодіагностичні методики: для дослідження схильності до ризику – опитувальники «Схильність до ризику» А. Г. Шмельова та «Якісні показники схильності до ризику» О. П. Саннікової, С. В. Бикова; для дослідження мотиваційної структури особистості – опитувальник «Діагностика мотиваційної структури особистості» В. Е. Мільмана; для статистичного аналізу результатів – критерій r -Пірсона.

Результати дослідження схильності до ризику здобувачів вищої освіти представлено в таблицях 1, 2.

Таблиця 1 – Показники схильності до ризику здобувачів вищої освіти (в балах)

Шкала	$X_{cp} \pm \sigma$
Схильність до ризику	22,7 \pm 3,19

Отримані результати свідчать про те, що респонденти мають середній рівень схильності (готовності) до ризику, що зазвичай виявляється у швидкості прийняття рішення, умінні чітко координувати власну активність з метою досягнення бажаного результату. Середній рівень схильності до ризику свідчить про обачливість, прагнення проаналізувати ситуацію та власні ресурси перед прийняттям рішення та втіленням його в дію. Досліджувані здобувачі освіти здатні адекватно реагувати на події, не схильні до імпульсивних вчинків, спонтанних рішень, можуть контролювати власні емоції та поведінкові прояви.

Таблиця 2 – Якісні показники схильності до ризику у здобувачів вищої освіти (в балах)

Шкали	$X_{cp} \pm \sigma$
Емоційний компонент ризику	5,2 \pm 1,47
Когнітивний компонент ризику	4,6 \pm 1,22
Конативний компонент ризику	3,5 \pm 1,18
Контрольно-регулятивний компонент ризику	5,8 \pm 1,34
Композитна оцінка	4,4 \pm 1,15

У здобувачів освіти дослідженої групи найбільш розвиненим є контрольно-регулятивний компонент ризику, найменш – конативний компонент. Загальний бал вказує на середній з тенденцією до низького рівень схильності до ризику у респондентів. Рівень розвитку емоційного компонента – середній з тенденцією до високого (5,2±1,47 балів), що свідчить про зв'язок між ризиковими діями, поведінкою та силою емоційних переживань, які вони викликають. Це можуть бути як позитивні емоції (захоплення, піднесення), так і негативні (страх). Слід зазначити, що тема ризику хвилює здобувачів освіти, не залишає їх байдужими. Показники когнітивного компонента ризику знаходяться на середньому рівні (4,6±1,22 балів), що свідчить про думки, міркування, фантазії про ризик, які час від часу з'являються у досліджуваних, але великого значення для них не мають. Показники конативного компонента знаходяться на середньому з тенденцією до низького рівня (3,5±1,18 балів), що вказує на слабку вираженість зовнішніх проявів ризикової поведінки у висловлюваннях, діях, емоційній експресії. Рівень розвитку контрольно-регулятивного компонента ризику знаходиться на середньому з тенденцією до підвищення рівні (5,8±1,34 балів), що свідчить про розвинуті самоконтроль і саморегуляцію у досліджуваних, тобто перед тим як ризикнути, здобувачі розмірковують та оцінюють прогностичні переваги й недоліки ризикованої поведінки. Таким чином, констатуємо, що загальна схильність до ризику здобувачів вищої освіти знаходиться на середньому рівні, що свідчить про адекватне ставлення до необхідних ризиків, обережність, обачливість, свідоме сприйняття небезпеки, відсутність потреби у невиправданому ризику.

За даними сучасних досліджень готовність до ризику безпосередньо залежить від рівня мотивації до уникнення невдач та інших мотиваційних складових [2]. Суттєву увагу в сучасних дослідженнях юнацького віку приділено вивченню мотиваційної сфери, бо формування оптимальної мотивації юнаків є чинником їх успішності в майбутньому. В юнацькому віці активно формуються змістовні мотиви, кожен з яких має унікальний особистісний сенс. Найбільш актуальними змістовними мотива-

ми є мотиви міжособистісної глибокої взаємодії, професійні, суспільні та навчальні.

Результати дослідження мотиваційної структури особистості представлені в таблиці 3.

Таблиця 3 – Показники мотиваційної структури здобувачів вищої освіти (у балах)

Шкали	Хр±σ
Життєзабезпечення	14,7±3,3
Комфорт	12,6±2,7
Соціальний статус	14,6±2,8
Спілкування	8,6±2,3
Загальна активність	8,4±2,2
Творча активність	14,1±2,5
Соціальна корисність	11,7±2,6

Дослідження показало, що у респондентів переважає загальножиттєвська мотиваційна спрямованість. Вони мають регресивний мотиваційний профіль, який характеризується перевищенням загального рівня мотивів підтримки над розвиваючими мотивами (у нашому випадку 7,7 бали).

Далі був проведений кореляційний аналіз, результати якого висвітлені в таблиці 4.

Таблиця 4 – Показники взаємозв'язку схильності до ризику, якісних показників схильності до ризику та мотиваційних компонентів у здобувачів вищої освіти (r_s)

Ризик Мотив.	Сх. до ризику	Ем. компон.	Когніт. компон.	Конативн. компон.	Контр.-регулят.
Ж	-,257*				,286*
К	-,321*	-,268*			
С					,325*
Сп		,354*	,264*		
Д	,367*			,335*	
ДР	,424**	,286*	,341*		-,361*
ОД			,282*		

Примітка: Ж – життєзабезпечення, К – комфорт, С – соціальний статус, Сп – спілкування, Д – загальна активність, ДР – творча активність, ОД – соціальна корисність. * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$.

Кореляційний аналіз виявив наявність як прямого, так і зворотного зв'язку між схильністю до ризику та компонентами мотиваційної структури особистості здобувачів вищої освіти. Схильність до ризику має зворотний взаємозв'язок з життєзабезпеченням ($p \leq 0,05$

рівень значущості), комфортом ($p \leq 0,05$), прямий – із загальною активністю ($p \leq 0,05$) і творчою активністю ($p \leq 0,01$). Тобто, якщо людина прагне підтримувати комфортне життя, яке забезпечує її всім необхідним, вона не буде прагнути ризику. Творча й загальносоціальна активність, навпаки, сприяють розвитку ризикової поведінки, підвищують рівень схильності до ризику.

Емоційний компонент ризику має зворотний взаємозв'язок із комфортом ($p \leq 0,05$), прямий – зі спілкуванням ($p \leq 0,05$) і творчою активністю ($p \leq 0,05$). Тобто людина, яка прагне комфортного життя, уникає емоційної напруги, збудження, що виникають у ситуаціях ризику. Людина, що прагне спілкування з іншими, відчуває піднесення, коли ризикує. До речі, будь-які стосунки мають певний компонент ризикової поведінки, бо вони непередбачувані, існує високий рівень невизначеності. Для того, щоб будувати взаємини, потрібно ризикувати. Те саме стосується творчості. Будь-яка творча діяльність є невизначеною, без гарантованого позитивного результату, але вона викликає гострі емоційні переживання.

Когнітивний компонент ризику має позитивний взаємозв'язок зі спілкуванням ($p \leq 0,05$), творчою активністю ($p \leq 0,05$) та соціальною корисністю ($p \leq 0,05$). Усі ці складові мотиваційної сфери мають низьку прогнозованість і високу невизначеність, саме тому викликають роздуми, міркування щодо їх безпечності/небезпечності.

Конативний компонент ризику має пряму взаємозалежність із загальною активністю здобувачів вищої освіти ($p \leq 0,05$). Активна людина зазвичай демонструє ризиковану поведінку, оскільки не будь-яка активність є безпечною, час від часу доводиться стикатися з певними загрозами соціального, психологічного, фізичного характеру.

Контрольно-регулятивний компонент ризику має прямий кореляційний зв'язок із життєзабезпеченням ($p \leq 0,05$) та соціальним статусом ($p \leq 0,05$), зворотний – із творчою активністю ($p \leq 0,05$). Здатність людини оцінювати, контролювати й регулювати власні думки, почуття, емоції, поведінку знижують схильність до ризику, забезпечують прогнозоване, організоване життя, суб'єктивно оптимальний соціальний статус. Творча активність,

діяльність не підлягає саморегуляції, бо вона є стихією за своєю суттю, безмежною та вільною, тому підвищує схильність до ризику.

Висновки. Таким чином, теоретичний аналіз та емпіричне дослідження проблеми взаємозв'язку схильності до ризику та мотиваційних особливостей у здобувачів вищої освіти показали, що у досліджуваних виявлено середній рівень схильності до ризику, переважання загальножиттєвської мотиваційної спрямованості. Кореляційний аналіз дозволяє стверджувати, що схильність до ризику підвищують мотиви, пов'язані зі спілкуванням, загальною та творчою активністю, прагнення бути корисним для суспільства.

Список використаних джерел

1. Вдовіченко О. Порівняння схильності до ризику в підлітковому та юнацькому віці. *Психологія: реальність і перспективи*. Збірник наукових праць РДГУ. 2021. Вип. 16. С. 47–55.

2. Вдовіченко О. В. Ризик особистості як фактор мотивації досягнення та губристичної мотивації на кризових етапах онтогенезу. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Психологія. 2017. Вип. 56. С. 41–51.

3. Дем'янчук Ю., Голуб А. Схильність до ризикованої поведінки у юнацькому віці. *Психологічні дослідження : наукові праці викладачів та студентів соціально-психологічного факультету*. 2022. Випуск 15. Житомир : Видавництво ЖДУ імені Івана Франка. С. 8–11.

4. Казанжи М., Вдовіченко О. Схильність до ризику студентів у співвіднесенні з їх психологічною ресурсністю. *Вісник Львівського університету*. Серія: Психологічні науки. 2021. Випуск 8. С. 66–74.

5. Колчигіна А. В., Зайцева О. О. Специфіка та взаємозв'язок мотиваційно-регулятивної сфери студентів. *Особистість, суспільство, закон : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової (25 квіт. 2019 р., м. Харків, Україна)*. Харків, 2019. С. 69–71.

6. Саннікова О. П., Бикова С. В. Психологічна діагностика стійкої схильності до ризику: апробація оригінальної методики. *Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка*. Психологія. 2008. № 19. С. 4–15.

7. Саннікова О., Санніков О. Авантюризм і ризик у структурі прийняття рішень. *Наука і освіта*. 2018. № 9 10. С. 111–119.

References

1. Vdovichenko, O. (2021), Comparison of the propensity to risk in teenagers and young adults, *Psychology: reality and prospects*: collection of scientific works of RDSU, Issue 16, pp. 47–55.
2. Vdovichenko, O. V. (2017), Personality risk as a factor of achievement motivation and hubristic motivation at crisis stages of ontogenesis, *Bulletin of Kharkiv National Pedagogical University named after H. S. Skovoroda. Ser. Psychology*, Issue 56, pp. 41–51.
3. Demianchuk, Yu. and Holub, A. (2022), Propensity for risky behavior in youth, *Psychological research*: scientific works of teachers and students of the social and psychological faculty, Issue 15, pp. 8–11.
4. Kazanzhi, M. and Vdovichenko, O. (2021), Propensity to take risks of students in correlation with their psychological resourcefulness, *Bulletin of Lviv University. Series: Psychological sciences*, Issue 8, pp. 66–74.
5. Kolchihina, A. V. and Zaitseva, O. O. (2019), Specificity and interrelationship of the motivational-regulatory sphere of students, *Personality, society, law*: materials of the international scientific and practice conference dedicated in memory of Prof. S. P. Bocharova (April 25, 2019, Kharkiv, Ukraine), Kharkiv, pp. 69–71.
6. Sannikova, O. P. and Bykova, S. V. (2008), Psychological diagnosis of a persistent tendency to risk: approval of the original methodology, *Problems of humanitarian sciences. Scientific notes of I. Frank Drohobyt'sk State Pedagogical University*, Psychology, № 19, pp. 4–15.
7. Sannikova, O. and Sannikov, O. (2018), Adventurousness and risk in the structure of decision-making, *Science and education*, № 9–10, pp. 111–119.

УДК 378.147:343.83-043.61:343.982.6

DOI 10.32755/sjeducation.2023.01.052

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ МОЛОДШИХ ІНСПЕКТОРІВ-КІНОЛОГІВ ЗІ СПЕЦІАЛЬНИМИ СОБАКАМИ

Виноград Олександр Васильович, кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри кінології,

Територіально відокремлене відділення

«Хмельницька філія Академії Державної пенітенціарної служби»

(31341, Україна, Хмельницька область, Хмельницький район,

ТГ Хмельницька, комплекс будівель та споруд № 9

e-mail alex_vynograd@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-1520-9881

Доменюк Андрій Миколайович, старший викладач
кафедри кінології,

Територіально відокремлене відділення

«Хмельницька філія Академії Державної пенітенціарної служби»

(31341, Україна, Хмельницька область, Хмельницький район,

ТГ Хмельницька, комплекс будівель та споруд № 9

e-mail and.domenyuk@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-1569-3108

Підготовка кінологів для системи виконання покарань додатково передбачає здійснення низки освітніх заходів, що спрямовані на вироблення практичних навичок у кінолога, який повинен використовувати службового собаку на високому професійному рівні, а для цього дуже важливо мати необхідний рівень знань і умінь. Актуальним залишається методичне супроводження підготовки кінологів зі службовими собаками до виконання поставлених завдань. У статті висвітлено особливості комплектування службовими собаками установ виконання покарань та слідчих ізоляторів ДКВС України. На основі проведеного аналізу нормативно-правової бази здійснення кінологічного забезпечення правоохоронних органів України щодо відбору службових собак для спеціальної служби та досвіду запропоновано критерії відбору службових собак до установ виконання покарань та слідчих ізоляторів ДКВС України для дресування за напрямом спеціальної служби з пошуку наркотичних засобів та психотропних речовин. Викладено вимоги до кінолога, визначено перелік матеріально-технічного забезпечення та запропоновано режим та керівника проведення тренувальних занять. Розкрито сутність та зміст методики вироблення кінологами поведінкової реакції у собак на здобуття шуканого предмета, в основу якої покладено послідовність відпрацювання вправ кінологом зі службовим собакою з метою набуття практичних умінь дресувальника до підготовки собаки з пошуку наркотичних засобів та пси-

хотропних речовин. У контексті завдань, які визначені нормативними документами Мін'юсту України щодо професійної підготовки, запропоновані окремі аспекти підготовки кінологів зі службовими собаками в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах ДКВС України сприятимуть ефективній підготовці кінологічних пар за спеціалізацією в закладі освіти Державної кримінально-виконавчої служби України.

Ключові слова: *відбір, спеціальні собаки, установи виконання покарань, кафедра кінології, підготовка, дресирування собак.*

CERTAIN ASPECTS OF THE TRAINING OF JUNIOR INSPECTORS-CINELOGISTS WITH SPECIAL DOGS

Vynograd Oleksandr, PhD In Pedagogy, Associate Professor of the Department of Cynology, *Territorially Separate Branch "Khmelnyskyi branch of the Academy of the State Penitentiary Service" (complex of buildings and structures No. 9, Khmelnytsky district, Khmelnytsky region, 31341, Ukraine, e-mail alex_vynograd@ukr.net)*
ORCID: 0000-0002-1520-9881

Domeniuk Andrii, Senior teacher of the Department of Cynology, *Territorially Separate Branch "Khmelnyskyi branch of the Academy of the State Penitentiary Service" (complex of buildings and structures No. 9, Khmelnytsky district, Khmelnytsky region, 31341, Ukraine, e-mail and.domenyuk@gmail.com)*
ORCID: 0000-0002-1569-3108

The training of cynologists for the system of execution of punishments additionally involves the implementation of a number of educational activities aimed at developing practical skills in a cynologist who must use a service dog at a high professional level, and for this it is extremely important to have the necessary level of knowledge and skills. Methodological support for the training of cynologist with service dogs to perform the assigned tasks remains relevant. The article highlights the peculiarities of the staffing of service dogs in penitentiary institutions and remand detention centers of the State Criminal and Executive Service of Ukraine.

Based on the analysis of the regulatory and legal framework for the implementation of cynology support for law enforcement agencies of Ukraine regarding the selection of service dogs for special service and experience, the criteria for the selection of service dogs for penitentiary institutions and remand detention centers of the State Criminal and Executive Service of Ukraine for training in the direction of the special service for the search for narcotic drugs and psychotropic substances are proposed. The requirements for the cynologist are outlined, the list of material and technical support is indicated, and the mode and leader of the training classes are proposed. The essence and content of the

method of development by cynologists of a behavioral reaction in dogs to obtain the desired object is revealed, which is based on the sequence of practicing exercises by a cynologist with a service dog in order to acquire the practical skills of a trainer to prepare a dog to search for narcotic drugs and psychotropic substances. In the context of the tasks defined by the normative documents of the Ministry of Justice of Ukraine regarding professional training, the proposed separate aspects of the training of dog handlers with service dogs in penitentiary institutions and detention centers of the State Criminal and Executive Service of Ukraine will contribute to the effective training of cynology pairs by specialization in the educational institution of the State Criminal and Executive Service of Ukraine.

Key words: *selection, special dogs, penitentiary institutions, Department of Cynology, training, training of dogs.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. До основних цілей Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року віднесено, в тому числі формування ефективної моделі підготовки та діяльності персоналу органів і установ пенітенціарної системи [1].

З метою виконання поставлених завдань керівництвом Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС України) визначено завдання кінологічної служби, серед яких окремої уваги заслуговує: підбір, розстановка та навчання молодших інспекторів-кінологів, постійне вдосконалення їх професійної майстерності; організація розведення, вирощування, підготовки та використання службових собак у загальній системі охорони установ виконання покарань і слідчих ізоляторів; удосконалення методики підготовки і тактики застосування службових собак та інші [2].

У Територіально відокремленому відділенні «Хмельницька філія Академії Державної пенітенціарної служби» (далі – заклад освіти) у 2022 році вперше було розпочато підготовку молодших інспекторів-кінологів зі службовими собаками за напрямом спеціальні. Науково-педагогічні працівники кафедри кінології закладу освіти відзначають недостатній рівень відповідності службових собак вимогам підготовки службових собак до первинної професійної підготовки молодших інспекторів-кінологів, що своєю чергою не дозволяє в повному обсязі досягти всіх навчальних цілей, які зазначені в робочій освітній програмі.

Отже, з метою покращення якості освітнього процесу існує необхідність урегулювання питання з відбору та попередньої підготовки службових собак в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах ДКВС України перед направленням їх до закладу освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти підготовки кінологічного персоналу та дресирування службових собак у відомствах розглядалися в наукових роботах таких учених, як: А. О. Афанасьєв, Л. В. Була, О. Д. Богданюк, О. В. Виноград, С. В. Гайдук, В. С. Селюков, С. В. Серховець, В. П. Матвійчук, В. П. Руденко.

Проте поза увагою науковців залишаються питання щодо критеріїв відбору службових собак для спеціальної служби з пошуку наркотичних засобів та психотропних речовин та відпрацювання вправ з визначення поведінкової реакції собак на шуканий предмет.

Формування цілей статті є розгляд окремих аспектів підготовки молодших інспекторів-кінологів зі спеціальними собаками в ДКВС України.

Виклад основного матеріалу. В установах виконання покарань та слідчих ізоляторах ДКВС України за кожним молодшим інспектором-кінологом закріплюється один службовий собака, в разі службової необхідності за ним можуть бути закріплені і декілька собак. З метою набуття необхідних знань, умінь та навичок молодших інспекторів-кінологів зі службовими собаками направляють на первинну професійну підготовку до закладу освіти, оскільки використання в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах ДКВС України, не підготовлених, або підготовлених не за призначенням, які втратили свої робочі якості, а також хворих службових собак забороняється [2].

Молодші інспектори-кінологи відділів охорони установ виконання покарань, відділів режиму і охорони слідчих ізоляторів ДКВС України забезпечують виконання покладених на них службових завдань, пов'язаних з відбором, утриманням, підготовкою за відповідною спеціалізацією, тренуванням і використанням службових собак в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах ДКВС України.

Комплектування штатної чисельності службовими собаками здійснюється за рахунок собак, вирощених у розплідниках установ виконання покарань та слідчих ізоляторів ДКВС України, придбаних безпосередньо у приватних осіб, через клуби службового собаківництва та/або кінологічні осередки, переданих безоплатно громадянами, організаціями, відомствами, а також приймання собак на баланс установ виконання покарань та слідчих ізоляторів ДКВС України від молодших інспекторів-кінологів, які бажають працювати із власними собаками.

Відбір, визначення придатності та перевірка підготовленості собак для службового використання, а також вибракування службових собак здійснюється комісією, склад якої затверджується наказом начальника установи виконання покарань та слідчого ізолятора ДКВС України. До складу такої комісії входять: голова комісії – заступник начальника установи виконання покарань, слідчого ізолятора ДКВС України; члени комісії – начальник відділу охорони установи виконання покарань, начальник відділу режиму і охорони слідчого ізолятора; бухгалтер та/або юрист-консульт, старший інспектор з кінології; молодший інспектор-кінолог, для якого проводиться відбір службового собаки; лікар ветеринарної медицини.

Основні вимоги до відбору службових собак для потреб правоохоронних органів України закріплено у відповідних нормативно-правових документах, що регулюють питання організації кінологічного забезпечення [3–7]. Враховуючи особливості функціонування установ виконання покарань та слідчих ізоляторів ДКВС України та досвід в кінологічному забезпеченні [8, с. 7–13], авторами запропоновано критерії відбору службових собак до подальшого його використання як спеціального, зокрема:

- робочі лінії кобеля й суки, які застосовувалися під час розведення цієї породи;

- відповідність стандарту породи (вівчарської – німецька вівчарка та бельгійська вівчарка, а також мисливської – лабрадор та спанієль), до якої вони належать;

- вік собаки від 11 до 18 місяців;

- мати міцний кістяк, добре розвинену мускулатуру, правильну поставу кінцівок, суху конституцію, здорові зуби, ножицеподібний прикус, добрі нюх, слух і зір, нормальний шерстний покрив з підшерском;

- вгодованість та фізичний розвиток, витривалість та швидкість;

- відсутність вад, хвороб і недоліків, що унеможливають їх використання;

- типологічні особливості поведінки собаки (холерик, сангвінік) з яскраво вираженими безумовними рефlekсами гри повинні виявлятися в пошуку й заволодінні апортувальним предметом;

- пошукова реакція поведінки;

- урівноваженість, стійкість до стороннього впливу, відсутність реакції на зовнішні подразники (поведінкова реакція на: темноту, сильні звукові та світлові подразники, автотранспорт, що рухається, скупчення людей, ходіння по драбині, висоту, гладку підлогу);

- лояльність до людей;

- соціалізована поведінка собаки.

Усі ці критерії визначення придатності собаки для дресирування слід оцінювати в стані спокою собаки, потім у русі, де необхідно приділяти увагу всім дрібницям і нюансам у поведінці собаки. Не існує собак, які мають лише переваги, без недоліків. Необхідно зробити збалансований аналіз, враховуючи переваги та недоліки.

Собаки, яким необхідні додаткові зусилля для вияву цих якостей, які мають вади, хвороби і недоліки, що унеможливають їх використання, які виявляють страх, активно оборонну реакцію, непередбачену поведінку, й ті, в яких орієнтувальна реакція перевищує інші, непридатні до дресирування.

Отже, запропоновані критерії відбору службових собак до подальшого їх використання як спеціальних собак є підґрунтям методики відбору службових собак як собак-детекторів з пошуку наркотичних засобів, психотропних речовин, вибухових матеріалів, зброї, набоїв та ін.

Закріплення закупленого, переданого службового собаки за молодшим інспектором-кінологом необхідно здійснити за 2 місяці до направлення до закладу освіти.

Проте, враховуючи вимоги наказу Міністерства юстиції України, на навчання за програмами первинної професійної підготовки особи рядового і начальницького складу направляються після призначення на посаду, але не пізніше двох тижнів з дати прийняття на службу (призначення на посаду) [9].

Тому необхідними умовами комплектування посад молодшими інспекторами-кінологами зі спеціальними собаками з пошуку наркотичних засобів та психотропних речовин, на нашу думку, повинні бути: бажання працювати зі службовими собаками за спеціалізацією; служба в органах та установах ДКВС України не менше 3 років; наявність професійної підготовки з розшуковим собакою; підготовка за напрямом службової кінології у відомчих закладах освіти Збройних сил України, Міністерства внутрішніх справ України (Державна прикордонна служба, Національна Гвардія, Національна поліція, Державна служба з надзвичайних ситуацій) та інших правоохоронних органів та відомств України.

У випадках, коли молодший інспектор-кінолог виявляє бажання працювати із власним собакою, про це він доповідає рапортом. Після ухвалення рішення про доцільність і необхідність використання цього собаки комісія визначає його придатність для спеціальної служби, проводить документальне оформлення приймання собаки та постановку його на забезпечення.

Протягом цього періоду закуплені, передані, власні собаки знаходяться під наглядом ветеринарного працівника. У разі необхідності їм роблять щеплення проти сказу та чуми, проводять дегельмінтизацію.

Дресування собаки починається через 3–5 днів після закріплення його за молодшим інспектором-кінологом. Протягом цих днів молодший інспектор-кінолог виявляє характерні особливості поведінки собаки та установлює правильний взаємозв'язок (контакт) із собакою. Розпочинаючи підготовку із дресування собаки, молодший інспектор-кінолог повинен знати його вік, стан здоров'я, умови, в яких він виховувався до цього, особливості його нервової системи, переваги реакції та ставлення до різноманітних подразників.

Для дресирування службових собак потрібно мати індивідуальний комплект спеціального спорядження: нашийник, шлею, короткий і довгий поводок, намордник, сумку для ласощів.

Необхідне матеріально-технічне забезпечення для дресирування: апортувальні предмети (2–3 штуки); вудка – жердина довжиною до 3 м із мотузкою; миски (3–5 літрів) та/або кошики для відпрацювання вправ з апортування; різноманітний багаж (до 10 штук); автотранспорт (2–3 одиниці); диференційна установка; нежилі і жилі приміщення; смуга перешкод.

Дресирування службових собак автори пропонують проводити не менше 2 разів на тиждень по 2 години в день згідно з місячним планом тренувального заняття, який складає старший інспектор з кінології відділу охорони установи виконання покарань, відділу режиму слідчого ізолятору. Керуючись планом тренувань службового собаки, начальник відділу охорони установи виконання покарань, начальник відділу режиму і охорони слідчого ізолятору розробляє графік тренувань. Проведення тренувальних занять покладаються на досвідчених молодших інспекторів-кінологів та/або старших інспекторів з кінології відділів охорони установ виконання покарань, відділів режиму слідчих ізоляторів ДКВС України (далі – фігурант).

Авторами запропоновано методику вироблення молодшими інспекторами-кінологами поведінкової реакції у собак на здобуття шуканого предмета.

Активна поведінкова реакція собаки – шкрябання, така поведінка найточніше означає місце схову джерела запаху. Кожному конкретному собаці спочатку характерний, відповідно до його темпераменту і індивідуальності, якийсь один із способів сигналізації. Іноді перевага одного із сигналів для цього собаки настільки очевидна, що є сенс залишити вибір за ним.

Сигнал потрібно розуміти як засіб комунікації молодшого інспектора-кінолога із собакою. Якщо молодший інспектор-кінолог дійсно розуміє свого собаку, вся його поведінка в комплексі вкаже йому на місце знаходження джерела запаху. Таке розуміння – це високий рівень підготовленості молодшого інспектора-кінолога.

Як варіант, миска на три-п'ять літрів, перевернута лежить на землі (бажано з піщаним ґрунтом), поряд з нею навпочіпки фігурант у руках із улюбленим апортом собаки. У декількох кроках перед ним дресирувальник притримує свого собаку, фігурант проводить зорову й акустичну мотивацію собаки апортом і у нього на очах накриває апорт мискою. Молодший інспектор-кінолог відпускає собаку. Собака кидається до миски. Слід розглянути можливі варіанти розвитку подій.

Собака намагається підняти миску носом, але молодший інспектор-кінолог притискає миску ногою, і йому це не вдається. Потім собака вимогливо гавкає, даючи зрозуміти, що бажає отримати апорт, коли і цей поведінковий акт не приносить результату, собака спантеличено замовкає і сідає перед молодшим інспектором-кінологом, виразно дивлячись йому в очі. І цей поведінковий акт не дає результату! Собака підходить до миски і, намагаючись зрушити її лапою, шкрябає, у цю ж секунду молодший інспектор-кінолог повинен підняти миску – підкріпити поведінку дачею апорту. При цьому потрібно хвалити собаку з максимально можливими емоціями.

Звичайно, події можуть розвиватися зовсім не в такому порядку, але це неважливо. Головне – дочекатися бажаної поведінки і вчасно її підкріпити. Іноді бажану поведінку доводиться провокувати, наприклад, замінюючи миску кошиком з металевих лозин, між якими собака може просунути лапу, чи злегка піднімаючи миску.

Надалі вправа виконується не на одній мисці, а на багатьох, під одну з яких за відсутності собаки ховається улюблений апорт. Тобто вирішуються відразу два завдання – виробляється сигнальна поведінка і, одночасно, пошукова поведінка. Отже, собака пошкрябав – віддали апорт. Але наступного разу дочекатися, поки собака шкрябне двічі, потім тричі і так далі. Згодом за інтенсивністю його шкрябання можна буде визначити рівень упевненості собаки у виявленні шуканого предмета.

Пропонуємо форми закріплення характерної поведінки собаки під час виявлення шуканого предмета. Регулярний успіх під час здобування (тобто задоволення потреб собаки, які виникли під дією цілеспрямованого мотивування) слугує не лише

базою для виникнення сигнального значення для собаки запаху шуканого предмета, але і є також рушійним фактором для утворення, закріплення і вдосконалення навичку пошуку шуканого предмета. Якщо це не буде враховуватись, то закономірною буде дія згасального гальмування. В результаті цього дії собаки з пошуку будуть здійснюватись завжди в слабкій формі, а тим більше не буде спостерігатись удосконалення виробленого навичку. Звідси випливає, що під час дресирування та наступного застосування службового собаки, а також – диференційної перевірки працездатності необхідно постійно закріплювати в собаки цей характер поведінки.

Виникнення в собаки мотиву (зацікавленості) у веденні пошуку безпосередньо пов'язане з достатнім збудженням (мотивуванням) собаки до пошуку. Тому достатньо багаторазово діяти на собаку різними видами мотивування для того, щоб він уже після декількох вправ зміг самостійно або з незначною підтримкою показувати необхідний характер поведінки під час виявлення шуканого предмета.

Необхідно забезпечити проведення регулярних інтенсивних вправ для закріплення характеру поведінки – позначення місця схову під час виявлення шуканого предмета, яка може змінюватись залежно від об'єктів, які оглядаються собакою.

У практичних умовах збільшується фізичне та психічне навантаження на службового собаку. При цьому, як правило, характерна поведінка собаки під час виявлення шуканого предмета може виявлятися у слабкій формі.

Формами закріплення характерної поведінки собаки під час виявлення шуканого предмета є:

- 1) надання можливості собаці оволодіти виявленим апортувальним предметом, який знаходиться в місці схову;
- 2) гра з апортувальним предметом;
- 3) заохочення командою «Добре» ласкавою інтонацією;
- 4) погладжування (похлопування) по грудях собаки.

Перша та друга форми є основними для закріплення характерної поведінки (реакції здобування) собаки під час виявлення шуканого предмета, а третя і четверта – допоміжними.

Вищепераховані форми найбільш доцільно застосовувати в комплексі, тобто використовувати одночасно (або в поєднанні) декілька форм закріплення. Наприклад:

- погладжування собаки супроводжувати командою «Добре»;
- після того, як собаці буде надана можливість схопити виявлений предмет як об'єкт здобичі (причому в момент, коли собака схоплює предмет, доцільно застосовувати умовне заохочення командою «Добре») та утримувати його певний час, дресирувальник забирає предмет у собаки за командою «Дай» і заохочує собаку.

Надання можливості собаці схопити виявлений предмет як найбільш ефективної форми закріплення характерної реакції собаки під час виявлення та позначення місцезнаходження шуканого предмета.

Подібна форма закріплення може застосовуватись використанням таких способів:

- 1) підкидання предмета собаці, який у цей час виявляє характерну поведінку здобування на об'єкт (місце), де знаходиться шуканий предмет;

- 2) надання можливості собаці схопити прихований предмет. При цьому предмет як об'єкт здобичі закладається (приховується) до початку ведення пошуку собакою.

Під час першої спроби апортувальний предмет підкидається дресирувальником або фігурантом на контрольний об'єкт так, щоб собака зміг відразу схопити підкинутий предмет, але при цьому потрібно не допускати, щоб собака помічав момент підкидання предмета, тобто не бачив, звідки з'явився предмет. Також не менш важливим є те, щоб підкидання предмета здійснювалось саме в момент вияву собакою реакції здобування (шкрябання, усадка або укладання).

Необхідно зауважити, що цей спосіб потребує відповідного навичку в того, хто здійснює підкидання предмета, і повинен використовуватись лише в певних випадках, оскільки при хоча б одному підкиданні предмета на очах у собаки виникає значна ймовірність виникнення небажаного умовного рефлексу – собака після виявлення запаху шуканого предмета буде слідкувати

за дресирувальником або фігурантом, очікуючи підкидання предмета та не виявляючи позначення характерною поведінкою.

Під час використання другого способу, який є найбільш ефективний, у разі позначення собакою місцезнаходження шуканого предмета дресирувальнику необхідно відкрити об'єкт, в якому завчасно покладено шуканий предмет, та надати тим самим можливість собаці схопити виявлений предмет. Для більш міцного закріплення в собаки характерної поведінки під час виявлення предмет (здобич) може закріплюватись на гумовій стрічці, що при захваті зразка створює у собаки враження, що це жива здобич.

Крім вищерозглянутих форм закріплення, для більш ефективного закріплення характерної реакції поведінки собаки під час виявлення шуканого предмета також необхідно, щоб молодший інспектор-кінолог своїми діями сприяв вияву собакою необхідного позначення виявленого шуканого предмета.

Якщо собака на зосереджений пошук не виявляє контрольного об'єкта або не показує достатньо активного пошуку, то необхідно здійснити відповідне мотивування та повторно ввести в пошук. Для цього молодший інспектор-кінолог відводить собаку після сприйняття запаху від об'єкта (укриття), в якому знаходиться апортувальний предмет, і вільною рукою відкриває його та пересуває («оживляє») апортувальний предмет, що там знаходиться, для нашттовування собаки (оптичне мотивування). Одночасно молодший інспектор-кінолог діє на собаку відповідними командами голосом (акустичне мотивування). Після цього молодший інспектор-кінолог закриває контрольний об'єкт, а фігурант непомітно для собаки кладе його в ряд об'єктів, що оглядаються. Далі собака вводиться повторно в пошук. У випадку виявлення і позначення собакою контрольного об'єкта необхідно відкрити цей об'єкт та надати можливість собаці схопити апортувальний предмет.

При неактивній поведінці собаки під час позначення рекомендуються також певні можливості підбадьорювання собаки для вияву позначення.

Команди голосом, які повинні слугувати підтримкою для собаки під час позначення, необхідно подавати відповідним

тоном лагідно та підбадьорливо. Сила голосу повинна вибиратись такою, щоб у собаки після дії команди не загальмовувалась реакція здобуття виявленого предмета. Підвищений тон голосу, як правило, означає для собаки погрозу [10, с. 137].

Для того, щоб зберегти зацікавленість у собаки впродовж усього підготовчого етапу дресирування, необхідно на кожному занятті чергувати прийоми, що застосовуються, і дресирувати собаку за принципом – від простого до складного.

На поведінку собак під час підготовчого етапу з розвитку в собаки поведінкової реакції на здобуття шуканого предмета суттєво впливає навколишня обстановка, яка може відволікати собаку від виконання дій, що від нього потребують. З метою уникнення цього необхідно:

- первинне дресирування проводити за відсутності сильно діючих зовнішніх подразників;
- привчати собаку до безвідмовного виконання навичок за наявності сильних подразників, поступово ускладнюючи умови дресирування;
- своєчасно, залежно від поведінки собаки, застосовувати адекватне заохочення.

Основним завданням відпрацювання методики поведінкової реакції у собак на здобуття шуканого предмета є послідовний вплив умовними і безумовними подразниками молодшим інспектором-кінологом на собаку під постійним контролем фігуранта щодо вироблення в собаки безвідмовності у виконанні потрібних дій.

Успіх дресирування собак для спеціальної служби залежить від комплексу взаємопов'язаних факторів, але, на нашу думку, це – професійна майстерність молодшого інспектора-кінолога, який повинен бути обізнаним, енергійним, рішучим, наполегливим і водночас терпеливим у досягненні поставленої мети та виявляти творчу ініціативу у своїй роботі.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок цього напрямку. У статті на основі аналізу здійснення кінологічного забезпечення окремих правоохоронних органів у частині відбору службових собак до відомства та досвіду рекомендовано критерії відбору службових собак до подальшо-

го його використання як спеціального собаки в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах ДКВС України.

Запропоновано методика вироблення молодшими інспекторами-кінологами поведінкової реакції у собак на здобуття шуканого предмета до направлення до закладу освіти, що надасть можливість науково-педагогічним працівникам закладу скоротити час на відпрацювання підготовчих навиків щодо вироблення поведінкової реакції в собаки на шуканий запах.

Отже, враховуючи вищезазначене, можемо зробити висновки, що відбір службового собаки до спеціальної служби, підбір молодшого інспектора-кінолога та підготовка в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах ДКВС України сприятиме ефективній підготовці за спеціалізацією в закладі освіти, що в подальшому дозволить якісно виконувати завдання, визначені кінологічній службі керівництвом ДКВС України.

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямку є висвітлення особливостей професійної підготовки молодших інспекторів-кінологів зі спеціальними собаками в ДКВС України.

Список використаних джерел

1. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 № 1153-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 11.01.2023).

2. Про затвердження Інструкції з організації кінологічної служби в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 24 січ. 2004 р. № 18.

3. Про затвердження Інструкції з організації службової кінології в Національній гвардії України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 05.08.2014 року № 772. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE29674> (дата звернення: 11.01.2023).

4. Про затвердження Інструкції з організації діяльності кінологічних підрозділів Національної поліції України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 01.11.2016 № 1145. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE29674> (дата звернення: 11.01.2023).

5. Про затвердження Інструкції з організації кінологічного забезпечення в Державній прикордонній службі України : наказ Міністерств-

ва внутрішніх справ України від 26.03.2018 року № 234. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE31911> (дата звернення: 11.01.2023).

6. Про затвердження Інструкції з організації діяльності кінологічних підрозділів ДСНС : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 11.07.2018 № 597. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE29674> (дата звернення: 11.01.2023).

7. Про кінологічне забезпечення в Державній митній службі України : наказ Міністерства фінансів України від 10.03.2021 № 148. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE36187> (дата звернення: 11.01.2023).

8. Виноград О. В. Теоретичні основи дресирування службових собак : навч. посіб. Давидківці, 2022. 257 с.

9. Про затвердження Положення про проходження первинної професійної підготовки та підвищення кваліфікації особами рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України : наказ Міністерства юстиції України від 26.12.2018 № 4091/5. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE32948Z> (дата звернення: 11.01.2023).

10. Виноград О. В. Основи службової кінології : навч. посіб. Хмельницький, 2011. 192 с.

References

1. Ukraine (2022), *On the approval of the Penitentiary System Reform Strategy for the period until 2026 and the approval of the operational plan for its implementation in 2022–2024*: order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated December 16, 2022, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text> (accessed at 11 January 2023).

2. Ukraine (2004), *Instructions for the organization of cynological service in penitentiary institutions and pre-trial detention facilities*: the order of the State Department of Ukraine for the execution of sentences dated January 24, 2004, № 18, Kyiv.

3. Ukraine (2014), *On the approval of the Instructions for the Organization of Service Canine in the National Guard of Ukraine*: order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated August 5, 2014, available at: <https://ips.ligazakon.net/document/RE29674> (accessed at 11 January 2023).

4. Ukraine (2016), *On the approval of the Instructions for organizing the activities of canine units of the National Police of Ukraine*: order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated November 1, 2016, available at: <https://ips.ligazakon.net/document/RE29674> (accessed at 11 January 2023).

5. Ukraine (2018), *On the approval of the Instructions for the organization of canine support in the State Border Service of Ukraine*:

order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated March 26, 2018, available at: <https://ips.ligazakon.net/document/RE31911> (accessed at 11 January 2023).

6. Ukraine (2018), *On the approval of the Instructions for organizing the activities of canine divisions of the State Emergency Service* : order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated July 11, 2018, available at: <https://ips.ligazakon.net/document/RE29674> (accessed at 11 January 2023).

7. Ukraine (2021), *On cynology support in the State Customs Service of Ukraine* : order of the Ministry of Finance of Ukraine dated March 10, 2021, available at: <https://ips.ligazakon.net/document/RE36187> (accessed at 11 January 2023).

8. Vynohrad, O. V. (2022), *Theoretical basis of training service dogs : manual*, Davydkivtsi.

9. Ukraine (2018), *On the approval of the Regulation on the completion of initial professional training and professional development by members of the rank and file of the State Criminal and Executive Service of Ukraine* : order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 26.12.2018, available at: <https://ips.ligazakon.net/document/RE32948Z> (accessed at 11 January 2023).

10. Vynohrad, O. V. (2011), *Basics of service cynology : manual*, Khmelnytskyi.

УДК 336.02

DOI 10.32755/sjeducation.2023.01.068

ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ІНСТИТУЦІЙНИХ ДЕФОРМАЦІЙ

Гончаренко Оксана Григорівна, доктор економічних наук, професор, начальник кафедри економіки та соціальних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34)

ORCID: 0000-0003-1101-6019

У статті досліджено особливості інституційних деформацій фінансової безпеки України. Встановлено, що функціонування національної економіки України в умовах російсько-української війни утворюють додаткові ризики негативного впливу макроекономічних, фінансових та соціальних чинників на економічну безпеку країни. Визначено, що основними інституційними загрозами фінансовій безпеці України в сучасних умовах є тіньова економіка, корупція, рейдерство та непродуктивний відтік капіталу. По-перше, **тіньова економіка** розглядається як неврахована, неконтрольована та неоподаткована державою господарська діяльність, спрямована на отримання доходу шляхом порушення законодавства України. В Україні тіньова економіка становить майже третину виробленого ВВП і в 2010–2022 роках її розмір коливається в межах 28–36 %. Розрахунок інтегрального показника тінізації економіки розраховується за допомогою різних методів: енергетичного (рівень споживання електроенергії), монетарного (попит і пропозиція готівки), оцінки витрат населення /роздрібного товарообігу і збитковості підприємств. Встановлено, що серед чинників, що стримують процеси детнізації національної економіки є низький рівень захисту прав власності, недостатній рівень захисту інтелектуальної власності, низький рівень ліквідності фондового ринку, захист прав інвесторів і неспроможність регулятора протидіяти зловживанням на ринку тощо. По-друге, встановлено, що антикорупційний рейтинг за 2022 рік погіршився, країна отримала 33 бали із 100 можливих в Індексі сприяння **корупції**. Визначено, що динаміка цього показника покращується, але спостерігається певний «застій» у боротьбі з корупцією протягом останніх років. По-третє, встановлено, що **рейдерство** ускладнює ведення бізнесу та погіршує інвестиційну привабливість, а в умовах воєнного стану посилює ризик незаконного заволодіння чужим майном. Рейдерство є не тільки загрозою інституційною деформацією, але й найгострішою проблемою бізнесу. Проблеми рейдерства вирішуються шляхом відстеження реєстраційних дій, які вчиняються з нерухомим майном. Встановлено, що **непродуктивний відтік капіталу** є протиправним і неефективним веденням операцій з виведення капіталу за кордон. З початку 2022 року російсько-українська війна значно вплинула на довіру інвесторів та спричинила відтік капіталу, що поставило під загрозу економічну і фінансову стабільність країни.

Ключові слова: тіньова економіка, рейдерство, корупція, непродуктивний відтік капіталу, фінансова безпека.

FINANCIAL SECURITY OF UKRAINE AND PECULIARITIES OF ITS INSTITUTIONAL DEFORMATIONS

Honcharenko Oksana, Doctor of Sciences (Economy), Professor,
Head of the Department of Economy and Social Disciplines,
Academy of the Penitentiary Service
(34 Honcha Street, 14000, Chernihiv, Ukraine)
ORCID: 0000-0003-1101-6019

*The article examines the peculiarities of institutional deformations of the financial security of Ukraine. It was established that the functioning of the national economy of Ukraine in the conditions of the Russian-Ukrainian war creates additional risks of the negative impact of macroeconomic, financial and social factors on the economic security of the country. It was determined that the main institutional threats to the financial security of Ukraine in modern conditions are the shadow economy, corruption, raiding and unproductive capital outflow. First of all, **the shadow economy** is considered as an economic activity that is not taken into account, not controlled and not taxed by the state, aimed at obtaining income by violating the legislation of Ukraine. In Ukraine, the shadow economy accounts for almost a third of the produced GDP, and in 2010–2022 its size varies between 28–36 %. The calculation of the integral indicator of shadowing of the economy is calculated with the help of various methods: energy (level of electricity consumption), monetary (demand and supply of cash), estimation of population expenditure / retail turnover and unprofitability of enterprises. It was established that among the factors restraining the processes of detinization of the national economy are a low level of property rights protection, an insufficient level of intellectual property protection, a low level of stock market liquidity, the protection of investors' rights and the inability of the regulator to counter abuses of money, etc. Secondly, it was established that the anti-corruption rating for 2022 has worsened, the country received 33 points out of 100 possible in the **Corruption Promotion Index**. It was determined that the dynamics of this indicator is improving, but there has been a certain “stagnation” in the fight against corruption in recent years. Thirdly, it was established that **raiding** complicates doing business and worsens investment attractiveness, and in conditions of martial law, increases the risk of illegal seizure of other people's property. Raiding is not only a threatening institutional deformation, but also the most acute business problem. The problems of raiding are solved by tracking registration actions that are carried out with immovable property. It has been established that **unproductive capital outflow** is an illegal and inefficient operation of capital withdrawal abroad. Since the beginning of 2022, the Russian-Ukrainian war has significantly affected investor confidence and caused capital outflows, which has jeopardized the country's economic and financial stability.*

Key words: shadow economy, raiding, corruption, unproductive capital outflow, financial security.

Постановка проблеми. Забезпечення безпеки та захист від небажаних зовнішніх впливів і різноманітних внутрішніх загроз є головною потребою розвинутого суспільства. Російсько-українська війна стала справжнім викликом для України і світу, а її руйнівні наслідки поглибили світову економічну і фінансову кризи та спричинили падіння ВВП в Україні в 2022 році на 35 %. За даними Світового банку, війна призвела до найбільшої кризи переміщення людей у світі, за якими близько третини із 44 мільйонів населення України, стали біженцями чи внутрішньо переміщеними особами. На думку вчених, функціонування національної економіки України в умовах російсько-української війни утворюють додаткові ризики негативного впливу макроекономічних, фінансових та соціальних чинників на економічну безпеку країни [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми фінансової безпеки держави та особливості її інституційних деформацій досліджуються в наукових працях вітчизняних учених, зокрема: О. Барановського, З. Варналій, О. Геєць, О. Левчук та ін. Проте, незважаючи на проведені наукові дослідження вітчизняних і зарубіжних учених, присвячених цій тематиці, сучасна парадигма економічної думки потребує фундаментального визначення сутності інституційних деформацій фінансової безпеки в умовах глобальних викликів і воєнної агресії.

Постановка завдання полягає в дослідженні інституційних деформацій фінансової безпеки країни, та їх впливу на економічну безпеку держави в умовах воєнної агресії і глобальних викликів.

Виклад основного матеріалу. Фінансова безпека, як складова економічної безпеки, забезпечує стабільний розвиток фінансової системи країни та її стійкість до негативного впливу внутрішніх та зовнішніх загроз. На думку вчених-економістів, «проблеми фінансової безпеки є актуальними не тільки в умовах протидії гібридним загрозам національній безпеці, а й мають негативні наслідки в умовах динамічних ринкових змін» [1]. Крім того, в сучасних українських реаліях створились умови для негативного вияву екзогенних та ендемогенних чинників впливу на національну економіку, викликаних як російською агресією, так і глобальними трансформаційними процесами у світовій

економіці» [2]. Варналій З. вбачає основними інституційними загрозами фінансовій безпеці: тіньову економіку, корупцію, рейдерство та непродуктивний відтік капіталу [1].

Як ключова форма інституційних ризиків **тіньова економіка** розглядається як неврахована, неконтрольована та неоподаткована державою господарська діяльність, спрямована на отримання доходу шляхом порушення законодавства України [1]. І хоча тіньова економіка має різний рівень поширення, в Україні, за даними Мінекономіки України, її рівень в 2021 році становив майже третину (31 %) від обсягу ВВП. Кельнський інститут економіки порахував частку «тіні» у формуванні національного ВВП у 2021 році, зокрема у США становить на рівні 7,4 %, Німеччині – 14,3 %, Італії – 23,4 %, Польщі – 26,6 %, Туреччині – 30,4 % тощо. Отже, підвищення рівня тінізації економіки негативно впливає на бізнес-клімат у країні та сталість економічної системи. Специфічною багаторівневою формою інституційних деформацій є тіньова парадержава як утворення макроекономічного рівня державного типу, в якому в результаті високого рівня корупції та тінізації державні послуги та суспільні блага розподіляються за ринковими принципами [2], а тому її інституційним базисом є високий рівень тіньової економіки та корупції. В Україні тіньова економіка становить майже третину виробленого валового внутрішнього продукту. Статистичні дані Мін економіки, за 2010–2022 роки свідчать, що її розмір коливається в межах 28–36 % (табл. 1).

Тенденція зростання тіньової економіки сформувалась на тлі «адаптації» суб'єктів господарювання і населення до «ковідних умов», загроз подорожчання сировини та відповідно зростанням виробничих витрат. Слід зазначити, що тінізація діяльності супроводжувалась появою нових каналів, що повною мірою не охоплюються наявними методами оцінки рівня тіньової економіки.

Розрахунок інтегрального показника тінізації економіки проводиться за допомогою використання різноманітних методів. Дані таблиці показують, що рівень тіньової економіки розрахований за допомогою певних методів: енергетичного (рівень споживання електроенергії), монетарного (попит і пропозиція готівки), оцінки витрат населення / роздрібного товарообігу

і збитковості підприємств. Якщо перші два методи вважаються класичними, то наступні два розроблені в Україні і враховують національні особливості її «тіньової» економіки.

Таблиця 1 – Рівень тіньової економіки в Україні (в % до обсягу офіційного ВВП) [5]

Роки	Інтегральний показник тіньової економіки	Рівень тіньової економіки розрахований різними методами			
		збитковості підприємств	витрати населення/роздрібний товарооборот	електричний	монетарний
2010	36	34	30	36	38
2011	32	29	43	28	34
2012	30	31	36	28	30
2013	30	31	38	30	29
2014	36	35	38	38	33
2015	35	30	39	35	33
2016	33	25	33	31	33
2017	32	25	33	29	31
2018	29	23	28	27	32
2019	28	24	25	26	30
2020	30	27	23	24	31
2021	31	27	24	27	32
2022	35	29	27	30	38

Енергетичний метод або метод технологічних витрат розраховується на основі витрат електроенергії (методи Кауфмана-Каліберди, Лакó. Д. Кауфман і А. Каліберда) [10], шляхом оцінки загальної (формальної і прихованої) економічної діяльності в національній економіці. Цей метод доводить, що споживання електроенергії є найкращим індикатором повної (формальної і прихованої) економічної діяльності. На думку, Д. Кауфман і А. Каліберда, якщо від загальної оцінки відняти офіційний ВВП, можна отримати оцінку неофіційного ВВП. Метод Лакó доводить, що частина тіньової економіки пов'язана зі споживанням електроенергії в домашніх господарствах і підсобних промислах тощо. Це підтверджується статистичними даними країн, в яких частина тіньової економіки, пов'язаної з домашнім споживанням електроенергії, висока, то і інша частина прихованої економіки також буде високою [11].

Монетарний метод (метод валютного попиту) визначає, що в основі тіньової економіки перевага віддається готівці, а тому класичний метод аналізу попиту на гроші заснований на припущенні того, що всі транзакції здійснюються за допомогою готівки, виходять з-під контролю регулювальних органів. Слід зазначити, що посилення податкового навантаження на бізнес ймовірно збільшує розмір тіньового сектору економіки і співвідношення готівки до депозитів. Наукові дослідження Г. Кірчгаснер і Ф. Шнайдера доводять, що розрахунок рівня тіньової економіки з використанням методу попиту валюти дають змогу зробити висновок, що результати оцінки для Німеччини, Данії, Норвегії та Швеції є достовірними [12; 13; 14].

Метод порівняння доходів і витрат засновується на даних розбіжності між статистикою доходів і витрат. Система національних рахунків визначає, що розмір доходу повинен дорівнювати розміру витрат. А тому різниця між розміром витрат і розміром доходу може використовуватися як індикатор ступеня тіньової економіки. Цей метод застосовувався в Австрії [6], Великій Британії [7], Німеччині [8], США [9].

Метод збитковості підприємств полягає у визначенні граничних мінімального та максимального коефіцієнтів тіньової економіки (як частки ВВП), у межах яких і перебуває рівень тіньової економіки. Використання цього методу передбачає такі припущення, зокрема: збиткові підприємства за офіційними статистичними даними фактично є прибутковими і рентабельними в періоді, що досліджується. Це приводить до завищення обсягів тіньової економіки.

Слід зазначити, що до чинників, які стримують процеси деїнізації національної економіки, належать:

– низький рівень захисту прав власності (за даними рейтингу економічної свободи (Economic Freedom Index 2022), що формується Heritage Foundation, рівень захисту прав власності в Україні є неефективним (оцінивши його на рівні 39,7 балів із 100 можливих)) та погіршення ситуації в порівнянні з попереднім роком на 8,8 пунктів;

– недостатній рівень захисту інтелектуальної власності (згідно з Міжнародним індексом прав власності International Property

Rights Index 2022 за рівнем піратства у сфері авторського права Україна посідає 89 місце серед 129 країн, зокрема незадовільним залишається захист патентів (57 місце), доступ до позик (103 місце) та сприйняття захисту інтелектуальної власності (107 місце));

– низький рівень ліквідності фондового ринку, захист прав інвесторів і неспроможність регулятора протидіяти зловживанням на ринку тощо.

Україна за 2022 рік погіршила показники в Індексі сприйняття **корупції** і посідає 116 місце із 180 країн. Погіршення антикорупційного рейтингу, на думку експертів, відбулось на тлі таких фактів: рішення Конституційного Суду (від 27.10.2020), яке звільнило посадовців та суддів від відповідальності за недостовірне декларування; зміни антимонопольного законодавства, що погіршують захист бізнесу своїх прав під час оскарження публічних закупівель; втручання в роботу Вищого антикорупційного суду; зростання тиску на антикорупційну систему через відсутність керівництва та затримка судової реформи тощо.

Індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index, CPI) – показник, що розраховується міжнародною організацією Transparency International на підставі досліджень міжнародних установ та дослідницьких центрів. Чим нижче це число за шкалою від 0 до 100, тим більш корумпованою вважається країна. 33 бали із 100 можливих отримала Україна в Індексі сприйняття корупції за 2022 рік. І незважаючи, що динаміка цього показника за останні 10 років суттєво покращилася, але спостерігається певний «застій» у боротьбі з корупцією протягом останніх років. Слід зазначити, що сталість антикорупційного поступу України засновується на кооперації громадянського суспільства, бізнесу та держави, що виявилось в ухвалених інноваційних рішеннях, які допомогли країні усунути можливості впливати через корупцію на соціально-економічні процеси. На нашу думку, розроблені в Україні антикорупційні інструменти зарекомендували свою ефективність (табл. 2).

Таблиця 2 – Характеристика антикорупційних інструментів

Назва інструмента	Мета створення	Завдання, що вирішуються
 <p>Електронна система публічних закупівель</p>	<p>Проведення публічних закупівель та оцінка витрачених бюджетних коштів</p>	<p>Забезпечення рівного доступу бізнесу до публічних закупівель, через можливість перегляду тендерних умов, а також попередні закупівлі різних замовників. Ще одна перевага: завдяки доступності такої інформації громадяни можуть контролювати закупівлі і виявляти потенційні порушення. У такий спосіб прозорість і відкритість системи Prozorro знижують ризики корупції в публічних закупівлях</p>
 <p>Система онлайн-аукціонів з продажу та здачі в оренду майна</p>	<p>Проведення онлайн-аукціонів з продажу та здачі в оренду майна</p>	<p>Платформа для проведення торгів, яка базується на використанні інноваційних технологій. Усі угоди відбуваються в умовах повної електронізації, що дозволяє уникнути корупційних схем та закулісних домовленостей. Оголошення про аукціони можна переглянути в онлайн-режимі. Крім того, результати торгів повністю автоматизовані і визначаються на підставі оцінки цінових пропозицій усіх учасників торгів</p>

Закінчення табл. 2

 <p>Електронна система охорони здоров'я</p>	<p>Забезпечує автоматизацію обліку медичних послуг та управління медичною інформацією</p>	<p>Електронна платформа системи охорони здоров'я містить у собі центральну базу даних з реєстрами та інформаційною системою НСЗУ і медичні інформаційні системи, між якими існує автоматичний обмін даними. Завдяки eHealth громадяни отримали змогу записуватися до лікарів онлайн та отримати електронний рецепт на ліки. Крім цього, в межах порталу працює електронна медична картка, та громадяни отримали змогу уникати корупції під час отримання медичних послуг</p>
 <p>Вебпортал використання публічних коштів</p>	<p>Забезпечує прозорість використання публічних коштів</p>	<p>Вебпортал оприлюднює інформацію про публічні фінанси згідно із Законом «Про відкритість використання публічних коштів». Там можна подивитися транзакції розпорядників коштів – з сумами, призначеннями, отримувачами</p>
<p>Система е-декларування для чиновників</p>	<p>Забезпечує перевірку е-деклярацій чиновників та їх оприлюднення на сайті</p>	<p>Електронне декларування – це найважливіше досягнення антикорупційної реформи. Деклярації чиновників стали публічними, що також сприяє громадським антикорупційним розслідуванням</p>

На думку експертів Transparency International Ukraine, державі необхідно зробити чотири комплексні кроки, які допоможуть покращити рівень боротьби з корупцією та сприятимуть ефективному відновленню України в 2023 році [4]:

1. Завершити конкурси та обрати професійних, незалежних і доброчесних керівників органів антикорупційної екосистеми (Агентства з розшуку та менеджменту активів, Національного антикорупційного бюро та Національного агентства з питань запобігання корупції).

2. Провести реформу конституційного правосуддя з урахуванням висновків, наданих Венеційською комісією. Провести прозорий конкурс з відбору суддів Конституційного Суду України. Оновити органи суддівського самоврядування для забезпечення нормального функціонування судових установ та запуску повноцінної судової реформи.

3. Відновити подання електронних декларацій та їх перевірку НАЗК. Відновити подання звітів політичних партій. Відновити функціонал органів, який обмежили через війну, крім очевидних і обґрунтованих винятків.

4. Використовувати електронну систему Prozorro для закупівель відновлення України після російського вторгнення. Забезпечити ефективний контроль та моніторинг закупівель.

Рейдерство ускладнює ведення бізнесу та погіршує інвестиційну привабливість, а в умовах воєнного стану, як ніколи посилює ризик незаконного заволодіння чужим майном. Рейдерство в Україні є не тільки загрозливою інституційною деформацією, а й однією з найгостріших проблем бізнесу. Слід зазначити, що стара дієва схема, що полягає у внесенні до державних реєстрів змін стосовно власника, директора, місцезнаходження/реєстрації майна, реєстрації права власності на підставі іпотечних застережень, за підробленими документами чи іншими сумнівними документами, із порушенням вимог щодо місця реєстраційної дії, незалежного реєстратора, працювала і продовжує працювати. Під загрозою неправомірного захоплення зловмисників опинилась земля і нерухомість, якою володіють українці, і за останні 5 років кількість кримінальних проваджень за рейдерство виросло у 2,5 рази: з 290 справ за 2015 рік до 849 у 2020 році. Щороку кількість рейдерських атак в Україні зростає, а кількість розглянутих справ у суді менше 43 % таких випадків. За період воєнного стану в Україні кількість порушених проваджень щодо рейдерства значно знизилась, і майже втричі

зменшилась кількість справ, які доходять до суду. За даними сервісу моніторингу реєстраційних даних українських компаній та судового реєстру, у 2022 році в порівнянні з минулим роком, кількість облікованих кримінальних проваджень по рейдерству в Україні зменшилась більше ніж у 5 разів, а за статтею про протиправне заволодіння майном жодної справи не було спрямовано до суду. Експерти припускають, що зменшення кількості справ щодо рейдерства в 2022 році пов'язано із закриттям 24 лютого реєстрів та обмеженням проведення реєстраційних дій на підставі довіреності, хоча вже з листопада більшість реєстраційних дій була дозволена.

Проблему рейдерства, на думку вчених, можна вирішити, якщо відстежувати в реальному часі реєстраційні дії, які вчиняються з нерухомим майном. А для того, щоб захистити власними силами бізнес чи майно, допоможуть такі кроки, зокрема [4]:

1) фізично забезпечувати безпеку майна шляхом щоденного моніторингу реєстрів (і в тому числі судових) за допомогою відкритих баз даних;

2) активи компанії передати в оренду різним підконтрольним суб'єктам;

3) правильно оформити статутні документи (запровадити систему застережень щодо укладання угод про відчуження часток, нотаріального засвідчення, визначення значних правочинів, учинення правочинів керівником);

4) мати дорожню карту на випадок загрози рейдерської атаки;

5) зберігати важливу інформацію поза межами офісу компанії;

6) моніторити активність персоналу (внутрішні комунікації, обмін інформацією тощо).

Непродуктивний відтік капіталу – це протиправні і неефективні для держави операції з виведення капіталу за її межі. З початку 2022 року російсько-українська війна значно вплинула на довіру інвесторів та спричинила відтік капіталу, що поставило під загрозу економічну і фінансову стабільність країни. Відповідні зміни внесені постановою Правління Національного банку України від 20.04.2022 року № 78 «Про внесення зміни до постанови Правління Національного банку України від 24.02.2022 року № 18». Ця постанова дозволяє фізичним особам

купувати активи, які безпосередньо конвертуються (обмінюються) на грошові кошти та належить до операцій «quasi cash», використовуючи лише іноземну валюту із встановленим лімітом на такі операції – 100 000 грн на місяць (у еквіваленті). Такий же ліміт встановлено на транскордонні Р2Р-перекази.

На думку економістів, необхідність у проведенні розрахунків з міжнародними платіжними системами виникає і в умовах воєнного стану, і в тому числі з використання платіжних карток для оплати операцій "quasi cash". І такі операції здійснюються також з метою уникнення чинних обмежень НБУ, зокрема для інвестування за кордон, яке в умовах воєнного стану заборонено. Регулятор такі операції трактує як такі, що призводять до непродуктивного виведення капіталу з країни.

Висновок. Враховуючи вищевикладене, основними інституційними загрозами фінансовій безпеці національної економіки України вчені вважають тіньову економіку, корупцію, рейдерство та непродуктивний відтік капіталу тощо. Проведені дослідження показують, що в Україні тіньова економіка становить майже третину виробленого ВВП, і за 2010–2022 роки свідчать, що її розмір коливається в межах 28–36 %. Підвищення рівня тінізації економіки негативно впливає на бізнес-клімат у країні та сталість економічної системи. Погіршення антикорупційного рейтингу (у 2022 році за індексом сприяння корупції Україна посіла 116 місце із 180 країн) відбулось на тлі таких фактів: рішення Конституційного Суду (від 27.10.2020), яке звільнило посадовців та суддів від відповідальності за недостовірне декларування; зміни антимонопольного законодавства, що погіршують захист бізнесу своїх прав під час оскарження публічних закупівель; втручання в роботу Вищого антикорупційного суду; зростання тиску на антикорупційну систему, через відсутність даними керівництва інституціями та затримка судової реформи тощо. Рейдерство в Україні є не тільки загрозливою інституційною деформацією, а й однією з найгостріших проблем бізнесу, і щороку кількість рейдерських атак в Україні зростає, а кількість розглянутих справ у судах становить менше 43 %. З початку 2022 року російсько-українська війна значно вплинула на до-

віру інвесторів та спричинила відтік капіталу, що поставило під загрозу економічну і фінансову стабільність країни.

Виходячи з вищевикладеного забезпечення фінансової безпеки та протидія інституційним деформаціям можлива завдяки реалізації таких заходів, зокрема проведенні інституційної впорядкованості (покращення якості державних інституцій, нормативно-правове забезпечення у сфері фінансового сектору, контроль за дотриманням правил гри, свобода ведення бізнесу, прозорість дій уряду тощо), запровадження інвестиційно-інноваційної моделі розвитку національної економіки та посилення впливу демократичних інституцій на економічну політику держави.

Список використаних джерел

1. Варналій З. С. Інституційні загрози фінансовій безпеці України та шляхи їх запобігання. *Економічний вісник університету*. 2017. Вип. 34/1. С. 140–150.
2. Геєць В. М. Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство : монографія. Харків : Інжек, 2006. 240 с.
3. Левчук О. В. Економічна безпека в контексті глобалізаційних викликів. *Економіка і суспільство*. 2017. Вип. 8. С. 59–64.
4. Тенденції тіньової економіки. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/> (дата звернення: 15.01.2023).
5. Як змінювався рівень тіньової економіки України. URL: <https://www.slovovidlo.ua/> (дата звернення: 15.01.2023).
6. Franz A. Wiegrobistdie "schwarze" Wirtschaft? *Mitteilungsblatder Österreichischen Statistischen Gesellschaft*. 1983. № 49/1. P. 1–6.
7. MacAfee K. A. Glimpse of the hidden economy international accounts. *Economic Trends*. 1980. № 136. P. 81–87.
8. Petersen H.-G. Size of the public sector, economic growth and the informal economy : Development trend sin the Federal Republic of Germany. *Review of Income and Wealth*. 1982. № 28/2. P. 191–215.
9. Park T. Reconciliation between personal income and taxable income, Washington D.C. : Bureau of Economic Analysis. 1979. P. 1947–1977.
10. Kaufmann D., Kaliberda A. Integrating the unofficial economy in to the dynamics of post socialist economies: A frame work of analyses and evidence, in: B. Kaminski (ed.). London : M. E. Sharpe, 1996. P. 81–120.
11. Lackó M. Hidden Economy – An unknown quantity: Comparative analysis of hide uneconomic in Transition countries 1989-95. *Economics of Transition*. 2000. № 8/1. P. 117–149.
12. Kirchgassner G. Size and development of the West German shadow economy, 1955-1980. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*. 1983. № 139/2. P. 197–214.

13. Kirchaessner G. Verfahren zur Erfassung des in der Schattenwirtschaft erarbeiteten Sozialprodukts. *Allgemeines Statistisches Archiv*. 1984. № 68/4. P. 378–405.

14. Schneider F. Estimating the size of the Danish shadow economy using the currency demand approach: An attempt. *The Scandinavian Journal of Economics*. 1986. № 88/4. P. 643–668.

References

1. Vernalii, Z. S. (2017), Institutional threats to the financial security of Ukraine and ways to prevent them, *Economic Bulletin of the University*, Issue 34/1, pp. 140–150.

2. Heiets, V. M. (2006), Modeling of economic security: state, region, enterprise: monograph, Inzhek, Kharkiv.

3. Levchuk, O. V. (2017), Economic security in the context of globalization challenges, *Economy and society*, Issue 8, pp. 59–64.

4. Trends of the shadow economy, available at: <https://www.me.gov.ua/Documents/> (date of application: 15.01.2023).

5. How the level of the shadow economy of Ukraine changed, available at: <https://www.slovoidilo.ua/> (date of application: 15.01.2023).

6. Franz, A. (1983), Wiegroßist die "schwarze" Wirtschaft? *Mitteilungsblätter Österreichischen Statistischen Gesellschaft*, № 49/1, pp. 1–6.

7. MacAfee, K.A. (1980), Glimpse of the hidden economy international accounts, *Economic Trends*, № 136, pp. 81–87.

8. Petersen, H.-G. (1982), Size of the public sector, economic growth and the in formal economy : Development trend sin the Federal Republic of Germany, *Review of Income and Wealth*, № 28/2, pp. 191–215.

9. Park, T. (1979), Reconciliation between personal income and taxable income, Bureau of Economic Analysis, Washington D.C., pp. 1947–1977.

10. Kaufmann, D., Kaliberda, A. (1996), Integrating the unofficial economy in to the dynamics of post socialist economies : A frame work of analyses and evidence / in Kaminski, B. (Ed.), M.E. Sharpe, London, pp. 81–120.

11. Lackó, M. (2000), Hidden Economy – An unknown quantity: Comparative analysis of hide uneconomic in Transition countries, *Economics of Transition*, № 8/1, pp. 117–149.

12. Kirchaessner, G. (1983), Size and development of the West German shadow economy, 1955–1980, *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, № 139/2, pp. 197–214.

13. Kirchaessner, G. (1984), Verfahren zur Erfassung des in der Schattenwirtschaft erarbeiteten Sozialprodukts, *Allgemeines Statistisches Archiv*, № 68/4, pp. 378–405.

14. Schneider, F. (1986), Estimating the size of the Danish shadow economy using the currency demand approach: An attempt, *The Scandinavian Journal of Economics*, № 88/4, pp. 643–668.

УДК 159.9

DOI 10.32755/sjeducation.2023.01.082

МОРАЛЬНЕ ВІДЧУЖЕННЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧИННИК КОРУПЦІЇ

Зарічанський Олег Анатолійович, кандидат педагогічних наук,
доцент, старший науковий співробітник відділу проблем інформаційно-
психологічного протидіяння науково-дослідного центру,
*Військовий інститут Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

(03680, Україна, м. Київ, вул. Михайла Ломоносова, 81,

e-mail: olegzarvin69@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-6934-9521

Мета дослідження – розглянути моральне відчуження як один із психологічних механізмів, які застосовуються корупціонерами для виправдання своїх дій.

Результати дослідження. У статті розглянуто загальний механізм відчуження моральної відповідальності, а також його складові як феномена, що конструюється в досвіді корупціонера та захищає його самооцінку через незастосування до себе внутрішніх моральних санкцій в умовах протиставлення власної поведінки загальноприйнятим моральним нормам.

Розкрито існування когнітивного механізму, який переосмислює мораль у людині таким чином, що моральна саморегуляція блокується або навіть не працює. Відчуження моральної відповідальності представлено як важливий психологічний конструкт, застосування якого до опису та пояснення такого соціально-правового явища як корупція є продуктивним і корисним для прогнозування корупційної поведінки.

Висновки. Проаналізовано іноземні дослідження, у яких наведено різноманітні контексти корупції, реалізовані останніми роками; проведено групування зібраного наукового матеріалу, враховуючи велику неоднорідність представлених робіт та виокремлено такі з них, що розкривають саме психологічні ракурси означеної теми; проаналізовано найбільш ґрунтовні емпіричні студії; проведено синтез отриманого матеріалу та визначено подальші можливі напрямки наукового пошуку.

Ключові слова: виправдання, когнітивна реконструкція, корупція, моральна саморегуляція, моральне відчуження, моральні стандарти.

MORAL ALIENATION AS A PSYCHOLOGICAL FACTOR OF CORRUPTION

Zarichanskyi Oleg, PhD in Pedagogy, Associate Professor,
Senior researcher of the Department of Problems of Information and
Psychological Struggle of Research Center,

Taras Shevchenko Military Institute of Kyiv National University

(81 Lomonosov Street, Kyiv, 03680, Ukraine,

e-mail: olegzarvin69@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-6934-9521

The purpose of the study is to consider moral alienation as one of the psychological mechanisms used by corrupt officials to justify their actions.

Research results. The article examines the general mechanism and components of the alienation of moral responsibility, as a phenomenon that is constructed in the experience of a corrupt person and protects his self-esteem at the expense of not applying internal moral sanctions to himself in the conditions of opposing his own behaviour to generally accepted moral norms.

The existence of a cognitive mechanism that reinterprets morality in a person in such a way that moral self-regulation is blocked or even does not work has been revealed. Alienation of moral responsibility is presented as an important psychological construct, the application of which to the description and explanation of such a socio-legal phenomenon as corruption is productive and useful for predicting corrupt behaviour.

Conclusions. Foreign studies were analysed, which show various contexts of corruption implemented in recent years; a grouping of the collected scientific material was carried out, taking into account the great heterogeneity of the presented works, and those of them were singled out, which reveal precisely the psychological perspectives of the given topic; the largest thorough empirical studies are analysed; a synthesis of the obtained material was carried out and further possible directions of scientific research were determined.

Key words: justification, cognitive reconstruction, corruption, moral self-regulation, moral alienation, moral standards.

Постановка проблеми. Корупція є достатньо популярною темою досліджень у різних галузях знань – права, економіки, соціології. Але не меншу роль відіграють психологічні чинники цього явища, адже корупційні дії вчиняють конкретні особистості, які мають власні мотиви, власні міркування з цього приводу; які є обізнаними щодо покарання за корупційні дії і часто мають цілу систему виправдання своєї протиправної поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним з питань, на яке суспільство чекає відповіді від психологів, є дилема вчинення звичайними людьми, добропорядними громадянами, непристойних, а часом і жорстоких вчинків. В історії психології одним з найвідоміших експериментів став експеримент С. Мілгрема, проведений ним з метою з'ясування обставин та причин, які під час Другої світової війни стали підґрунтям для підкорення німецькими військовими своїм командирам, а також для вчинення численних вбивств мирного населення; зокрема С. Мілгрема хвилювали причини, що уможливили явище Голокосту. Основний об'єкт його досліджень – роль підпорядкування авторитету та зняття особистої відповідальності під

час отримання вказівки від представника влади [1]. Зімбардо Ф. майже через 10 років після експериментів С. Мілгрема в Єльському університеті організував свій легендарний Стенфордський тюремний експеримент. Розвиток ідеї підпорядкування авторитету в результаті досліджень С. Мілгрема та Ф. Зімбардо підкреслив вплив ситуації на поведінку особистості. І ця лінія досліджень, що проводилися соціальними психологами, до сьогодні є однією зі значних парадигм у вивченні причин тих людських вчинків, які вважаються такими, що суперечать моральним нормам.

Крім соціально-ситуаційного контексту, існують внутрішні настановлення особистості, когнітивні схеми, за допомогою яких людина пояснює для себе причини власних вчинків та свої реакції на вчинки інших. У руслі когнітивно-соціального конструктивістського підходу пояснювали моральну поведінку Ж. Піаже та Л. Колберг. Концепція Л. Колберга, за ідеями Ж. Піаже, побудована навколо поняття стадіальності морального розвитку, у становленні якого важливу роль відіграють спілкування, розвиток інтелекту і здобуття незалежності від авторитетних постатей [2]. За Л. Колбергом, постконвенційний рівень морального розвитку досягається далеко не кожною людиною, поведінка багатьох членів соціуму регулюється конвенційним рівнем моралі. Водночас саме на постконвенційному рівні морального розвитку ідея авторитетної постаті жодним чином не тяжіє над вчинками особистості [2].

Яскравим представником сучасного когнітивно-соціального конструктивістського спрямування вивчення моральної поведінки є А. Бандура, автор відомої з 1960-х років концепції соціального навчання, який зайнявся у 1980-і роки теорією моральної дії (moral agency) і в 2016 році, узагальнюючи власні дослідження, видав монографію «Відчуження моральної відповідальності: як поведуться погано й живуть із цим» [3]. Бандура А. наголошує на важливості не гіпотетичних міркувань про моральні проблеми (як вивчав моральну поведінку Л. Колберг), а вивчення реальної поведінки людей. Саморегуляція моральної поведінки не є для А. Бандури повністю інтрапсихічною категорією; на його думку, вона виникає у взаємодії із соціальним середовищем, за допомогою реципрокних інтеракцій когнітивних,

афективних та соціальних процесів [4]. Він виділяє вісім механізмів так званого відчуження моральної відповідальності. Саме явище відчуження моральної відповідальності (*moral disengagement*) він визначає як механізми, за допомогою яких на різних етапах процесу саморегуляції моральні заборони індивіда активуються вибірково і не застосовуються ним до себе (тобто відчужуються) у відповідь на його шкідливу стосовно оточення поведінку [5]. Це класичне визначення, що трапляється практично у всіх книгах та статтях А. Бандури, дещо більш образною мовою викладено С. Мур, дослідницею із Лондонської школи бізнесу, яка у 2015 р. зробила змістовний та ємний огляд сучасних досліджень цього психологічного конструкту: «Відчуження моральної відповідальності означає сукупність із восьми когнітивних механізмів, які сприяють відокремленню внутрішніх моральних стандартів від дій людини, полегшують її залучення до неетичної поведінки й водночас допомагають не переживати стрес» [6]. Вісім механізмів відчуження моральної відповідальності, за А. Бандурою [3], належить до чотирьох груп (локусів): це безпосередньо поведінка, особистісний локус актора (від лат. *actor* – діяч), локус переформулювання наслідків поведінки та локус спотворення образу жертви жорстокого поводження. Поведінковий локус діє через три механізми:

1. Моральне виправдання (*moral justification*): застосування цього механізму полягає у використанні виправдань морального, соціального чи економічного характеру в такий спосіб, аби обґрунтувати моральність своїх вчинків.

2. Евфемістичний ярлик (*euphemistic labelling*): використання спеціальним чином підібраних виразів для того, аби суттєво змінити ставлення до здійснених раніше жорстоких вчинків.

3. Вигідне порівняння (*advantageous comparison*): порівняння власних вчинків із суттєво більш негативними, щоб знизити враження щодо їхньої шкідливості.

Локус актора залучає усунення чи навмисне розмивання вини відповідального за деструктивну поведінку. Він охоплює два механізми:

1) усунення відповідальності (*displacement of responsibility*): актор визначає належність причини здійснених ним дій

до соціального тиску більш авторитетної, ніж він сам, особи, й мінімізує власну активність. Наприклад, найманий кат може сказати, що він підпорядковувався наказу;

2) розсіювання відповідальності (*diffusion of responsibility*): поширений прийом поділу провини, що мав місце, наприклад, серед співробітників концентраційних таборів або тюремників, які представляють свої дії «елементами глобальної системи».

Локус, що надає можливість переформулювати наслідки поведінки, залучає механізм спотворення або ігнорування наслідків шкідливої поведінки (*disregard or distortion of consequences*). До прикладу, людина, яка вчинила аморальний вчинок, може заперечувати, що хтось серйозно постраждав, або переконувати, що завдана шкода навіть пішла на користь і «загартувала» постраждалого [6].

До локусу, що спотворює образ жертви жорстокої поведінки, належать два механізми:

1) дегуманізація (*dehumanization*): потерпілий подумки або вербально прирівнюється до представника нижчого ступеня еволюції, тварини або навіть комахи – іншими словами, істоти, позбавленої емоцій та власних почуттів, можливості переживати біль тощо; завдавши шкоди, актор робить «добру справу»;

2) атрибуція провини (*attribution of blame*): людина, яка вчинила жорстокий вчинок, описує себе як «жертву» справжньої жертви, вказуючи на «провокацію» [7; 8].

Якщо концепція Л. Колберга [2] будувалася навколо стадій морального розвитку та поступового руху від інтеріоризації умовної авторитетної постаті, яка може карати за несхвалену поведінку, до абстрагування та невикористання образу будь-яких референтних постатей на постконвенційній стадії морального розвитку, то концепція А. Бандури [3] спирається на ситуативність і процесуальність механізму відчуження моральної відповідальності.

У 2012 році С. Мур опублікувала зі співавторами велике дослідження, у якому було валідизовано опитувальник, що оцінює рівень відчуження моральної відповідальності в організаційному контексті; у цьому ж дослідженні було описано поведінкові кореляти цієї схильності. Автори змогли показати, що схиль-

ність «вимикати» моральну оцінку власних непристойних вчинків є предиктором неетичної поведінки (на основі самозвіту та експертної оцінки з боку керівника та колег респондента), здійснення підробок та махінацій, ухвалення рішень на свою користь у робочому контексті [9].

Корупція є одним із коренів соціальних проблем як в Україні, так і в багатьох інших державах. Про корупцію як шкідливе соціальне явище написано чимало досліджень у галузі права, економіки, соціології. У науці немає єдиного визначення цього поняття, але якщо систематизувати деякі з них, то можемо дійти до такої дефініції, за якою корупція – це зловживання державною владою в особистих чи приватних інтересах, яке ставить громадськість у невідгдане становище, роблячи дії, що суперечать чинному закону [10]. Часто корупція класифікується як неетична поведінка. Неетична поведінка описується як дія, яка завдає шкоди іншим і є або незаконною, або морально неприйнятною для більшості спільноти [11]. Корупція має глибокий вплив, транслюючись між поколіннями від минулого до теперішнього, від теперішнього до майбутнього, створюючи ерозію норм надійності. Вона знижує довіру до політичного представництва; принижує гідність і конкурентоспроможність нації [12]. Корупція інституціоналізується в законодавчих, виконавчих і судових структурах. На жаль, вона розвивається швидше, ніж дослідження корупції та пошуки механізмів для її запобігання. Водночас варто зазначити, що запобігання корупції буде більш ефективним у тому разі, коли воно не покладатиметься лише на правозастосування.

Мета роботи – розглянути моральне відчуження як один із психологічних механізмів, які застосовуються корупціонерами для виправдання своїх дій.

Досягнення означеної мети реалізовано через вирішення низки завдань, а саме:

- пошук та виявлення зарубіжних досліджень різноманітних контекстів корупції, реалізованих останніми роками;
- групування зібраного наукового матеріалу, враховуючи велику неоднорідність представлених робіт, та виокремлення

з них таких, що розкривають саме психологічні аспекти означеної теми;

– синтез отриманого матеріалу та визначення подальших можливих напрямків наукового пошуку.

У дослідженні наукових підходів до вивчення психологічних механізмів виправдання корупційної поведінки в зарубіжних наукових студіях застосовано компаративний аналіз.

Виклад основного матеріалу дослідження. Моральне відчуження, або, дослівно – моральну незаангажованість, можна вважати соціокогнітивною змінною, що є взаємодією когнітивних, афективних, а також самостійних і ситуаційних змінних. Мур С. з колегами були одними з перших науковців, хто спробував пояснити психологічні витoki корупції за допомогою теорії морального відчуження [9; 13].

Теорія морального відчуження ґрунтується на основному питанні: чому існують люди, які можуть бути залученими до нелюдських дій і водночас не відчувати стресу [4]. Приватний інтерес є однією з цілей тих, хто відірваний від моральної свідомості. Згідно з цією теорією, існує когнітивний механізм, який переосмислює мораль у людині таким чином, що моральна саморегуляція блокується або навіть не працює. Це явище легко ідентифікувати в політиці. Барський А. зазначає, що засвоєння поведінкової програми морального відчуження може бути дуже активним в акті корупції, оскільки існують певні складові конструкту морального відчуження, які конкретно стосуються корупції [14]. Моральне відчуження пов'язане із застосуванням «психологічного маневру». Як приклад, моральне виправдання передбачає когнітивну реконструкцію зазаної поведінки. Барський А. стверджував, що люди, як правило, не бажають поводитися неетично, як у випадках корупційної поведінки, за винятком таких випадків, коли вони знаходять виправдання для такої поведінки [14]. Психологічний процес, що відбувається, полягає в тому, що ця поведінка розглядається учасниками як така, що все ще несе моральні цінності [15]. У такому стані моральним судженням нехтують заради інтересів особи.

Одним із вимірів морального відчуження є переміщення відповідальності. Суб'єкти корупції заперечують свою відповідаль-

ність і приписують це зовнішнім чинникам (наприклад, через тиск з боку керівника або через те, що інші люди в громаді вчиняють подібні корупційні дії тощо). Це робиться для того, щоб мінімізувати внесок особи у вчинок, який завдає шкоди іншим.

Інші аспекти морального відчуження, які мають велику вагу у корупції, – спотворення наслідків і дегуманізація. Вони позбавляють або звільняють людей від депресії або дискомфорту/дисонансу, що виникають як очікувані наслідки такої поведінки. Викривлення може бути у формі вираження або переконання, що корупція нікого не приносить у жертву.

Іншою стороною морального відчуження є процеси, що відбуваються із власним «Я» корупціонера. «Я» – це ідентичність (невіддільна характеристика людини, що виявляється, з одного боку, у визнанні своєї унікальності, а з іншого – у відчутті належності до певної спільноти), яка постійно розвивається через процес ідентифікації у світі спілкування. «Я» є відносно автономним суб'єктом і водночас може посідати різні позиції як об'єкт, який слугує партнером у діалозі для суб'єкта та його різних позицій [16]. «Я» складається з певних властивостей, які постійно зазнають реактуалізації. «Я» може зазнати фрагментації, якщо немає узгодженості між властивостями «Я», що пізнає «Я», і відомим «Я». «Я» також може витримати інфляцію, коли вона перебільшує позитивну віру в нього.

Автори ґрунтовного дослідження психологічних аспектів корупції [17] зазначають, що фальшиве «Я» відрізняється від лицемірства. Щоб зрозуміти різницю, типи «Я» необхідно розглянути детальніше. Два релевантних типи «Я», які варто обговорити в контексті фальшивого «Я», це інституційне «Я» (тобто «Я», як закріплене в інститутах) і імпульсивне «Я» (тобто, «Я», як закріплене в імпульсі, або іншими словами поведінкових виявах). Два типи «Я» динамічно змінюються разом із справжнім/реальним «Я». Справжнє «Я», згідно з підходом рольової теорії, – це «Я», яким ми є насправді, на відміну від «Я»-ідеального, яке є «Я», яким ми хочемо бути [18]. Справжнє/реальне «Я» перебуває в напрузі з імпульсивним «Я» та інституційним «Я». Справжнє/реальне «Я» може перетворитися на підроблене «Я» («Я-фальшиве»), коли воно окуповане

або домінує інституційними мотиваціями/цілями, які є штучними, не походять від одного «Я» (або: чужого), але контролюють себе. Якщо хтось «грає» в інституційну гру, відбудеться розмивання його справжнього/реального «Я» [17].

Перед інституційним «Я» справжнє «Я» – це «Я» зі «стандартом», який буде виглядати надійним, якщо він не потрапить у пастку інституційної гри. Тернер [18] обговорював це у такий спосіб: «справжнє “Я” розкривається, коли людина робить щось винятково тому, що вона цього хоче — не тому, що це добре чи погано, чи благородно, чи сміливо, а тому, що вона спонтанно бажає це зробити» [18, с. 81]. Відкриття себе, згідно з інституційним «Я», є подібним до «відчинення дверей» для істинного/справжнього «Я», але «зміни» водночас будуть непрості. На думку інституційного «Я», самопізнання є ризикованим, оскільки імпульсивне «Я» може використовувати будь-які засоби, навіть такі як алкоголь чи наркотики, якщо вони функціональні для відкриття. Тим часом для інституційного «Я» має бути створено «нове “Я”», яке виходить за рамки імпульсивного самообмеження. «Нове “Я”» – це справжнє «Я» для інституційного «Я». Інституційне «Я» є активним і вольовим, а також веде переговори із внутрішніми потребами (задовольнити себе) і зовнішніми потребами (залучення, представлено для задоволення інших) [18].

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що, за Тернером, «Я-фальшиве» – це інституціолізоване «Я», яке втрачає контроль через тиск або перевантаження оточенням. Різницю підробленого «Я» від лицемірства можна побачити з двох точок зору. З огляду на інституційне «Я», лицемірство – це нездатність людини жити за своїми стандартами. Це «Я» не є підробленим «Я», якщо воно не має жодного мотиву «спотворення», перебільшення самовиявлення, яке не відповідає реальній внутрішній ситуації. Щодо імпульсивного «Я» лицемірство означає визначення самостійних стандартів, які не узгоджуються з можливостями та перевагами особистості [18].

Теоретичне дослідження [19] показало, що характеристики автентичності «Я» (антонім підробленого «Я») складаються з двох об'єднаних компонентів, тобто «Я» (суб'єктивного, оріє-

нтованого на себе) і «Я» (об'єктивного, орієнтованого на інших). Згідно із символічною інтеракціоністською парадигмою, «автентичність впливає не лише на самопогляди, але й на те, як ми ведемо переговори про взаємодію, у якій на карту поставлено самопогляди». Виходячи з теоретичного дослідження [19], автентичність є функцією погляду особи на її моральний статус. «Автентичність – якою б чесною вона не здавалася – не може бути звільнена від необхідності знайти баланс між ідеалом і необхідністю. Насправді може навіть здатися, що бути автентичним у будь-який час і за будь-яких обставин було б серйозною практичною проблемою для суспільства, особливо якщо ми розглядаємо автентичність як спосіб діяти згідно з власними законами. Люди приховують автентичність з різних причин, іноді для збереження конгеніальності, іноді для самозахисту, а іноді для власної вигоди...» [19, с. 1629].

Автентичне/неавтентичне «Я» є результатом рефлексії людини над своєю моральною самооцінкою, яка може змінюватися разом з пошуками моральної поведінки. Людина бере участь у пошуках балансу між її особистими потребами та соціальним впливом [17].

В експериментах дослідників [20] користувачі контрафактної продукції отримали можливість підвищити власну ефективність, щоб отримати більшу фінансову винагороду, і здобули шанс бути оціненими іншими. Унаслідок було зафіксовано «досвід зменшення пережитого етичного дисонансу», але не «зменшення очікуваного етичного дисонансу» [21], що становить моральне виправдання. Стан дисонансу викликає реакцію на виконання кількох дій для підтримки самоконцепції («Я»-концепції, тобто власного уявлення про себе) [22]. Серед таких дій є дистанціювання, тобто вказівка на моральні недоліки інших людей [21], а також моральне лицемірство, що охоплює два різні когнітивні елементи одночасно. Прикладом морального лицемірства є оцінка наших власних моральних проступків у більш поміркований спосіб, який відповідає елементу морального виправдання морального відчуження; викликання почуття цілісності чи порядності в хороших людей на основі бажання покращити самооцінку. Водночас вони знають, що вони не такі

вже й хороші. Іншими словами, вони приймають самообман, але суворо засуджують моральні проступки інших [21].

Одним з методів зменшення дисонансу є вияв критичного ставлення до моральної поведінки інших як захисна спроба відновити «забруднену» моральну самоконцепцію. Інші методи зменшення дисонансу можуть бути здійснені за допомогою такої низки психологічних подій [23]: актор фальшивої поведінки відчуває певний самосигнал, своєю чергою цей сигнал показує, що існує розбіжність між речами, які з'явилися, і «справжнім Я». Потім сигнал обробляється, і людина переосмислює себе незалежно від того, чи є вона чесною чи нечесною. Якщо вона визнає, навіть неявно, що вона є аморальною, є ймовірність того, що ця особа продовжить свою кар'єру на шляху нечесності. Отже, очевидним є те, що незалежно від зменшення етичного дисонансу, фальшива поведінка призведе до психологічної схильності або навіть психологічної готовності до корупційних дій. Крім того, наслідки фальшивої поведінки стосуються не лише власне особи, але й суспільства у формі звинувачень або навіть принесення в жертву інших (віктимізація) [17].

У виявах поведінки здебільшого домінує звичайна, але нечесна/неетична поведінка, принаймні відповідно до тверджень Аяла та Джіно [24]. Це демонструють люди, які (1) дотримуються моральних цінностей, борються за збереження суспільного та приватного морального самопочуття, але які (2) поведуться аморально, коли є шанс, що, на їхню думку, їм це зійде з рук, і (3) відчувають, що в них немає проблем, коли вони вчиняють «невелику» нечесність. Неетична поведінка в «повсякденному житті» (коли етика є «неоднозначною»), а неетична поведінка здається несерйозною) насправді має високий потенціал для створення неетичної поведінки в майбутньому. Така поведінка також відома як поведінка «така, що не завдає шкоди» [25], наприклад як у використанні підробленого продукту, який, здається, не завдає шкоди іншим. Зменшення дисонансу, таке як тривіалізація чи інші спроби відновлення когнітивного співзвуччя, приведе до більш високого рівня неетичних психологічних вчинків (поведінки). Наприклад, люди часто недооцінюють або не помічають справжню моральну ціну використання підробленого

продукту через мотивоване забуття або навмисне незнання. Використання контрафактного продукту приводить до подальшої неетичної поведінки (навіть у сфері поведінки, яка відрізняється від споживацької поведінки, як-от академічне списування), оскільки діють як моральна поблажливість і моральна відчуженість [20].

Фальшиве «Я» можна виявити за допомогою параметра самовідчуження [26], хоча шкала вимірювання унеможливорює мотив неправильної інтерпретації, що підвищує самооцінку в соціальному середовищі. Автори наводять для цього низку академічних аргументів.

Перший з них, вимірювання самовідчуження, дотримується традиції вимірювання [20], яка використовує відчуття відчуженості для вимірювання підробленого «Я». Крім того, якщо ми розуміємо, що означає бути відчуженим, ми принаймні неявно також розуміємо, що означає бути справжнім. Подібним чином, якщо ми розуміємо, що означає бути автентичним, то усвідомлюємо, що якщо нам бракує тих аспектів буття, які становлять автентичний спосіб буття, ми є відчуженими... Неявно розкриваючи те, що має бути автентичним, опис відчуження також дає нам розуміння того, яким має бути справжнє «Я», чого воно має прагнути і, зрештою, те, як воно має себе поводити [26]. Простіше кажучи, відчуженість і автентичність – дві сторони однієї медалі. Відчуження належить до стану, коли фактичне «Я» не є в єдності із власною історією (минула перспектива) або його ідеальним «Я» (майбутня перспектива). Тим часом історичний і телеологічний аспекти розвивають автентичне «Я». Відчуження є онтологічним компонентом автентичного «Я», тоді як інші два компоненти автентичного «Я» (тобто автентичне життя та прийняття зовнішнього впливу) є лише похідними від соціально-поведінкових аспектів ситуації відчуження [26].

Другий аргумент: часто було важко маніпулювати підробкою. Цей прагматичний підхід рекомендує вимірювати поточний глобальний статус Я, тобто чи було воно відчужене чи ні, щоб знати ступінь підробленого «Я».

Третій аргумент полягає в тому, що підроблене «Я» / самовідчуження має негативну кореляцію із самоприйняттям ($r = -0,39$, $p < 0,01$) – це вимірювання спирається на наукові докази Вуда

та його колег [27]. Незважаючи на те, що підроблене «Я» вимірюється лише за допомогою шкали самовідчуження без кількісного визначення мотиву прихильності, шкала може вказувати на існування мотиву [26].

Ті, хто відчують відчуження від свого справжнього «Я», щоб отримати високу посаду, вдають, що їм подобається робота, носять неприємний одяг, демонструють невимушеність у спілкуванні, щоб заводити багато друзів, коли вони насправді мовчазні тощо. Усе це призводить до певних негативних емоційних переживань, таких як сум, страх, злість, менший комфорт, роздратування, збентеження та сором. Це твердження ґрунтується на дослідженні [28], яке показало, що неавтентичність спонукає людей відчувати негативні такі моральні емоції як сором'язливість. З іншого боку, ті, хто не виявляв фальшивої поведінки, могли розповідати, що вони стали собою, наприклад, говорили правду про себе іншим, розповідали щось, не боячись наслідків, говорили будь-що, не відчуваючи дискомфорту, мали свободу захищати свою думку, не почуваячись погано. Виявлені емоції можуть бути позитивними емоціями, такими як задоволення, спокій, добро, щастя та впевненість.

Популярна дискусія про соціальне сприйняття показує, що кожна людина дотримується неявної теорії про себе та інших, які впливають на її ставлення та поведінку [29]. Це переконання непомітно діє на розуміння та обробку соціальної інформації, впливаючи на процес соціальної атрибуції та надаючи висновки та прогнози щодо соціальної події. Є два типи самотеорії (себто теорії «Я»-концепції): теорія сутності та інкрементальна теорія. За С. Двек [30], обидві визначатимуть типи інформації, яку шукають, напрямок уваги та спосіб зробити висновок (атрибуція) на основі обмежених даних. У неморальному аспекті життя, як-от інтелект, відомо, що люди з теорією сутностей, як правило, приділяють більше уваги продуктивності. Тим часом теорія інкрементів, якої дотримується людина, передбачає прагнення до майстерності та вибір складних завдань, які, за прогнозами, підвищать їхні навички та здібності, навіть якщо вони можуть зазнати короточасної плутанини або невдачі. Такі

люди, як правило, наполегливі, стійкі та більше залучаються до різних завдань, зосереджуючись на навчанні [17].

Дослідження самотеорії передбачає, що люди є динамічними істотами, які дуже чутливі до сигналів у своєму оточенні та можуть змінюватися, рости. Самотеорія Керол Двек – це мотиваційна модель, яка містить чіткі цілі, можливості для навчання, ступінь зусиль, реакцію на невдачу та ефективність, які, як доведено, впливають на наміри поведінки [31]. Дуже доцільно встановити самотеорію як предиктор корупції, оскільки вона описує, що кожна людина має елементи намірів і можливостей (два елементи, які зазвичай концептуалізують як два основні фактори корупції) у «теорії бачення світу». Відповідь на питання «чи будуть люди використовувати або створювати можливість займатися корупцією?» та «чи має призначення корупція?» кореняться в самотеорії [17].

Люди, які приймають теорію сутностей, керуватимуть своєю поведінкою, аби підтримувати статус-кво або моральні приписи, які вважаються статичними, визначеними: наприклад закони, норми, етичні кодекси та стабільні моральні зобов'язання в суспільстві. Поведінка, яка не відповідає нормам, каратиметься. Якщо актором є сама людина, вона зробить самопокарання або самосанкцію. Кроки для боротьби з негативними емоціями в результаті покарання швидко забезпечуються. Проблема полягає в тому, що невдача не розглядається та не інтерпретується, а лише придушується. Прихильники теорії сутностей не є проти того, щоби пожертвувати своєю свободою та правами, доки дотримуються моральні правила.

Інкrementальні теоретики досліджують пластичність поведінки, історичні зміни поведінки та досвід навчання в соціальному житті. Вони вірять, що кожна людина має право розвивати свій потенціал для самореалізації. Ті, хто має більш високу інкрементну теорію (теорію нижчої сутності), вірять, що вони можуть змінюватися і рости, що вони не уникнуть морально тривожних ситуацій. Вони навіть підходять до цього й наполегливо стикаються з викликом моралі, але водночас більш охоче виправляють помилки [32]. Не дивно, що їхня мораль виробляється індивідуально, а не лише під впливом намірів суспільства.

Теоретики інкрементального розвитку зосереджуватимуться на правах (моральних переконаннях, що ґрунтуються на праві; таких як право мати рівні шанси), таким чином, що права контекстуалізуються в моральних принципах. Прихильники інкрементальної теорії вважають, що світ можна сформувати так, аби люди завжди шукали, не будучи залежними від стабільності принципів, як керувати світом, щоб він став кращим місцем для життя. Моральні порядки, що панують у суспільстві, не є абсолютними чи статичними, але є динамічними. Оскільки вони роблять моральні накази відносними, моральний обов'язок не є панівним. Що є панівним, то це повага до прав людини, за яку завжди потрібно боротися [17].

Якщо прихильники інкрементальних теорій стикаються з неетичною поведінкою або вчиняють її (наприклад, фальшива поведінка), вони вдаються до переговорів (у тому числі самообговорення), щоб їхнє моральне самоуявлення різко не змінилося в гірший бік. Це підтверджується Міллером та іншими [29]. Аналіз досліджень показує, що прихильники інкрементальної теорії схильні проводити зовнішню атрибуцію, яка розглядає ситуацію як шанс навчитися. Якщо хтось відчуває, що він не демонструє морально етичної поведінки, наприклад, через те, що він поводиться фальшиво, ця невдача розглядається як виклик і мотивація. Іншими словами, вони застосовують моральний баланс, аби підвищити свою моральну самооцінку й не здаватися в проведенні внутрішньої атрибуції. Вони розглядають невдачу в демонстрації етичної поведінки як вимірювання того, до якої міри розвинена їхня мораль, не для того, щоб нарікати, а для того, щоб спланувати зосередженість і зусилля на подальший розвиток [33].

З іншого боку, якщо вони успішно демонструють моральну поведінку, вони можуть бути більш розслабленими й дозволити собі поекспериментувати з неоднозначними моральними обмеженнями та побачити, чи є проблема чи шанс навчитися на такому досвіді. Справа в тому, що вони зосереджені на процесі, який розглядає різні психологічні процеси (такі як потреба, мета, емоційний стан тощо), а не на характері особистості; і на самій ситуації, а не на її результаті.

Люди, що послуговуються теорією сутності, зосереджуються лише на позитивних якостях моральних зразків для наслідування. Вони вважають, що небагато людей мають моральну досконалість і стійкі, незмінні моральні риси. Водночас люди, які дотримуються теорії інкрементів, вважають, що невдача, яку зазнають моральні моделі для наслідування, надихає на моральний розвиток, оскільки невдачу можна розглядати як засіб навчання та зростання. Вони також вважають, що «моральний вірець» належить не лише до досконалої моральної моделі, а й до недосконалої моральної моделі. Люди, що послуговуються теорією сутності, як правило, вважають себе оцінювачами і реалізаторами правосуддя (а отже, діють більш негативно щодо моральних порушень), тоді як люди з інкрементальною теорією у фокусі, як правило, наголошують на важливості освіти, навчання та соціального втручання (діють більш позитивно до ситуації моральних порушень).

Люди, які вважають, що атрибути є статичними (теорія сутності), будуть брати участь у низхідному соціальному порівнянні (щоб створити комфорт, порівнюючи себе з тими, чий результат тестів нижчі, або з тими, хто має більше моральних порушень); тоді як ті, хто вважає, що атрибути є динамічними (теорія інкрементів), будуть брати участь у висхідному соціальному порівнянні (кинути виклик собі навчатися в тих, хто має вищі результати тестів, або тих, хто має менше моральних порушень). Очевидно, що суб'єкт, що сповідує інкрементну теоретичну систему, може передбачити більш різноманітну модель поведінки людини, зокрема з корупційними діями.

Варто також зауважити, що прихильники теорії сутностей можуть страждати від надмірної самовпевненості. Для ефективного навчання їм не потрібна точна інформація. Вони оцінюють інформацію, яка не відповідала вірі в позитивні моральні характеристики, як неприємну й таку, що заважає, тому вони прагнули уникати негативного та коригувального відгуку щодо своєї моралі. Теоретики сутності менш толерантні до девіації моральної поведінки, заснованої на чинній соціальній системі. Отже, можна припустити, що (1) взаємодія між теорією високої сутності та високою фальсифікованою поведінкою повинна призвести до

корупційної поведінки (феномен безпорадності) та (2) взаємодія між низькою сутністю теорії та високою фальшивою поведінкою має призвести до меншої корупційної поведінки, оскільки «Я» не передбачає покарання, а надає шанс змінитися [17].

Психологічні фактори, що впливають на корупційну поведінку, в дослідженнях пояснюються в ракурсі різних наукових підходів у психології, таких як психоаналіз, біхевіоризм, когнітивний і багаторівневий соціокультурний підхід [34]. Як зазначають Абрахам і Пане, психодинамічний підхід наголошує на едиповому конфлікті, пов'язаному з авторитетом, заздрістю та захисним механізмом [34].

Біхевіористський підхід пояснює корупцію як функцію підкріплення чинного середовища. Раціонально-аналітичний підхід підкреслює, що корупція є результатом калькулятивно-раціонального ухвалення рішень на основі втрат і вигоди. Соціокогнітивний підхід наголошує на когнітивному упередженні (знання, переконання, сприйняття), що впливає на міжособистісне та міжгрупове налаштування. Культурологічний підхід наголошує на ролі культурної орієнтації (колективізму, уникнення невизначеності та дистанції влади) та соціальних норм (норм заборони та описових норм) у поясненні корупції. Численні дослідження виявили зв'язок між культурами (національними, організаційними, місцевими), поширеними в соціальних нормах (заборонних, описових) і рівнем корупції [35]; через раціоналізацію культурою, яка загострює почуття «добре-погано». Прикладом наративів про роль «культури» корупції є культура данини. Слово «культура» взято в лапки, оскільки воно має потенціал для переосмислення та протидії, а також для обговорення домінантного дискурсу про внесок культури в корупцію.

Рішення людини поводитися етично чи неетично визначається цілою низкою взаємодіючих факторів, таких як інтуїція, енергія, мета, уподобання, ситуаційний тиск, якість контекстуального керівництва, соціальний вплив, логічна узгодженість із самооцінкою та історія попередньої поведінки. Тобто, корупція є взаємодіючою координатою між ситуаційним фактором і особистісним фактором.

Висновки. У поданій роботі розглянуто загальний механізм та складові відчуження моральної відповідальності як феномена, який конструюється у досвіді корупціонера та захищає його самооцінку завдяки незастосуванню до себе внутрішніх моральних санкцій в умовах протиставлення власної поведінки загальноприйнятими моральними нормами. Психологічну сутність корупції розкрито як взаємодіючу координату між ситуаційним фактором і особистісним фактором. У статті показано, що саморегуляція моральної поведінки не є повністю інтрапсихічною категорією; вона виникає у взаємодії із соціальним середовищем, за допомогою реципрокних інтеракцій когнітивних, афективних та соціальних процесів. Наголошено, що моральне виправдання передбачає когнітивну реконструкцію зазної поведінки. Відчуження моральної відповідальності представлено як важливий психологічний конструкт, застосування якого до опису та пояснення такого соціально-правового явища як корупція є продуктивним і корисним для прогнозування корупційної поведінки, а також для проектування та підтримки програм запобігання корупції. Оцінка морального відчуження може бути використана різними державними чи приватними установами для виявлення осіб із зони ризику або тих, хто схильний до корупції.

Подальші дослідження можуть також інтегрувати вивчення інших психологічних аспектів корупційної поведінки.

Список використаних джерел

1. Milgram S. Behavioural Study of Obedience *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1963. № 67. PP. 376–391.
2. Kohlberg L. The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages. *Essays on Moral Development* / ed. by L. Kohlberg. Vol. 2: The Philosophy of Moral Development. San Francisco : Harper & Row Publishers, 1984. 768 p.
3. Bandura A. Moral Disengagement: How People Do Harm and Live with Themselves. New York : Worth Publishers, 2016. 446 p.
4. Bandura A. Selective moral disengagement in the exercise of moral agency *Journal of moral education*. 2002. Vol. 31, № 2. PP. 101–119.
5. Bandura A. Social foundations of thought and action: A social cognitive theory. Englewood Cliffs, NJ : Prentice-Hall, Inc, 1985. 544 p.
6. Moore C. Moral disengagement. *Current Opinion in Psychology*. 2015. Vol. 6. PP. 199–204.

7. Sternberg R. J. When Good, Not So Good, and Downright Evil People Do Bad Things : A Review of Moral Disengagement, 2016.

8. Bandura A., Barbaranelli C., Caprara G. V., Pastorelli C. Mechanisms of moral disengagement in the exercise of moral agency. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1996. Vol. 71, № 2. PP. 364–374.

9. Moore C., Detert J. R., Trevino L. K., Baker V. L., Mayer D. M. Why employees do bad things: Moral disengagement and unethical organizational behaviour. *Personnel Psychol.* 2012. № 65. PP. 1–48.

10. Langseth P., Stapenhurst R., Pope J. The role of a national integrity system in fighting corruption. *Commonwealth Law Bull.* 1997. № 23. PP. 499–528.

11. Jones T. M. Ethical decision making by individuals in organizations: An issue-contingent model. *Acad. Manage. Rev.* 2001. № 16. PP. 366–395.

12. Belasen A. T., Toma R. Confronting Corruption in Business: Trusted Leadership. *Civic Engagement*. Routledge, London, UK, 2015. P. 388.

13. Moore C. Moral disengagement in processes of organizational corruption. *J. Bus. Ethics*. 2008. № 80. PP. 129–139.

14. Barsky A. Investigating the effects of moral disengagement and participation on unethical work behaviour. *J. Bus. Ethics*. 2011. № 104. PP. 59–75.

15. Khaffah N. Fadli Zon: Korupsi justru jadi ‘oli’ pembangunan. 2015.

16. Takwin B. Self. In: The Rise, the Fall and the Resurrection of ANIMA. *Indonesian Psychological Journal: Kiprah Jurnal Psikologi Nasional*. Selama 3. Dasawarsa, 2016.

17. Abraham J., Suleman J., Takwin B. Psychological mechanism of corruption: A comprehensive review. *Asian J. Sci. Res.* 2018. № 11. PP. 587–604.

18. Turner R. H. The Real Self: From Institution to Impulse. In: The Self in Social Psychology / Baumeister R.F. (Ed.). *Psychology Press*. Philadelphia. 1999. PP. 78–84.

19. Vannini P., Franzese A. The authenticity of self: Conceptualization, personal experience and practice. *Soc. Compass*. 2008. № 2. PP. 1621–1637.

20. Gino F., Norton M. I., Ariely D. The counterfeit self: The deceptive costs of faking it. *Psychol. Sci.* 2010. № 21. PP. 712–720.

21. Barkan R., Ayal S., Ariely D. Ethical dissonance, justifications and moral behavior. *J. Pers. Soc. Psychol.* 2015. № 74. PP. 63–79.

22. Gino F. Understanding ordinary unethical behaviour: Why people who value morality act immorally. *Current Opinion in Behavioral Sciences*. 2015. № 3. PP. 107–111.

23. Ariely D. The (Honest) Truth about Dishonesty. Haper Collins Publishers, New York, 2012. P. 304.

24. Ayal S., Gino F. Honest Rationales for Dishonest Behaviour. *In: The Social Psychology of Morality: Exploring The Causes of Good and Evil* / Mikulincer M. and Shaver P.R. (Eds.). American Psychological Association, Washington, DC., 2012. PP. 149–166.

25. Abraham J., Maulida A.F. No harm no foul behaviour and consumption motivation among Indonesian students. *Anima: Indonesian Psychol. J.* 2015. № 30. PP. 163–177.

26. Abraham J., Takwin B., Suleeman J. Counterfeit self: A confirmatory factor analysis among Indonesians. *Kasetsart Journal of Social Sciences.* 2018. Vol. 39. Issue 3. PP. 518–525.

27. Wood A. M., Linley P. A., Maltby J., Baliouis M., Joseph S. The authentic personality: A theoretical and empirical conceptualization and the development of the authenticity scale. *J. Couns. Psychol.* 2008. № 55. PP. 385–399.

28. Gino F., Kouchaki M., Galinsky A. D. The moral virtue of authenticity: How inauthenticity produces feelings of immorality and impurity. *Psychological Science.* 2015. № 26. PP. 983–996.

29. Miller C. H., Burgoon J. K., Hall J. R. The effects of implicit theories of moral character on affective reactions to moral transgressions. *Social Cognition.* 2007. № 25. PP. 819–832.

30. Dweck C. S. Self Theories: Their Role in Motivation. *Personality and Development.* Taylor and Francis, Ann Arbor, MI., 1999. P. 195.

31. Dweck C. S. Implicit Theories. *In: Handbook of Theories of Social Psychology*, Van Lange, P.A.M., Kruglanski A.W. and Higgins E.T. (Eds.). SAGE Publications Ltd., London, UK., 2012. Vol. 2. PP. 43–61.

32. Schumann K., Dweck C. S. Who accepts responsibility for their transgressions? *Personal. Social Psychol. Bull.* 2014. № 40. PP. 1598–1610.

33. Molden D. C. and Dweck C. S. Finding "meaning" in psychology: A lay theories approach to self-regulation, social perception and social development. *Am. Psychol.* 2006. № 61. PP. 192–203.

34. Abraham J., Pane M. M. Corruptive tendencies, conscientiousness and collectivism. *Procedia-Social Behavioural Science.* 2014. № 153. PP. 132–147.

35. Vannini P., Franzese A. The authenticity of self: Conceptualization, personal experience and practice. *Soc. Compass.* 2008. № 2. PP. 1621–1637.

References

1. Milgram, S. (1963), Behavioural Study of Obedience, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, № 67, pp. 376–391.

2. Kohlberg, L. (1984), The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages, *Essays on Moral Development / in Kohlberg, L. (Ed.), Vol. 2: The Philosophy of Moral Development*. San Francisco: Harper & Row Publishers.

3. Bandura, A. (2016), *Moral Disengagement: How People Do Harm and Live with Themselves*, Worth Publishers, New York.

4. Bandura, A. (2002.), Selective moral disengagement in the exercise of moral agency, *Journal of moral education*, Vol. 31, № 2, pp. 101–119.

5. Bandura, A. (1985), Social foundations of thought and action: A social cognitive theory, Englewood Cliff s, NJ: Prentice-Hall, Inc.

6. Moore, C. (2015), Moral disengagement, *Current Opinion in Psychology*, Vol. 6, pp. 199–204.

7. Sternberg, R. J. (2016), When Good, Not So Good, and Downright Evil People Do Bad Things: *A Review of Moral Disengagement*.

8. Bandura, A., Barbaranelli, C., Caprara, G. V. and Pastorelli, C. (1996), Mechanisms of moral disengagement in the exercise of moral agency, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 71, № 2, pp. 364–374.

9. Moore, C., Detert, J. R., Trevino, L. K., Baker V. L. and Mayer D. M. (2012), Why employees do bad things: Moral disengagement and unethical organizational behaviour, *Personnel Psychol.*, № 65, pp. 1–48.

10. Langseth, P., Stapenhurst, R. and Pope, J. (1997), The role of a national integrity system in fighting corruption, *Commonwealth Law Bull.*, № 23, pp. 499–528.

11. Jones, T. M. (2001), Ethical decision making by individuals in organizations: *An issue-contingent model*. *Acad. Manage. Rev.*, № 16, pp. 366–395.

12. Belasen, A. T. and Toma R. (2015), *Confronting Corruption in Business: Trusted Leadership*, *Civic Engagement*. Routledge, London, UK.

13. Moore, C. (2008), Moral disengagement in processes of organizational corruption. *J. Bus. Ethics*, № 80, pp. 129–139.

14. Barsky, A. (2011), Investigating the effects of moral disengagement and participation on unethical work behaviour. *J. Bus. Ethics*, № 104, pp. 59–75.

15. Khaffifah, N. (2015), Fadli Zon: Korupsi justru jadi ‘oli’ pembangunan.

16. Takwin, B. (2016), Self. In: The Rise, the Fall and the Resurrection of *ANIMA Indonesian Psychological Journal: Kiprah Jurnal Psikologi Nasional Selama 3 Dasawarsa*.

17. Abraham, J., Sulecman, J. and Takwin, B. (2018), Psychological mechanism of corruption: *A comprehensive review. Asian J. Sci. Res.*, № 11, pp. 587–604.

18. Turner, R. H. (1999), *The Real Self: From Institution to Impulse*. In: *The Self in Social Psychology*, Baumeister, R.F. (Ed.). Psychology Press, Philadelphia, pp. 78–84.

19. Vannini, P. and Franzese, A. (2008), The authenticity of self: Conceptualization, personal experience and practice. *Soc. Compass*, № 2, pp. 1621–1637.

20. Gino, F., Norton, M. I. and Ariely, D. (2010), The counterfeit self: The deceptive costs of faking it, *Psychol. Sci.*, № 21, pp. 712–720.

21. Barkan, R., Ayal, S. and Ariely, D. (2015), Ethical dissonance, justifications and moral behaviour, *J. Pers. Soc. Psychol.*, № 74, pp. 63–79.

22. Gino, F. (2015), Understanding ordinary unethical behaviour: Why people who value morality act immorally, *Curr. Opin. Behav. Sci.*, № 3, pp. 107–111.

23. Ariely, D. (2012), *The (Honest) Truth about Dishonesty*, Harper Collins Publishers, New York.

24. Ayal, S. and Gino, F. (2012), Honest Rationales for Dishonest Behaviour. In: *The Social Psychology of Morality: Exploring The Causes of Good and Evil* / in Mikulincer, M. and Shaver, P. R. (Eds.), *American Psychological Association*, Washington, DC., pp. 149–166.

25. Abraham, J. and Maulida, A. F. (2015), No harm no foul behaviour and consumption motivation among Indonesian students. *Anima: Indonesian Psychol. J.*, № 30, pp. 163–177.

26. Abraham, J., Takwin, B. and Sulecman, J. (2018), Counterfeit self: A confirmatory factor analysis among Indonesians, *Kasetsart Journal of Social Sciences*, Volume 39, Issue 3, pp. 518–525.

27. Wood, A. M., Linley, P. A., Maltby, J., Baliousis, M. and Joseph, S. (2008), The authentic personality: A theoretical and empirical conceptualization and the development of the authenticity scale, *J. Couns. Psychol.*, № 55, pp. 385–399.

28. Gino, F., Kouchaki, M. and Galinsky, A. D. (2015), The moral virtue of authenticity: *How inauthenticity produces feelings of immorality and impurity. Psychol. Sci.*, № 26, pp. 983–996.

29. Miller, C. H., Burgoon, J. K. and Hall, J. R. (2007), The effects of implicit theories of moral character on affective reactions to moral transgressions, *Soc. Cogn.*, № 25, pp. 819–832.

30. Dweck, C. S. (1999), *Self-Theories: Their Role in Motivation, Personality and Development*, Taylor and Francis, Ann Arbor, MI.

31. Dweck, C. S. (2012), *Implicit Theories*. In: *Handbook of Theories of Social Psychology* / in Van Lange, P.A.M., Kruglanski, A. W. and Higgins, E. T. (Eds.), SAGE Publications Ltd., London, UK., Vol. 2, pp. 43–61.

32. Schumann, K. and Dweck, C. S. (2014), Who accepts responsibility for their transgressions? *Personal. Social Psychol. Bull.*, № 40, pp. 1598–1610.

33. Molden, D. C. and Dweck C. S. (2006), Finding "meaning" in psychology: A lay theories approach to self-regulation, social perception and social development, *Am. Psychol.*, № 61, pp. 192–203.

34. Abraham, J. and Pane, M. M. (2014), Corruptive tendencies, conscientiousness and collectivism, *Procedia-Social Behav.Sci.*, № 153, pp. 132–147.

35. Vannini, P. and Franzese, A. (2008), The authenticity of self: Conceptualization, personal experience and practice, *Soc. Compass*, № 2, pp. 1621–1637.

УДК 378:355.2(233)(237):37.032

DOI 10.32755/sjeducation.2023.01.105

**ПОТЕНЦІАЛ ФОРМАЛЬНОЇ ТА НЕФОРМАЛЬНОЇ ОСВІТИ
У РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ,
ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ І ЛІДЕРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ
ФАХІВЦІВ ВІЙСЬКОВИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ СЕКТОРУ
БЕЗПЕКИ, ОХОРОНИ, ОБОРОНИ ТА ФАХІВЦІВ
ІЗ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ
СИСТЕМИ УКРАЇНИ**

Ігнатюк Ольга Анатоліївна, доктор педагогічних наук,
професор, професор кафедри педагогіки і психології управління
соціальними системами ім. академіка І. А. Зязюна,
*Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»
(61002, Україна, м. Харків, вул. Куртичова, 2,
e-mail: olgaignatyuk2016@gmail.com)
ORCID: 0000-0002-5710-7752*

Резнік Світлана Миколаївна, кандидат педагогічних наук,
доцент, доцент кафедри педагогіки і психології управління
соціальними системами ім. академіка І. А. Зязюна,
*Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»
(61002, Україна, м. Харків, вул. Куртичова, 2,
e-mail: svreznik@i.ua)
ORCID: 0000-0001-8310-1242*

Солодовник Тетяна Олександрівна, кандидат педагогічних наук,
доцент, доцент кафедри педагогіки і психології управління
соціальними системами ім. академіка І. А. Зязюна,
*Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»
(61002, Україна, м. Харків, вул. Куртичова, 2,
e-mail: solodovnik_t_a@ukr.net)
ORCID: 0000-0002-7772.993878*

Середа Наталія Вікторівна, кандидат мистецтвознавства, доцент,
доцент кафедри педагогіки і психології управління соціальними
системами ім. академіка І. А. Зязюна
*Національний технічний університет «Харківський
політехнічний інститут»
(61002, Україна, м. Харків, вул. Куртичова, 2,
e-mail: sereda.nataliia.khpi@gmail.com)
ORCID: 0000-0001-8472-0117*

Глобалізація та швидкі трансформаційні перетворення суспільства вимагають формування сучасних професійних компетенцій, лідерських якостей і лідерського потенціалу від фахівців усіх сфер життєдіяльності суспільства, в тому числі фахівців військових спеціальностей сектору безпеки, охорони, безпеки та такої важливої сфери як пенітенціарна, що відповідає за підтримання належного рівня суспільної безпеки країни. Ключова роль у формуванні, розвитку та вдосконаленні професійних компетентностей, лідерських якостей та лідерського потенціалу належать освіті як формальній, так і неформальній. Саме формальна освіта завдяки нормативній складовій освітніх програм та можливості обирати індивідуальну стратегію навчання за рахунок вибіркового дисциплін дозволяє формувати конкурентоспроможного фахівця, мобільного, з притаманними професійно важливими якостями, перспективного світогляду, культури, діловитості, здатності аналізувати виробничу ситуацію, готових до успішного вирішення ними повсякденних бойових і фахових завдань. Система неформальної освіти, яка може охоплювати систему підвищення кваліфікації фахівців (викладачів, персоналу установ тощо), може задовольнити потреби фахівців у набутті зазначеними фахівцями найкращих професійних навичок майбутнього на ринку праці, *soft, hard, meta skills*.

Метою дослідження є розкриття ефективності розвитку професійної компетентності, лідерських якостей та лідерського потенціалу фахівців військових спеціальностей сектору безпеки, охорони, безпеки та фахівців правоохоронної пенітенціарної системи через призму потенціалу формальної та неформальної освіти досвіду Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Методологія відображає взаємозв'язок методологічних підходів (компетентнісного, системного, акмеологічного, особистісно орієнтованого) до вивчення процесу розвитку ефективності розвитку професійної компетентності, лідерських якостей і лідерського потенціалу фахівців військових спеціальностей сектору безпеки, охорони, безпеки та фахівців правоохоронної пенітенціарної системи через призму потенціалу формальної та неформальної освіти досвіду Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (далі НТУ «ХПІ»).

Наукова новизна. Виконані дослідження (2018–2021 рр.) дозволили виявити потенціал формальної та неформальної освіти у розвитку професійної компетентності, лідерських якостей та лідерського потенціалу фахівців військових спеціальностей сектору безпеки, охорони, безпеки та фахівців правоохоронної пенітенціарної системи в умовах НТУ «ХПІ» з підготовки фахівців за ОП 011 магістерський рівень та підвищення кваліфікації через участь у міжнародній педагогічній школі-семінарі «Сучасні педагогічні науки в освіті».

Висновки. Результати виконаних досліджень підтвердили думки авторів щодо важливості, ролі, впливу потенціалу формальної та неформальної освіти у розвитку професійної компетентності, лідерських якостей та лідерського потенціалу фахівців військових спеціальностей сектору безпеки, охорони, безпеки та фахівців правоохоронної пенітенціарної системи України. Саме проведення навчальних занять у формі лекцій, семінарських занять, практики, тренінгів, педагогічних майстерень дають змогу враховувати принципи таких наукових підходів, як системний, компетентнісний, акмеологічний, особистісно орієнтований, спонукають здобувачів розвивати рівень професійної компетентності, лідерських якос-

тей та лідерського потенціалу, сприятимуть подальшим удосконаленням своїх професійних знань, умінь та навичок, розвитку професійно важливих якостей.

Ключові слова: військові фахівці, лідерські якості, лідерський потенціал, пенітенціарний персонал, професійна компетентність.

**POTENTIAL OF FORMAL AND NON-FORMAL
EDUCATION IN THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL
COMPETENCE, LEADERSHIP QUALITIES
AND LEADERSHIP POTENTIAL OF SPECIALISTS
IN MILITARY SPECIALTIES OF THE SECTOR OF
SECURITY, DEFENCE AND SPECIALISTS IN LAW
ENFORCEMENT ACTIVITIES OF THE PENITENTIARY
SYSTEM OF UKRAINE**

Ihnatiuk Olha, Doctor of Science (Pedagogy), Professor, Professor of the Department of Pedagogy and Psychology of Social Systems Management of the academician I. Ziaziun,

National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"

(2 Kirpychova Street, Kharkiv, 61002, Ukraine,

e-mail: olgaignatyuk2016@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-5710-7752

Reznik Svitlana, PhD in Pedagogy, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology of Social Systems Management of the academician I. Ziaziun,

National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"

(2 Kirpychova Street, Kharkiv, 61002, Ukraine,

e-mail: svreznik@i.ua)

ORCID: 0000-0001-8310-1242

Solodovnyk Tetiana, PhD in Pedagogy, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology of Social Systems Management of the academician I. Ziaziun,

National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"

(2 Kirpychova Street, Kharkiv, 61002, Ukraine,

e-mail: solodovnik_t_a@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-7772.993878

Sereda Nataliia, PhD in Art Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology of Social Systems Management of the academician I. Ziaziun,

National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"

(2 Kirpychova Street, Kharkiv, 61002, Ukraine,

e-mail: sereda.nataliia.khpi@gmail.com)

ORCID: 0000-0001-8472-0117

Globalization and rapid transformational amendments of society require the formation of modern professional competencies, leadership qualities and leadership potential from specialists of all spheres of society, including specialists of military specialties of the sector country's security. Education, both formal and non-formal, plays a key role in the formation, development and improvement of professional competences, leadership qualities and leadership potential. It is formal education, thanks to the normative component of educational programs and the opportunity to choose an individual learning strategy through selective disciplines, that allows you to form a competitive specialist, mobile, with inherent professionally important qualities, a perspective outlook, culture, business acumen, the ability to analyze the production situation, ready to successfully solve everyday battles and professional tasks. The system of non-formal education, which can include the system of improving the qualifications of specialists (teachers, staff of institutions, etc.), can meet the needs of specialists in acquiring the best professional skills of the future in the labor market, soft, hard, meta skills.

The aim of the study is to reveal the effectiveness of the development of professional competence, leadership qualities and leadership potential of specialists in military specialties of the security, protection, security sector and specialists of the law enforcement penitentiary system through the prism of the potential of formal and non-formal education of the experience of the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute".

The methodology is based on reflects the interrelationship of methodological approaches (competent, systemic, acmeological, person-oriented) to the study of the process of development of the effectiveness of professional competence, leadership qualities and leadership potential of specialists in military specialties of the security, protection, security sector and specialists of the law enforcement penitentiary system through the prism of the potential of formal and non-formal education experience of the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute" (hereinafter NTU "KhPI").

Scientific novelty. The conducted research allowed us to identify the potential of formal and non-formal education in the development of professional competence, leadership qualities and leadership potential of specialists in military specialties of the security, protection, security sector and specialists of the law enforcement penitentiary system in the conditions of the NTU "KhPI" for training specialists for educational programme 011 master's level and advanced training through participation in the seminar "Modern Pedagogical Sciences in Education" at the International Pedagogical School.

Conclusions. The results of the research confirmed the authors' opinions regarding the importance, role, and influence of the potential of formal and non-formal education in the development of professional competence, leadership qualities, and leadership potential of specialists in military specialties of the security, protection, security sector, and specialists of the law enforcement and penitentiary system of Ukraine. It is the conducting of educational classes in the form of lectures, seminars, practice, trainings, pedagogical workshops that allow taking into account the principles of such scientific approaches as systemic,

competent, acmeological, personal-oriented, encourage applicants to develop the level of professional competence, leadership qualities and leadership potential, will contribute to further improvement of professional knowledge, abilities and skills, development of professionally important qualities.

Key words: *military specialists, leadership qualities, leadership potential, penitentiary personnel, professional competence.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Система трансформація українського суспільства передбачає реформування професійної освіти (в тому числі сфери військової та правоохоронної діяльності). Прагнення до побудови громадянського суспільства потребує реформування системи професійної підготовки та якісно нової підготовки фахівців. Україна чітко визначила орієнтири на входження в освітній простір Європи, на модернізацію освітньої діяльності в контексті європейських вимог. Підвищення якості фахової підготовки здобувачів повинне спрямовуватись на формування в майбутніх спеціалістів перспективного світогляду, культури, діловитості, здатності аналізувати виробничу ситуацію, вдосконалювати себе як фахівця-лідера.

Якість реформування і розвитку сектору безпеки, охорони та оборони залежить від системи військового управління, підготовлених кадрів професіоналів-лідерів, готових до успішного вирішення ними повсякденних і бойових завдань. Підвищення ефективності діяльності пенітенціарної системи України передбачає високий рівень професійної підготовленості майбутніх фахівців із правоохоронної діяльності. Відповідно до проекту Закону «Про пенітенціарну систему», представленого 23 лютого 2017 року, «метою пенітенціарної системи є захист суспільства від злочинності. Діяльність пенітенціарної системи не має каральної спрямованості та спрямована на ресоціалізацію та реінтеграцію особи» [9]. Забезпечення реабілітації, ресоціалізації та реінтеграції, гуманізації та допомоги ув'язненим у їхньому поверненні до суспільства, не вчиняючи злочинів, вимагає особливих професійних та особистісних якостей пенітенціарного персоналу.

Однією з нагальних проблем професійної освіти відповідно до зазначених вище вимог є підготовка здобувачів до готовності розвитку професійної компетентності, лідерських якостей, а роз-

криття та розвиток лідерського потенціалу майбутніх фахівців військових спеціальностей сектору безпеки, охорони, оборони (фахівців ВСБОО) та фахівців із правоохоронної діяльності пенітенціарної системи (фахівців ПОДПС) може мати вирішальне значення у виконанні ними фахових завдань у своїй професійній діяльності в майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що значна кількість науковців опікувалася проблемою військової та правоохоронної освіти. У центрі уваги вчених знаходилися питання щодо розвитку, формування: *професійної компетентності* – дослідження [1; 2; 3; 8; 10]. Увага науковців до *лідерської компетентності* зосереджена в роботах [4]; *лідерського потенціалу* [7]; *комунікативної компетентності* – [16]; *педагогічної компетентності* – [15]; *управлінської компетентності / готовності до управлінської діяльності* – [13; 14]; *психолого-педагогічної компетентності* – [5]; *військово-спеціальної* – [6]. Значна увага фахівців у підготовці військових і правоохоронних кадрів зосереджена на педагогічному контролі, системі *оцінювання готовності до професійної діяльності* та діагностуванні якостей [17]; питаннях психологічного забезпечення [18] та ін. З виникненням нових викликів і загроз національній безпеці забезпечення правопорядку в сучасних умовах потребують ретельного аналізу результатів навчання – знання, вміння, навички, способи мислення, ціннісні орієнтації, інші професійно важливі властивості майбутніх військових фахівців та фахівців із правоохоронної діяльності пенітенціарної системи України, які вони повинні мати після завершення підготовки [19; 20].

Метою дослідження є розкриття ефективності розвитку професійної компетентності, лідерських якостей та лідерського потенціалу фахівців військових спеціальностей сектору безпеки, охорони, безпеки та фахівців правоохоронної пенітенціарної системи через призму потенціалу формальної та неформальної освіти досвіду Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Виклад основного матеріалу. Зазначимо, що сьогодні диктує необхідність впровадження ідеї неперервної професійної освіти, яка посідає важливе місце серед сучасних прогресивних

освітніх ідей, спрямованих на забезпечення сталого розвитку нашого суспільства. Акцент робиться на *фундаменталізації освіти, збільшенні доступності всіх видів освіти для населення, технологічності освіти, випереджальному характері освіти, що* зорієнтовує особистість на майбутнє. Цікавим у цьому контексті є досвід формальної освіти в умовах НТУ «ХП». Розглянемо його на прикладі підготовки здобувачів на ОП 011 «Освітні, педагогічні науки».

Таблиця 1 – Тематика напрямів досліджень здобувачів з числа фахівців ПОДПС (Ф1) та фахівців ВСБОО (Ф2) на ОП 011 у період 2018/2021 н. рр.

№ з/п	Напрямок дослідження	% звернень	2018/2019		2019/2020		2020/2021	
			Ф1	Ф2	Ф1	Ф2	Ф1	Ф2
1	Формування готовності до професійного розвитку	10,9	+		+	+	+	+
2	Формування ПЗЯ сучасних фахівців	10,9	+	+		+	+	
3	Розвиток лідерських якостей засобами тренінгу	13,1	+	+	+	+	+	+
4	Розвиток ораторської майстерності	6,5	+	+		+		+
5	Формування морально-вольових якостей	6,5		+	+		+	
6	Розвиток лідерського потенціалу	13,1	+	+	+	+	+	+
7	Методики розвитку стресостійкості	8,7		+	+		+	+
8	Удосконалення практичних навичок у контексті розвитку професійної компетентності фахівців	15,1	++	+	+	+	+	+
9	Умови та методики розвитку конфліктологічної компетентності	6,5	+		+			+
10	Вдосконалення комунікативної компетентності	8,7	+	+	+	+		

Так, з 2018/2021 н. рр. на ОП 011 «Освітні, педагогічні науки» НТУ «ХП» магістерський рівень здобули 262 здобувача. Серед них 46 здобувачів – представники (Ф1) майбутніх фахівців ПОДПС 12,2 %, (Ф2) фахівців ВСБОО 5,2 %. Тематика напрямів (табл. 1).

Отже, моніторинг обраних напрямів досліджень здобувачами на ОП 011 з числа визначених фахівців Ф1 та Ф2 довів, що (8 напрям) удосконалення практичних навичок у контексті розвитку професійної компетентності фахівців посідає 1-ше місце (15,1 % у співвідношенні Ф1/Ф2=4:3); 2-ге місце посідають (напрями 3 та 6), а саме: розвиток лідерських якостей засобами тренінгу, розвиток лідерського потенціалу (13,1 % у співвідношенні Ф1/Ф2=3:3); 3-тє місце у рейтингу належить (1 та 2 напрямам) формуванню готовності до професійного розвитку, формуванню професійно значущих якостей (ПЗЯ) (10,9 % у співвідношенні Ф1/Ф2= 3:2); 4-тє місце посідає (7 та 10 напрями) методика розвитку стресостійкості та вдосконалення комунікативної компетентності (8,7 % у співвідношенні Ф1/Ф2= 2: 2); замикають рейтинг та посідають 5-тє місце рейтингу (4, 5 та 9 напрями) відповідно (6,5 % у співвідношенні Ф1/Ф2= 2:1).

Тож цілком зрозуміло, що *фундаменталізація* освіти спрямована на формування системного мислення, цілісної картини світу; *збільшення доступності всіх видів освіти для населення* забезпечується як дистанційним навчанням та впровадженням різних телекомунікаційних технологій; *технологічність освіти* приводить до значущості етапів самоосвіти, принципу індивідуалізації навчання, підвищення ролі засобів навчання; *випереджальний характер освіти* зорієнтовує особистість на майбутнє, на умови майбутньої професійної діяльності в інноваційних умовах розвитку суспільства, а перед педагогами і дослідниками окреслює нові напрями в педагогічних дослідженнях, які мають бути спрямованими на оптимізацію концептуалізації освіти, визначення мети, змісту і технологій інноваційної підготовки сучасних професіоналів-лідерів.

Таблиця 2 – Розподіл відповідей здобувачів про переваги формальної освіти (на прикладі ОП 011 магістерський рівень НТУ «ХП»)

№ з/п	Переваги навчання на ОП 011	Фахівці ПОДПС (32 особи)		Фахівці ВСБОО (14 осіб)	
		Усього відповідей, осіб	Відсоток від кількості відповідей, %	Усього відповідей, осіб	Відсоток від кількості відповідей, %
1	Фундаментальність теоретичної підготовки, базові професійні знання	30	94	12	86
2	Різноманітність освіти (можливість вибору індивідуальної траєкторії навчання здобувача)	29	90	13	93
3	Структурованість, підпорядкованість, системність та інноваційність знань	28	87	11	79
4	Якість та академічність освіти	31	97	14	100
5	Доброзичливий психологічний клімат та атмосфера співпраці у групі, інституті, університеті	29	91	13	93
6	Формування системного професійного мислення	27	84	12	86

Зазначимо, що у процесі підготовки здобувачів на ОП 011 дотримуємося таких принципів [11; 12]: по-перше, індивідуальної значущості знань, умінь і навичок, яких набуває здобувач; по-друге, наявності цілісної інформації про сутність і структуру,

функції педагогічної діяльності; по-третє, послідовного переходу від навчальної через квазіпрофесійну (моделювання професійної) до професійної педагогічної діяльності; по-четверте, проблемного і діалогічного спілкування в системі «студент-викладач» і «студент-студент»; по-п'яте, індивідуалізації та диференціації змісту психолого-педагогічного навчання, технологій організації навчального процесу; по-шосте, ігрового моделювання й рольової перспективи; по-сьоме, єдності навчання й виховання, розвитку й самовдосконалення; по-восьме, відкритості навчання (гармонійне поєднання різних технологій навчання (як традиційних, так і інноваційних)).

Думки здобувачів щодо переваг вищої професійної освіти (формальної освіти) (табл. 2), яку вони здобули під час навчання на ОП 011 у НТУ «ХП» з декількох причин. *По-перше*, вони є показниками якості підготовки конкурентоспроможних фахівців, яких готує наш ЗВО в нових умовах приєднання до європейського освітнього простору. *По-друге*, вони можуть бути корисними з точки зору управління якістю підготовки у ЗВО, корегування моделі випускника у контексті формальної освіти під час підготовки на освітній програмі ОП, під час корегування змісту освіти, впровадження інноваційних освітніх технологій. *По-третє*, вони можуть бути корисними для власного особистісно професійного розвитку і самовдосконалення протягом усього життя.

Організація практичних і семінарських занять передбачає взаємодію та активне спілкування рівноправних учасників (семінар-круглий стіл, семінар-дискусія, семінар-дослідження, робота у командах за типом брейн-рингу тощо), де аспіранти набувають досвіду колективної командної роботи, розвивають особистісний потенціал, відповідальність за результати співпраці, комунікативні, організаторські, лідерські якості, виступають у ролі доповідачів і опонентів, ставлять та вирішують (творчі, пошукові, проєктувальні) проблеми, тренуються у публічному виступі, презентації, доведенні та відстоюванні правильності власної позиції тощо. Оскільки особистість лідера формується в основному внаслідок його власної праці та зусиль, то весь період його перебування у ЗВО має бути пов'язаний з його безперервною, ак-

тивною пізнавальною діяльністю, спрямованою не лише на за-
своєння знань, а й на їхнє творче застосування у майбутній про-
фесійній діяльності. Організація та управління цим процесом –
основне завдання професорсько-викладацького складу ЗВО.

Рис. Значущість факторів формальної освіти на думку здобувачів ОП 011 НТУ «ХП» (фахівці ПОДПС та фахівці ВСБОО в період 2018/2021 н. рр.)

Як відзначають респонденти, саме інтерес до дисципліни на ОП 011 та можливість забезпечення успішності майбутньої професійної діяльності є найбільш визначальними мотивами, що спонукають здобувачів до навчання (рис.). Далі відзначають стати кваліфікованим фахівцем-лідером та можливість вибору індивідуальної траєкторії навчання можна віднести на 3 місце (їх частка становить 7–9 %). Наступними в рейтингу визначені: готовність до інновацій у професії (10 %), розвиток професійної компетентності (11 %), розвиток лідерських якостей, розвиток професійно значущих якостей, готовність до особистісно професійного розвитку (12 %). Замикає рейтингову десятку – розвиток лідерського потенціалу (14 %).

Отже, діяльнісний підхід у навчанні апелює до внутрішньої активності людини, викликаній не примусом, а зацікавленістю змістом та методами освіти. У рамках цього підходу навчальна діяльність має бути побудована таким чином, щоб було усвідомлено мотиваційно-ціннісну значущість навчання для успішної професійної діяльності лідера.

НТУ «ХП» є лідером надання освітніх послуг, які представлені формальною та неформальною освітою. Прикладом неформальної освіти можуть слугувати науково-практичні заходи, що спрямовані на активізацію роботи з удосконалення педагогічної майстерності викладачів, підвищення рівня професійної компетентності фахівців-лідерів різних спеціальностей, розвиток їх лідерських якостей, розкриття їх лідерського потенціалу. З урахуванням цих важливих напрямів роботи організуються конференції, виставки науково-методичної літератури, школи-семінари, проводяться щорічно міжнародна школа-семінар «Педагогічні технології в освіті», що безпосередньо сприяють розвитку творчого потенціалу педагогічних працівників, виявленню, узагальненню і поширенню кращого педагогічного досвіду.

Визначено, що мета школи-семінару – підвищення педагогічної майстерності науково-педагогічних працівників шляхом їх ознайомлення та навчання сучасним технологіям педагогічного процесу, а також обміну досвідом щодо нових підходів до виховання і розвитку особистості.

Під час роботи школи-семінару учасники знайомляться з досвідом застосування сучасних педагогічних технологій в освіті, які використовуються в НТУ «ХП», та провідних навчальних закладах України та Європи. У центрі уваги перебувають питання щодо загальної структури професійної діяльності педагогів вищої школи та сучасних вимог до неї; слухачі мають змогу обмінятися власним досвідом щодо шляхів подолання проблем упровадження інновацій у навчальний процес. Щорічно Школа проводиться у формі педагогічних майстерень за напрямками: STEM-лабораторії, майстер-класів, ділових ігор, тренінгів, дискусій, демонстрацій, презентацій, спрямованих на формування, розвиток та вдосконалення особистісних професійних компетентностей (організаторських, творчих, лідерських, комунікативних тощо), підвищення ефективності професійної діяльності у сфері освіти. Роботою майстерень керують провідні викладачі та спеціалісти НТУ «ХП» та інших освітніх установ України, Великої Британії, Іспанії, Норвегії, Португалії, США, Туреччини.

Моніторинг діяльності щорічної міжнародної школи-семінару «Педагогічні технології в освіті» довів, що в період

з 2018–2022 рр. відвідали 106 слухачів з числа фахівців ПОДПС та фахівців ВСБОО. Серед напрямів частіше обирають відвідування і роботу в таких педагогічних школах-майстернях:

- сучасні технології розвитку компетентностей ефективної взаємодії у конфлікті суб'єктів освітнього процесу;
- методика подолання психічної травми в дорослому та дитячому віці – шлях до щасливого майбутнього;
- технологія проведення рольової гри в педагогічному процесі;
- конструювання освітніх цілей у коучинговому підході;
- сторітелінг у педагогічній практиці: розвиток комунікативного потенціалу викладача;
- особливості використання інтерактивних методів взаємодії зі студентами в сучасних умовах дистанційного навчання;
- теорія спіральної динаміки в системі освіти;
- роль підвищення емоційного інтелекту в освіті – застосування інновацій на платформі телеграм;
- забезпечення академічної доброчесності в закладах освіти;
- лідером ти повинен бути за будь-яких обставин;
- емоційно-вольова стресостійкість працівника сфери соціального забезпечення;
- особливості відновлення психічного здоров'я викладача.

Варто зазначити, що проаналізований теоретичний досвід підготовки фахівців (В. Аніщенко [1], І. Горбач [7], П. Дармограй [8], О. Тогочинський [14], Д. Ягунов [19], В. Ягунов [20] та ін. дослідження [11; 12]) і практичний досвід роботи щорічної міжнародної школи-семінару «Педагогічні технології в освіті» спрямовано на підвищення кваліфікації її слухачів та ґрунтується на таких вихідних положеннях:

1. Професійна освітня підготовка у вигляді неформальної освіти слухачів передбачає певний арсенал інноваційного змісту освіти та інноваційних технологій, навчально-виховних засобів формування в них готовності до професійної (інноваційної) праці. Використання цих педагогічних засобів забезпечує вдосконалення тільки окремих компонентів готовності майбутніх фахівців-лідерів.

2. Структурні компоненти готовності слухачів до професійної діяльності фахівців ПОДПС та фахівців ВСБОО повинні відобра-

жати знання та вміння здійснювати таку діяльність у правовому полі, емоційне ставлення і наявність психофізіологічних якостей, що визначають придатність до цієї діяльності.

3. Набуття інноваційних знань та практично-процесуальних вмінь професійної діяльності становлять частину професійного досвіду фахівців-лідерів. Вони набуваються у процесі неформальної освіти і визначають навчальну мету освітнього процесу.

4. Цілеспрямоване набуття (вдосконалення) інноваційних знань та вмінь сприяє розвитку певних психофізіологічних якостей фахівців-лідерів, які забезпечують успішність діяльності у професійній праці, розвитку і реалізації лідерського потенціалу.

5. На інтенсивність цього процесу впливає розуміння значущості вдосконалення професійної компетентності, розвиток лідерських якостей та реалізацію лідерського потенціалу фахівців-лідерів, тому важливим є формування позитивного ставлення слухачів до набуття відповідного досвіду в неформальній освіті. Таке ставлення є складовою професійної спрямованості і визначає мету підготовки фахівців-лідерів до інноваційної професійної діяльності.

Таблиця 3 – Результати анкетування слухачів, які пройшли підвищення кваліфікації шляхом участі в роботі міжнародної школи-семінару «Педагогічні технології в освіті» з числа фахівців ПОДПС та фахівців ВСБОО у період 2018–2021 рр.

Характер відповідей слухачів	Кількість позитивних відповідей	% від загального числа відповідей
Робота в педагогічних майстернях, майстер-класах, участь у ділових іграх, відвідування тренінгів, дискусій сприяли усвідомленню сутності основ педагогічної майстерності майбутнього педагога, розумінню сутності педагогіки як мистецтва, педагогічної діяльності	100	94
Зрозуміли питання значущості моральності педагога для ефективної професійної діяльності	102	96
Навчилися організації професійної діяльності (викладацькій за фахом) на рефлексивній основі	75	71

Закінчення табл. 3

Навчилися аналізувати інформацію, психологічні та соціальні особливості діяльності, на її підставі обирати та застосовувати в навчально-виховному процесі сучасні методики та інноваційні педагогічні технології, знаходити рішення у професії, використовуючи науковий підхід	82	77
Оволоділи навичками оцінки суб'єктивних і об'єктивних показників особистісно-професійного потенціалу особистості, його працездатності, навчилися формувати та запроваджувати стратегії, методики, технології особистісно-професійного розвитку та вдосконалення	77	73
Навчилися методикам управління емоційними станами колег і вихованців, запобігання емоційного вигорання, афектних станів особистості та конфліктів у діяльності	73	69
Відзначають важливість розуміння логіки навчального процесу, логіки навчального предмета, логіки педагогічного контролю в системі вищої школи; здатність володіти педагогічними технологіями, вмінням проектування змісту і методик професійної підготовки майбутніх фахівців-лідерів	78	74
Оволоділи навичками діяти етично і брати на себе відповідальність за вплив своєї професійної поведінки на навколишнє середовище і суспільство	72	68
Сформували уявлення про педагогічну техніку викладача (в т. ч. керування емоційними станами, володіння собою (осанка, міміка, жести), технікою мови, вмінням співпрацювати з колективом у процесі вирішення педагогічних завдань)	83	78
Відзначають розуміння закономірностей і технологій розвитку голосової культури	79	75
Усвідомили значущість ефективної педагогічної взаємодії зі здобувачами, слухачами, етапи педагогічного спілкування, її мету	76	72
Сформували вміння виступати перед аудиторією та вести дискусію; аргументовано відстоювати свою позицію; розкривати лідерський потенціал	71	67
Усвідомили рівень своїх якостей, необхідних для майбутнього професіонала-лідера (викладача за фахом у вищій школі)	85	80
Виявили фактори, що перешкоджають їхньому становленню як мобільних фахівців, професіоналів-лідерів	67	63

Отже, наведені дані педагогічної діагностики (табл. 3) щодо сформованості основ педагогічної майстерності майбутніми викладачами вищої школи свідчать про позитивну динаміку змін,

яка відбулася у слухачів під час підвищення кваліфікації шляхом участі в роботі міжнародної школи-семінару «Педагогічні технології в освіті» з числа фахівців ПОДПС та фахівців ВСБОО у період 2018–2022 рр. Моніторинг результатів анкетування слухачів щодо набуття теоретико-практичних знань та практично-процесуальних умінь, самооцінки особистісного розвитку і готовність до професійного самовдосконалення учасників науково-методичного заходу підтверджує, що мету роботи школи-семінару щодо підвищення педагогічної майстерності науково-педагогічних працівників шляхом їх ознайомлення та навчання сучасним технологіям педагогічного процесу, а також обміну досвідом щодо нових підходів до виховання та розвитку особистості досягнуто.

Висновки. Сучасний етап розвитку людської цивілізації, що визначається як перехід до суспільства знань, характеризується якісно новими вимогами до розвитку освіти. Євроінтеграційний аспект професійної підготовки майбутніх фахівців-лідерів спрямований на формування «якісного» педагога-лідера, підвищення якості підготовки. Важливо, що педагогічна діяльність, як і будь-яка інша, має не тільки кількісну міру, але і якісні характеристики. Зміст й організацію педагогічної праці можна правильно оцінити, лише визначивши рівень творчого ставлення педагога до своєї діяльності, що відбиває ступінь реалізації ним своїх можливостей під час досягнення поставлених цілей. Саме тому творчий характер педагогічної діяльності є найважливішою її об'єктивною характеристикою. Вона обумовлена тим, що різноманіття педагогічних ситуацій, їхня неоднозначність вимагають варіативних підходів до аналізу й вирішення завдань, які випливають із них. Відомо, що розвиток свідомості та творчих параметрів людини відбувався шляхом від простого споглядання до глибокого пізнання дійсності, а лише потім до її творчого перетворення. Як у традиційно нетворчу працю можна внести елемент творчості, так і, навпаки, педагогічну діяльність можна будувати за шаблоном, позбавивши її властивого їй творчого початку. У проведеному дослідженні було доведено актуальність і ефективність розвитку професійної компетентності, лідерських якостей та лідерського потенціалу

фахівців військових спеціальностей сектору безпеки, охорони, безпеки і фахівців правоохоронної пенітенціарної системи через призму потенціалу формальної та неформальної освіти досвіду Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Список використаних джерел

1. Аніщенко В. О. Система та педагогічні умови формування професійної компетентності офіцерів Державної кримінально-виконавчої служби України. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія: Педагогічні науки. 2019. № 4 (19). С. 6–25.
2. Артюшин Г. Інтеграція фахових і психологічних складових у структурі професійної компетентності співробітників органів сектору безпеки та оборони України. *Професійна освіта: проблеми і перспективи*. 2016. № 10. С. 5–11.
3. Білявець С. Я. Методична система формування професійної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі навчання військово-спеціальних дисциплін : дис. ... д-ра пед. наук. Хмельницький, 2019. 565 с.
4. Бойко О. В. Теоретико-методичні проблеми формування лідерської компетентності майбутніх офіцерів Збройних Сил України : монографія. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2014. 544 с.
5. Боровик Л. В. Теоретичні і методичні засади формування психолого-педагогічної компетентності майбутніх офіцерів прикордонників : дис. ... д-ра пед. наук. Хмельницький, 2019. 722 с.
6. Веретільник В. В., Діденко О. В. Обґрунтування педагогічних умов розвитку військово-спеціальної компетентності офіцерів-прикордонників у процесі магістерської підготовки. *ScienceRise : Pedagogical Education*. 2017. № 2 (10). С. 46–50.
7. Горбач І. Шляхи формування стратегічно-діяльнісного компоненту лідерського потенціалу майбутніх фахівців Державної кримінально-виконавчої служби України. *Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія*. 2020. № 3. С. 122–138.
8. Дармограй П. Формування професійної компетентності майбутніх офіцерів Державної пенітенціарної служби України у процесі фахової підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Хмельницький, 2017. 20 с.
9. Проект Закону про пенітенціарну систему від 03.10.2017. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/NT3860> (дата звернення: 10.02.2023).

10. Нехаєнко С. І. Розвиток професійної компетентності офіцерів – організаторів морально-психологічного забезпечення в процесі оперативно-тактичної підготовки : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2021. 407 с.

11. Романовський О., Ігнатюк О., Резнік С., Солодовник Т. Концептуальні засади інноваційно-стратегічного напрямку підготовки майбутніх військових фахівців різних спеціальностей сектору безпеки, охорони, оборони в умовах освітніх трансформацій. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2021. № 4. С. 47–58.

12. Романовський О. Г., Ігнатюк О. А. Вимоги ринку праці та ключові тенденції формування «якісного» майбутнього фахівця другого та третього рівнів підготовки спеціальності 011 «Освітні, педагогічні науки». *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2022. № 1. С. 3–16.

13. Сушков О. О. Культура управлінської діяльності офіцера Державної пенітенціарної служби України. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2017. № 1. С. 65–74.

14. Тогочинський О. М. Інноваційність програм підвищення кваліфікації осіб рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України. *Інноваційна педагогіка*. 2020. Вип. 20. Т. 3. С. 79–84.

15. Чистовська І. П. Формування педагогічної компетентності майбутніх магістрів військового управління : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2006. 223 с.

16. Шалигіна Н. П. Розвиток комунікативної компетентності офіцерів багатонаціональних штабів у процесі військово-професійної підготовки до участі в міжнародних миротворчих операціях : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2019. 376 с.

17. Шемчук В. А. Педагогічні умови розвитку управлінського мислення майбутніх магістрів військового управління в системі післядипломної освіти : дис. ... канд. пед. наук / Нац. ун-т оборони України. Київ, 2012. 288 с.

18. Юр'єва Н. В. Мотиваційні ресурси стресостійкості військовослужбовців підрозділів Національної гвардії України з конвоювання, екстрадиції та охорони підсудних : атореф. дис. ... канд. психол. наук. Харків : НУЦЗУ, 2015. С. 25.

19. Ягунов Д. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування. Одеса : Фенікс, 2011. 445 с.

20. Ягунов В. В. Теорія і методологія військово-педагогічних досліджень : підручник. Київ : НУОУ імені Івана Черняховського, 2019. 444 с.

References

1. Anishchenko, V. O. (2019), System and pedagogical conditions of formation of professional competence of officers of the State Criminal and Executive Service of Ukraine, *Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Service of Ukraine. Series: Pedagogical sciences*, № 4 (19), pp. 6–25.

2. Artiushyn, H. (2016), Integration of professional and psychological components in the structure of professional competence of employees of the security and defense sector of Ukraine, *Professional education: problems and prospects*, № 10, pp. 5–11.

3. Biliavets, S. Ya. (2019), *Methodical system of formation of professional competence of future border officers in the process of training in military special disciplines* : Doctor of Sciences (Pedagogy) Thesis, Khmelnytskyi.

4. Boiko, O. V. (2014), *Theoretical and methodological problems of forming the leadership competence of future officers of the Armed Forces of Ukraine* : monograph, IMA-Press, Dnipropetrovsk.

5. Borovyk, L. V. (2019), *Theoretical and methodological principles of the formation of psychological and pedagogical competence of future border guards* : Doctor of Sciences (Pedagogy) Thesis, Khmelnytskyi.

6. Veretilnyk, V. V. and Didenko, O. V. (2017), Justification of pedagogical conditions for the development of military-special competence of border guards in the process of master's training, *ScienceRise : Pedagogical Education*, № 2 (10), pp. 46–50.

7. Horbach, I. (2020), Ways of forming the strategic and operational component of the leadership potential of future specialists of the State Criminal and Executive Service of Ukraine, *Theory and practice of managing social systems: philosophy, psychology, pedagogy, sociology*, № 3, pp. 122–138.

8. Darmohrai, P. (2017), *Formation of professional competence of future officers of the State Penitentiary Service of Ukraine in the process of professional training* : PhD in Pedagogy Thesis, Khmelnytskyi.

9. Ukraine (2017), *On the penitentiary system* : Draft Law of Ukraine dated 03.10.2017, Cabinet of Ministers of Ukraine, available at: <https://ips.ligazakon.net/document/NT3860> (date of application: 10.02.2023).

10. Nekhaenko, S. I. (2021), *Development of professional competence of officers - organizers of moral and psychological support in the process of operational and tactical training* : PhD in Pedagogy Thesis, Kyiv.

11. Romanovskyi, O., Ihnatiuk, O., Reznik, S. and Solodovnyk, T. (2021), Conceptual foundations of the innovative and strategic direction

of training future military specialists in various specialties of the security, protection, and defense sectors in the context of educational transformations, *Theory and practice of social systems management*, № 4, pp. 47–58.

12. Romanovskiy, O. and Ihnatiuk, O. (2022), Requirements of the labor market and key trends in the formation of a "quality" future specialist of the second and third levels of training in the specialty 011 "educational, pedagogical sciences", *Theory and practice of social systems management*, №1, pp. 3–16.

13. Sushkov, O. O. (2017), The culture of managerial activity of an officer of the State Penitentiary Service of Ukraine, *Bulletin of the Penitentiary Association of Ukraine*, № 1, pp. 65–74.

14. Togochynskiy, O. M. (2020), Innovativeness of training programs for rank and file officers of the State Criminal and Executive Service of Ukraine, *Innovative pedagogy*, Issue 20, Vol. 3, pp. 79–84.

15. Chystovska, I. P. (2006), *Formation of pedagogical competence of future masters of military administration* : PhD in Pedagogy Thesis, Kyiv.

16. Shalykhina, N. P. (2019), *Development of communicative competence of officers of multinational headquarters in the process of military-professional training for participation in international peacekeeping operations* : PhD in Pedagogy Thesis, Kyiv.

17. Shemchuk, V. A. (2012), *Pedagogical conditions for the development of managerial thinking of future masters of military administration in the postgraduate education system* : PhD in Pedagogy Thesis, National University of Defense of Ukraine, Kyiv.

18. Iurieva, N. V. (2015), *Motivational resources of stress resistance of servicemen of the National Guard units of Ukraine for convoying, extradition and protection of defendants* : PhD in Psychology Thesis, National University of Civil Defense Of Ukraine, Kharkiv.

19. Iahunov, D. (2011), *Penitentiary system of Ukraine: historical development, modern problems and prospects for reform*, Feniks, Odesa.

20. Iahupov, V. V. (2019), *Theory and methodology of military-pedagogical research* : textbook, National University of Defense of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy, Kyiv.

УДК 37.091.33-028.22:004]:159.937:159.955

DOI 10.32755/sjeducation.2023.01.125

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ВІЗУАЛЬНОЇ ГРАМОТНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗАСОБАМИ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «УКРАЇНСЬКА МОВА ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ»

Лілік Ольга Олександрівна, доктор педагогічних наук, доцент,
професор кафедри української мови і літератури,
*Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка*

*(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53,
e-mail: lilik8383@ukr.net)*

ORCID: 0000-0002-5187-1944

Шумейко Зінаїда Євгенівна, кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки і гуманітарних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби

(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34,

e-mail: zina1906@ukr.net)

ORCID: 0000-0003-2705-0924

Метою статті є визначення особливостей формування візуальної грамотності здобувачів вищої освіти в межах навчальної дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням». Для досягнення поставленої мети було використано комплекс загальнонаукових (аналіз наукової літератури, узагальнення й систематизація, зіставлення наукових поглядів) і педагогічних (моделювання навчальних ситуацій, спостереження за освітнім процесом, розроблення й апробація системи завдань) методів.

З'ясовано, що візуальна грамотність – це сформована в процесі здобуття освіти здатність правильно інтерпретувати та продукувати візуальні матеріали. Визначено, що сформованість візуальної грамотності здобувачів вищої освіти передбачає: володіння технологіями подання знань у «стислому» вигляді; розвиненість візуально-образного мислення; сформованість умінь когнітивної візуалізації великого обсягу інформації; знання правил і прийомів композиції та колористики; вміння використовувати інтернет-ресурси і програмне забезпечення для досягнення освітніх цілей. Обґрунтовано доцільність формування візуальної грамотності студентів, зокрема в контексті дистанційного й змішаного навчання.

Описано процес формування візуальної грамотності здобувачів вищої освіти шляхом створення інфографіки, ментальних карт, мемів. Вказано переваги кожного із зазначених засобів навчання, подано онлайн-застосунки, придатні для генерування візуальних матеріалів, визначено можливості їх

використання на різних етапах роботи з мовним матеріалом. Доведено необхідність науково обгрунтованого підходу викладача до створення, відбору навчальних матеріалів візуального характеру, а також формування у здобувачів освіти вмінь аналізувати такі навчальні матеріали і створювати власні.

Визначено перспективи використання візуальних матеріалів для мотивації навчальної діяльності студентів, активізації їхніх знань, а також для перевірки рівня знань у межах навчальної дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням».

Ключові слова: візуальна грамотність, інфографіка, онлайн-інструменти, кроссенс, ментальна карта, здобувачі вищої освіти.

FEATURES OF THE FORMATION OF STUDENTS' VISUAL LITERACY OF HIGHER EDUCATION BY THE MEANS OF THE COURSE "UKRAINIAN LANGUAGE FOR PROFESSIONAL DIRECTIONS"

Olha Lilik, Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature, T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14000, Ukraine, e-mail: lilik8383@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-5187-1944

Zinaida Shumeiko, PhD of Pedagogy, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Pedagogy and Humanitarian Sciences, Academy of the State Penitentiary Service (34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine, e-mail: zina1906@ukr.net)

ORCID: 0000-0003-2705-0924

The purpose of the article is to determine the features of the formation of visual literacy of students of higher education within the educational discipline "Ukrainian language for professional direction". In order to achieve the purpose, a complex of general scientific (analysis of scientific literature, generalization and systematization, comparison of scientific views) and pedagogical (modeling of educational situations, observation of the educational process, development and testing of the system of tasks) methods were used.

It was found that visual literacy is the ability to correctly interpret and produce visual materials formed in the process of obtaining an education. It was determined that the formation of visual literacy of students of higher education involves: possession of knowledge presentation technologies in a "concise" form; development of visual thinking; the formation of cognitive visualization skills of a large amount of information; knowledge of the rules and techniques of composition and coloristic; the ability to use Internet resources and software to achieve

educational goals. The expediency of the formation of visual literacy of students (cadets), in particular in the context of distance and mixed learning, is substantiated.

The process of forming visual literacy of students of higher education by creating infographics, mental maps, and memes is described. The advantages of each of the specified teaching tools are indicated, online applications suitable for generating visual materials are presented, and the possibilities of their use at various stages of working with linguistic material are determined. The need for a scientifically based teacher's approach to the creation and selection of educational materials of a visual nature, as well as the formation of the ability of students to analyze such educational materials and create their own, has been proven.

The prospects of using visual materials to motivate the educational activities of students of higher education, to activate their knowledge, as well as to check the level of knowledge within the educational discipline "Ukrainian language for professional direction" have been determined.

Key words: *visual literacy, infographics, online tools, cross-sense, mind map, students of higher education.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. В умовах тотальної комп'ютеризації та технологізації всіх сфер суспільного життя в сучасній молоді відбуваються зміни у сприйнятті й обробленні інформації. Засоби масової інформації та мережа Інтернет наповнені візуальними образами, які людський мозок сприймає та обробляє значно швидше й ефективніше, ніж текстові масиви. Оскільки молоде покоління є активним споживачем медіаматеріалів, то в його свідомості відбуваються певні трансформації, пов'язані зі сприйняттям як інформації загалом, так і навчальних матеріалів зокрема. Як наслідок, знижується ефективність навчання, адже текстовий формат підручників і посібників, навіть традиційний усний виклад викладачем матеріалу, зокрема в процесі дистанційного навчання, не відповідають «кліповому» сприйняттю сучасного покоління.

Викладачі намагаються наповнити всі типи навчальних ресурсів зображеннями, проте подекуди роблять це інтуїтивно, без урахування психологічних і педагогічних засад зазначеного процесу, не беручи до уваги, що візуальні матеріали є потужним засобом впливу на свідомість людини.

Іншим аспектом порушеної проблеми є візуальна неграмотність сучасних студентів: вони можуть переглядати певні медій-

ні матеріали візуального характеру, але зазвичай не вміють інтерпретувати наявні зображення та створювати власний візуальний продукт. У цьому контексті В. Кремень зазначає, що «динаміка постійного оновлення інформаційного ресурсу, широке застосування комп'ютерно-мережових технологій і вагомість візуального забезпечення освітнього процесу в контексті подальшого реформування вітчизняної освіти виокремлюють необхідність дослідження візуальної грамотності» [1]. Уважаємо, що проблема формування візуальної грамотності набуває особливої актуальності в умовах дистанційного чи змішаного навчання, адже, як зазначають Н. М. Макаренко, С. А. Дрібас, у таких умовах «надзвичайно важко визначити індивідуальні особливості сприйняття інформації студентами для більш ефективної організації навчального процесу. Наприклад, тип темпераменту, деякі властивості нервової системи, провідний канал сприймання інформації тощо. Надзвичайно важко врахувати закономірності впливу повідомлення на слухача, проконтролювати, у який спосіб він фіксує (засвоює) інформацію» [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Варто зазначити, що теоретичні засади формування візуальної грамотності були обґрунтовані зарубіжними дослідниками (А. Бемфорд, Дж. Дебенс, Дж. Пурвіс, Р. Вайлмен) у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття. З-поміж українських науковців особливості формування візуальної грамотності здобувачів освіти різних ступенів досліджували І. Балакін, О. Волошенко, О. Лілік, О. Сазонова, Л. Бивалькевич, Л. Найдюнова, О. Федченко. Проте зазначені дослідження переважно мають загальний характер і не відображають особливості формування досліджуваного феномена в майбутніх фахівців у контексті опанування певних навчальних дисциплін.

Формулювання цілей статті. Мета статті – визначити особливості формування візуальної грамотності здобувачів вищої освіти в межах навчальної дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням».

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Візуальну грамотність

Р. Вайлмен (Wileman R.) визначає як здатність читати, інтерпретувати та розуміти інформацію, представлену в ілюстраціях або графіці [3]. Сформованість візуальної грамотності здобувачів вищої освіти передбачає: володіння технологіями подання знань у «стислому» вигляді; розвиненість візуально-образного мислення; сформованість умінь когнітивної візуалізації великого обсягу інформації; знання правил і прийомів композиції та колористики; вміння використовувати інтернет-ресурси і програмне забезпечення для досягнення освітніх цілей [4].

На думку Дж. Пурвіса (Purvis J.) [5], візуальна грамотність належить до категорії візуальних компетенцій, які сприяють розвитку людини шляхом інтеграції зорового сприйняття та інших чуттєвих переживань. Ці компетенції дають змогу візуально грамотній людині інтерпретувати видимі дії, символи та предмети, які її оточують. Дучак О. зазначає, що візуальна грамотність зазвичай починає розвиватися, коли в реципієнта формується власне розуміння того, що він споживає, на основі конкретних та побічних доказів. Він усвідомлює наміри автора за допомогою мисленнєвої діяльності, а також шляхом отримання інформації для підтвердження висновків та суджень [6].

У цьому контексті варто зазначити, що А. Бемфорд (Bamford A.) наголошує, що необхідно інтегрувати візуальну грамотність в усі навчальні дисципліни; розвивати в молоді навички критичного мислення у зв'язку з візуальними образами; ознайомлення студентів із принципами візуальної грамотності для розроблення власних навчальних матеріалів; заохочення їх до аналізу візуальних матеріалів, що оточують їх у повсякденному житті; забезпечення балансу між візуальною та текстовою грамотністю у межах освітнього процесу [7].

Проаналізуємо потенціал навчальної дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням» для формування візуальної грамотності здобувачів вищої освіти в контексті аудиторної та позааудиторної роботи. Зазначимо, що всі описані навчальні матеріали й онлайн-сервіси були апробовані під час викладання зазначеної навчальної дисципліни студентам (курсантам) юридичного факультету Академії Державної пенітенціарної служби, а також Навчально-наукового інституту профе-

сійної освіти та технологій Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. У процесі роботи були застосовані такі методи, як моделювання навчальних ситуацій, спостереження за освітнім процесом, опитування й анкетування здобувачів вищої освіти, розроблення навчальних завдань.

Навчальна дисципліна «Українська мова за професійним спрямуванням» передбачає формування, а здебільшого – закріплення вмінь та навичок володіння українською мовою для висловлення думки і складання фахових документів. Завданням цього курсу є формування чіткого й правильного розуміння ролі державної мови в професійній діяльності майбутнього фахівця; забезпечити формування мовно-комунікативної, мовно-термінологічної компетентності як найістотніших складових загальної професійної компетентності, першооснови фахової ерудиції та культури спілкування; набуття комунікативного досвіду [10].

Зазначимо, що на сьогодні є чимало онлайн-сервісів, які дають змогу викладачу швидко й ефективно візуалізувати навчальний матеріал. Крім того, викладач навчальної дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням» може застосовувати вже розроблені й оприлюднені в соціальних мережах та на інтернет-сайтах візуальні матеріали (меми, гіфки, кросенси, ментальні карти тощо). У цьому контексті варто передусім згадати сервіс «Мова – ДНК нації», де матеріал візуалізовано за допомогою героя Лепетуна. Інформацію про орфограми, наголос, фразеологізми, пароніми подано в цікавій і доступній формі, запропоновані вправи й тести дають змогу перевірити знання. Поєднання зорових образів і графічних зображень активізує різні канали сприйняття інформації і суттєво збільшує ефективність засвоєння правила. Найбільш ефективним цей сервіс є для засвоєння орфографічних чи пунктуаційних правил і роботи з системними помилками. Матеріали з цього сервісу викладач може демонструвати курсантам на мультимедійній дошці чи на онлайн-дошці в сервісах Zoom чи GoogleMeet, а також оприлюднювати на своїй сторінці у фейсбуці чи надсилати в групи у вайбері чи телеграмі.

Для роботи з теоретичним матеріалом можна запропонувати студентам (курсантам) опрацювати чи створити самим інфогра-

фіку (з англ. – information graphics; infographics), яку розглядають як графічне візуальне подання інформації, даних або знань, призначених для швидкого та чіткого відображення комплексної інформації [4]. До жанрів простої інфографіки належать таблиці, графіки, карти, кругові діаграми, логічні схеми. Більш складна інфографіка передбачає комбінування текстових блоків, фотографій, карт, таблиць, діаграм, навіть створення коміксів.

Засобами інфографіки уважають широке коло комп'ютерних ресурсів, як-от: онлайн-джерела з візуалізації даних, програми для створення хмаринки слів, програмне забезпечення візуалізації даних, засоби проектування інфографіки онлайн, графічні редактори, програми презентацій, засоби створення карт, джерела даних, вільні сховища зображень, іконок і візуалізації резюме [9]. На сьогодні існує чимало безкоштовних онлайн-сервісів, що пропонують послуги зі створення інфографіки. На нашу думку, оптимальними є Infogr.am, Easel.ly, Canva, Draw.io тощо.

Розроблення інфографіки, на думку В. Антипової, передбачає реалізацію низки умов, зокрема: високий ступінь стиснення інформації; попереднє оброблення інформації з метою структуривання кількісних даних; наявність елементів розвитку, поєднання або підпорядкування інформаційних блоків; спрямованість на активізацію когнітивних процесів споживача; наявність одного або декількох критеріїв, що об'єднують фрагменти інфографіки в конкретному об'єкті [4]. Наголосимо, що інфографіку можна використовувати для актуалізації опорних знань з української мови, повторення теоретичного матеріалу, під час презентації результатів самостійної чи науково-дослідницької діяльності студентів. У процесі відбору і створення інфографіки викладач має враховувати загальні вимоги до таких матеріалів, зокрема: виховний потенціал вербальних і зображувальних одиниць зазначеного тексту, інформативність, актуальність, адаптованість, доступність, наповненість дидактично значущими мовними одиницями, врахування психологічних особливостей реципієнтів, стилістична й жанрова довершеність, пошуковий і дослідницький потенціал, спроможність тексту спонукати реципієнтів до творчої діяльності [9].

Крім того, на сьогодні в освітньому процесі закладів середньої і вищої освіти широко використовують карти знань (ментальні карти чи концепт-карти), які є зручною й ефективною технікою візуалізації, яку застосовують для створення, структуризації та класифікації ідей, а також у процесі навчання, виконання завдань, ухвалення рішень, написання статей.

Ментальна карта має вигляд діаграми, на якій зображені слова, ідеї, завдання або інші поняття, зв'язані гілками, що відходять від центрального поняття. В основі цієї техніки лежить принцип «радіантного мислення», що належить до асоціативних розумових процесів, відправною крапкою або точкою дотику яких є центральний об'єкт [10].

Розглянемо переваги використання карти знань на заняттях з навчальної дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням»: вона дає змогу охопити певну тему чи навіть розділ одним поглядом, оскільки показує все найвагоміше в асоціативних порівняннях та зв'язках; її доцільно використовувати на підсумкових заняттях з української мови; карту знань можна створювати під час конспектування значних за обсягом теоретичних матеріалів – замість довгих конспектів та витрат часу для запису матеріалів курсант формує лише одну блок-схему; ментальна карта дає змогу розвивати творче та логічне мислення здобувачів вищої освіти, сприяє формуванню вміння класифікувати та систематизувати мовний матеріал, що підвищує якість освіти.

Наприклад, у контексті навчальної дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням» карти знань можна застосовувати для повторення теоретичного матеріалу про граматичні категорії окремих частин мови, типи речень, функціональні стилі тощо. Погребенник І. зазначає, що побудова ментальних карт має здійснюватися здобувачами освіти, а викладач має бути консультантом, але не виконавцем, бо така карта знань не матиме практичного значення, адже студент не розумітиме зв'язків між її структурними частинами, а отже, не зможе нею скористатися. Тому кінцевий вигляд карти може відрізнитися від задуму педагога. Крім того, ментальна карта не має на меті відповісти на всі питання та все детально розповісти, вона слугує схемою,

йдучи за якою здобувач освіти зможе розв'язати поставлені завдання [10].

Крім описаних навчальних матеріалів, студенти (курсанти) й самі можуть створювати меми в контексті виконання домашнього завдання чи самостійної роботи. Мем – це будь-яка дотепна коротка інформація (фраза, зображення, звукоряд, відео) іронічного характеру, яка відтворює певне ставлення до якихось подій чи обставин, та поширюється в інтернеті. Найпопулярнішими є інтернет-меми у форматі зображення із влучним жартівливим текстовим поясненням [11].

Основними принципами створення мемів є інформаційність (у його основі має бути певна змістовна фраза, спірне питання, формула, афоризм, що мають гумористичний відтінок, зрозумілий певній групі людей); емоційність, що міститься в поєднанні зображення та текстової складової для репрезентативної групи здобувачів освіти; парадоксальність, що ґрунтується на використанні гри слів, оксюморонів, метафор чи переносного значення слів, тобто ситуації, коли вислів набуває нового нетипового значення.

У мережі є чимало програм – генераторів мемів, які здобувачі освіти можуть використовувати в роботі, наприклад: генератор мемів із котиками, Risovach, Meme generator, Meme arsenal.

Уважаємо, що створення й аналіз мемів сприятиме розкриттю творчого потенціалу майбутніх фахівців, заохотить їх до глибшого опанування правописних правил і винятків із них. Створені студентами (курсантами) меми викладач може розмішувати на сторінці у фейсбуці чи в googleclass для ознайомлення широкої аудиторії з матеріалом. Це не лише сприятиме кращому засвоєнню навчального матеріалу, а й підвищить інтерес до української мови. До того ж сприятиме формуванню цифрової грамотності майбутніх фахівців.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, формування візуальної грамотності здобувачів вищої освіти засобами навчального курсу «Українська мова за професійним спрямуванням» передбачає науково обґрунтований підхід викладача до створення, відбору навчальних матеріалів візуального характеру, формування в здобувачів освіти вмінь аналізувати такі навчальні матеріали і створювати власні. У контексті фор-

мування досліджуваного феномена радимо звертатися до таких видів навчальних матеріалів, як карти знань, інфографіка, меми, їх можна застосовувати як у межах аудиторної, так і в контексті самостійної роботи студентів (курсантів). Це дає змогу інтенсифікувати освітній процес, посилити інтерес здобувачів вищої освіти до навчального матеріалу й дисципліни в цілому.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в розширенні переліку навчальних дисциплін із циклів загальної і професійної підготовки для комплексного системного формування візуальної грамотності здобувачів вищої освіти.

Список використаних джерел

1. Кремень В. Г. Візуальна грамотність навчального процесу: теорія і практика. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2021. № 55. С. 5–10.

2. Макаренко Н. М., Дрібас С. А. Дистанційне навчання в контексті ефективності студентсько-викладацької взаємодії. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля*. Серія «Педагогіка і психологія». 2022. № 1 (23). С. 44–56.

3. Wileman R. E. *Visual communicating*. Englewood Cliffs, N.J.: Educational Technology Publications, 1993. PP. 112–122.

4. Антипова В. Современные подходы к формированию информационной грамотности в школьных библиотечных медиацентрах США. URL: http://schoollibrary.ioso.ru/index.php?News_id=385 (дата звертання: 07.08.2023).

5. Purvis J. R. *Visual Literacy: An Emerging Concept*. *Educational Leadership*, 1973. Vol. 30. Issue 8. PP. 705–720.

6. Duchak O. Visual literacy in educational practice. *Czech-Polish Historical and Pedagogical Journal*. 2014. № 6/2. PP. 41–48.

7. Bamford A. *The Visual Literacy*. White Paper. URL: <https://aperture.org/wp-content/uploads/2013/05/visual-literacy-wp.pdf> (дата звертання: 09.08.2023).

8. Шумейко З. Є., Мошта І. М. Українська мова (за професійним спрямуванням): навч.-метод. посібник. Чернігів: Академія Державної пенітенціарної служби, 2021. 153 с.

9. Лілік О. О., Сазонова О. В., Бивалькевич Л. М. Формування візуальної грамотності майбутніх учителів початкової школи засобами художньої літератури за допомогою онлайн-інструментів. URL: <http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/7475/1> (дата звертання: 08.08.2023).

10. Погребенник І. Ментальні карти при викладанні української мови і літератури у закладах професійно-технічної освіти. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/12386/1/Pohrebennyk.pdf> (дата звертання: 08.08.2023).

11. Дзюбіна О. І. Класифікація, структура та функціонування інтернет-мемів у соціальних мережах Twitter та Facebook. *Молодий вчений*. 2016. № 2. С. 375–379.

References

1. Kremen, V. H. (2021), Visual literacy of the educational process: theory and practice, *Modern information technologies and innovative teaching methods in the training of specialists: methodology, theory, experience, problems*, No. 55, pp. 5–10.

2. Makarenko, N. M. and Dribas, S. A. (2022), Distance learning in the context of the effectiveness of student-teacher interaction, *Bulletin of Alfred Nobel University. Series "Pedagogy and Psychology"*, No. 1 (23), pp. 44–56.

3. Wileman, R. E. (1993), Visual communicating, Englewood Cliffs, N.J., *Educational Technology Publications*, pp. 112–122.

4. Antipova, V. (2019), *Modern approaches to the formation of information literacy in school library media centers in the USA*, available at: http://schoollibrary.ioso.ru/index.php?News_id=385 (accessed at 07 August 2023).

5. Purvis, J. R. (1973), Visual Literacy: An Emerging Concept, *Educational Leadership*, Vol. 30, Is. 8, pp. 705–720.

6. Duchak, O. (2014), Visual literacy in educational practice, *Czech-Polish Historical and Pedagogical Journal*, No 6/2, pp. 41–48.

7. Bamford, A. (2013). The Visual Literacy White Paper, available at: <https://aperture.org/wp-content/uploads/2013/05/visual-literacy-wp.pdf> (accessed at 09 August 2023).

8. Shumeiko, Z. Ye. and Moshta, I. M. (2021), *Ukrainian language (by professional orientation): teaching method. manual (course of lectures)*, Chernihiv, Academy of the State Penitentiary Service.

9. Lilik, O. O., Sazonova, O. V. and Byvalkevych, L. M. (2021), *Formation of visual literacy of future primary school teachers by means of fiction with the help of online tools*, available at: <http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/7475/1> (accessed at 08 August 2023).

10. Pohrebennyk, I. (2019), *Mental maps in the teaching of Ukrainian language and literature in vocational and technical education institutions*, available at: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/12386/1/Pohrebennyk.pdf> (accessed at 08 August 2023).

11. Dziubina, O. I. (2016), Classification, structure and functioning of Internet memes in social networks Twitter and Facebook, *Molodyi vchenyi*, No 2, pp. 375–379.

УДК 378.147:376.01.3-051:343.982.6

DOI 10.32755/sjeducation.2023.01.136

СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ ПІДГОТОВКИ МОЛОДШИХ ІНСПЕКТОРІВ-КІНОЛОГІВ ДО ФОРМУВАННЯ НАВИКІВ СЛУХНЯНОСТІ У РОЗШУКОВИХ СОБАК

Матвійчук Валентин Петрович, кандидат педагогічних наук,
доцент, доцент кафедри кінології,

Територіально відокремлене відділення

«Хмельницька філія Академії Державної пенітенціарної служби»

(31341, Україна, Хмельницька область, Хмельницький район,

ТГ Хмельницька, комплекс будівель та споруд № 9,

e-mail: mvp020173@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-5890-8383

Виноград Олександр Васильович, кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри кінології,

Територіально відокремлене відділення

«Хмельницька філія Академії Державної пенітенціарної служби»,

(31341, Україна, Хмельницька область, Хмельницький район,

ТГ Хмельницька, комплекс будівель та споруд № 9,

e-mail: alex_vynograd@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-1520-9881

Жулковський Вадим Вікторович, кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри кінології,

Територіально відокремлене відділення

«Хмельницька філія Академії Державної пенітенціарної служби»

(31341, Україна, Хмельницька область, Хмельницький район,

ТГ Хмельницька, комплекс будівель та споруд № 9,

e-mail: vadimoff@i.ua)

ORCID: 0000-0001-9433-5298

У Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року зазначено, що протягом вказаного терміну необхідно забезпечити, зокрема, формування ефективної моделі підготовки та діяльності персоналу органів і установ пенітенціарної системи.

З метою формування ефективної моделі підготовки та діяльності персоналу відомства науково-педагогічним складом кафедри кінології Територіально відокремленого відділення «Хмельницька філія Академії Державної пенітенціарної служби» на основі аналізу стану кінологічного забезпечення органів і установ пенітенціарної системи внесені зміни у навчально-методичне забезпечення освітньої діяльності.

Серед завдань, які керівництвом Державної кримінально-виконавчої служби України визначені кінологічній службі, окремої уваги заслуговує вдосконалення методики підготовки і тактики застосування службових собак у системі охорони установ виконання покарань і слідчих ізоляторів. На виконання зазначеного вище завдання науково-педагогічним складом кафедри кінології розроблено та внесено зміни в методику підготовки службових собак за різними напрямками з урахування специфіки службової діяльності структурних підрозділів пенітенціарної системи, розпочата підготовка спеціальних собак з пошуку наркотичних засобів та психотропних речовин, на завершальному етапі підготовка до навчання кінологічних команд зі штурмовими собаками.

У статті висвітлено особливості викладання навчальної дисципліни «Методика і техніка дресування службових собак» на кафедрі кінології в цілому та методичні аспекти проведення курсу дресування молодшими інспекторами-кінологами щодо формування та вдосконалення навиків слухняності у закріплених за ними розшукових собак зокрема. В контексті завдань, які визначені керівними документами для розшукових собак, запропоновані зміни до комплексу вправ навиків слухняності та надана їх загальна характеристика. Визначено, що основою ефективного проведення курсу дресування є оволодіння кінологами теоретичними аспектами дресування, знання та використання ними методичних прийомів й володіння технікою безпомилкового виконання навчальних вправ щодо формування у службових собак комплексу навиків, необхідних для виконання завдань за призначенням.

***Ключові слова:** методика, техніка, навика слухняності, дресування, молодші інспектори-кінологи, службові собаки.*

THE ESSENCE AND CONTENT OF THE TRAINING OF JUNIOR CYNOLGY INSPECTORS FOR THE FORMATION OF OBEDIENCE SKILLS IN SEARCH DOGS

Matviichuk Valentin, PhD of Pedagogy, Associate professor,
Associate professor of the Department of Cynology,
*Territorially Separate Branch
"Khmelnyskyi Branch of the Academy
of the State Penitentiary Service"*

*(Buildings and structures No. 9, Khmelnytsky district, 31341, Ukraine,
e-mail: mvp020173@ukr.net)
ORCID: 0000-0002-5890-8383*

Vynohrad Oleksandr, PhD of Pedagogy, Associate professor
of the Department of Cynology, *Territorially Separate Branch
"Khmelnyskyi Branch of the Academy
of the State Penitentiary Service"*

*(Buildings and structures No. 9, Khmelnytsky district, 31341, Ukraine,
e-mail: alex_vynograd@ukr.net)
ORCID: 000-0002-1520-9881*

Zhulkovskyi Vadym, PhD of Pedagogy, Associate professor
of the Department of Cynology, *Territorially Separate Branch*
"Khmelnyskyi Branch of the Academy
of the State Penitentiary Service"

(Buildings and structures No. 9, Khmelnytsky district, 31341, Ukraine,
e-mail: vadimoff@i.ua)

ORCID: 0000-0001-9433-5298

The Strategy for Reforming the Penitentiary system until 2026 states that during the specified period, it is necessary to ensure, among other things, the formation of an effective model of training and activity of the personnel of the penitentiary system. In order to create an effective model of training and activity of the department's personnel, the scientific and pedagogical staff of the department of cynology at the Territorially Separate Branch «Khmelnyskyi Branch of the Academy of the State Penitentiary Service» based on the analysis of the state of cynology support of the units of execution of punishments system, made changes to the educational and methodological support of educational activities.

Among the tasks assigned to the cynology service by the leadership of the State Criminal and Executive Service is the task of improving training methods and tactics for the use of service dogs in the security system of penitentiary institutions and detention centers. To fulfill the specified task, the scientific and pedagogical staff of the department of cynology prepared and introduced changes in the methodology of training service dogs in various areas of training, taking into account the specifics of the service activity of the structural divisions of the penitentiary system, the training of special dogs to search for narcotic drugs and psychotropic substances was started, and the preparation for training cynology dogs was completed teams with attacking dogs.

The article addresses to highlighting the peculiarities of teaching the educational discipline «Methodology and technique of training service dogs» at the Department of Cynology in general, and methodical aspects of conducting a training course with junior cynology inspectors on the formation and improvement of obedience skills in search dogs assigned to them, in particular. In the context of the tasks defined by the guidelines for search dogs, changes to the set of obedience skills exercises for the training course are proposed and their general characteristics are given. It was determined that the basis of the effective conduct of the training course is mastery of the theoretical aspects of training by dog trainers, knowledge and use of methodical techniques and mastery of the technique of error-free execution of training exercises to form the complex of necessary skills in service dogs.

***Key words:** technique, obedience skills, training, junior cynology inspector, service dogs.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Серед завдань, які керівництвом Державної кримінально-виконавчої служби України визначені кінологічній службі, окремої уваги

заслуговує вдосконалення методики підготовки і тактики застосування службових собак у системі охорони установ виконання покарань та слідчих ізоляторів [1].

Проведений аналіз відгуків щодо ефективності службової діяльності молодших інспекторів-кінологів (далі – кінологів) після завершення первинної професійної підготовки, які надходять від керівників відділів режиму і охорони слідчих ізоляторів та відділів охорони установ виконання покарань, таборів для тримання військовополонених (далі – відділів), дає нам можливість зробити висновок про недостатньо високий рівень їх методичної підготовленості з питань не стільки підтримання в готовності до виконання завдань за призначенням закріплених за ними службових собак, скільки у проведенні виховного дресирування собак віком до 11 місяців, яких планують направляти на підготовку на кафедрі кінології Територіально відокремленого відділення «Хмельницька філія Академії Державної пенітенціарної служби» (далі – кафедрі кінології). Керівники відділів висловлюють побажання науково-педагогічному складу кафедри кінології щодо підвищення ефективності методичної підготовки кінологів, спрямованої на набуття кінологами знань, умінь та навичок з питань виховного дресирування службових собак, зокрема, навиків слухняності.

З метою покращення методичної підготовки кінологів було внесено зміни та доповнення до змісту навчально-методичних матеріалів робочої програми навчальної дисципліни. Особливу увагу приділено вдосконаленню організації та проведенню занять з навчальної дисципліни «Методика і техніка дресирування службових собак».

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми та на які опираються автори. Окремі аспекти підготовки кінологічного персоналу та дресирування службових собак відомства розглядалися в наукових працях О. Винограда [2] та А. Доменюка [3]. Проблеми підготовки кінологів у системі вищих військових закладів освіти та кінологічних навчальних центрів висвітлено у працях А. Афанасьєва [4] та С. Гайдука [5]. Проте поза увагою науковців залишаються питання вибору оптимального комплексу

вправ навиків слухняності, необхідних для дресирування розшукових собак з урахуванням специфіки завдань за призначенням, які будуть виконувати кінологічні команди в ході службової діяльності органів і установ Державної кримінально-виконавчої служби України.

Метою статті є розкриття сутності та змісту навчальної дисципліни «Методика і техніка дресирування службових собак» та висвітлення пропозицій щодо змін до комплексу вправ навиків слухняності в розшукових собак.

Виклад основного матеріалу дослідження. Запорукою успішного дресирування собак та їх використання у службовій діяльності підрозділів пенітенціарної системи є вивчення закономірностей умовно-рефлекторної діяльності як результату вияву чисельних умовних та безумовних рефлексів на різного роду подразники зовнішнього та внутрішнього середовища. Тому одним з основних завдань, що стоять перед кінологами, є оволодіння методичними прийомами і практичними навичками з питань підготовки службових собак, які є базою для успішної практики дресирування службових собак та подальшим використанням кінологічних команд під час виконання завдань за призначенням. Навчальний матеріал дисципліни актуалізує важливість індивідуального підходу до навчання кінологів і дресирування закріплених за ними службових собак за визначеними методиками.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є: теоретичні положення з питань методики і техніки дресирування собак з навиків слухняності, пошуку людини по її запаховому сліду на місцевості та у вантажному автотранспорті, пошуку, виявлення, затримання, охорони і конвоювання людини, за необхідності припинення атаки собаки, привчання собак до вибирання (диференціювання) запахових предметів людини, привчання службових собак до вартової служби, а також роль і місце старшого інспектора з кінології у всебічному забезпеченні виконання визначених службових завдань.

Метою навчальної дисципліни є: вивчення послідовності та порядку підготовки розшукового собаки на основі наукового обґрунтування, яке пропонує сукупність методів, способів

і прийомів класичного та оперативного навчання; поглиблення та оволодіння новими теоретичними знаннями щодо змісту та особливостей методик з вироблення умовних рефлексів під час проведення дресирування службових собак.

Завданням навчальної дисципліни є: формування в кінологів цілісної системи знань, необхідних для ефективної професійної діяльності, оволодіння основами дресирування службових собак за різними методиками, розуміння особливостей дресирування собак з різними типами вищої нервової діяльності, набуття навиків здійснення індивідуального підбору методу дресирування. Згідно з вимогами робочої освітньої програми слухачі повинні знати методику і техніку дресирування собак з навиків слухняності, способи привчання собак до пошуку людини по її запаховому сліду, у вантажному автотранспорті, методику привчання собак до пошуку, виявлення, затримання, охорони і конвоювання людини, за необхідності припинення атаки собакою, методику привчання собак до вибирання (диференціювання) запахових предметів людини, методику привчання службових собак до вартової служби та вміння застосовувати набуті теоретичні знання на практиці.

Основна мета курсу слухняності – це вироблення в собаки навиків, які дозволяють керувати його поведінкою. Правильне освоєння собакою курсу слухняності дозволяє нам вирішити декілька завдань: дає можливість керувати собакою під час вироблення спеціальних навиків і використання у службовій діяльності; адаптує собаку до різних подразників та допомагає йому безконфліктно існувати в антропогенному середовищі; сприяє формуванню та підтримці між людиною і собакою правильних ієрархічних взаємин, які не приводять до стресових ситуацій.

Слухняність – це щоденна робота з собакою, спрямована на те, щоб він зрозумів: що те, що заборонено, буде заборонено завжди (і намагатися не варто), а те, що дозволено, буде завжди дозволено (ніколи не покарають). Це копітка праця з формування правильних звичок з моменту закріплення за кінологом собаки. Причому, як показує досвід, ця робота проводиться з собаками, починаючи з раннього щенячого віку протягом усього періоду дорослішання. Засвоєні у процесі дресирування коман-

ди значно прискорюють процес виховання за рахунок кращого розуміння собакою вимог кінолога, не більше того.

Під час навчання слухняності шляхом дресирування на основі вивчених команд головну увагу потрібно приділяти концентрації собаки на кінологу, а також можливості швидкого перемикавання від сторонніх подразників на дресирувальника з подальшою концентрацією уваги на ньому.

Основа дресирування слухняності – це концентрація, неможливість для собаки проігнорувати кінолога в будь-якій, навіть складній ситуації, коли собаку можуть відволікати сторонні подразники.

Дресирування собаки можливе тільки з використанням актуальної для нього в цей момент мотивації. Якщо мотивація собаки суперечить навикі, який ми відпрацьовуємо, навчання не відбувається.

У процесі дресирування з навиків слухняності в собаки виробляються навики, що дисциплінують його, дозволяють керувати поведінкою як у процесі повсякденного спілкування, так і під час застосування у службовій діяльності.

Усі прийоми дресирування за їх значущістю і призначенням поділяються на: загальнодисциплінарні і спеціальні.

Загальнодисциплінарними, або прийомами загального дресирування, їх називають тому, що у процесі тренування в собак виробляються умовні рефлекси, які дисциплінують собаку, роблячи його слухняним. Більшість загальнодисциплінарних навиків є базою для вироблення спеціальних навиків у всіх видів службових собак.

Спеціальні прийоми призначені для підготовки собак до виконання конкретних службових завдань. Кількість і види спеціальних прийомів визначається службовим призначенням собак.

Аналіз джерельної бази дає нам змогу виокремити завдання, які повинні допомагати виконувати розшукові собаки у складі кінологічних команд.

Розшукові собаки використовуються:

- для охорони установ виконання покарань і слідчих ізоляторів;
- під час переміщення засуджених під вартою з установ виконання покарань, слідчих ізоляторів на обмінні пункти та назад;

– для обшуку місцевості, території житлових та виробничих зон, приміщень, а також транспортних засобів, які проходять через контрольно-пропускні пункти;

– для розшуку (пошуку) та затримання злочинців, які вчинили втечу з установи виконання покарань (слідчого ізолятора), за їх запаховим слідом, залишеним на місці події;

– з метою запобігання непокори засуджених (ув'язнених) в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах;

– для огляду забороненої зони та патрулювання на місцевості, що прилягає до установи виконання покарань (слідчого ізолятора);

– для вибору злочинця або вибору його речей за запахом сліду, а також за запахом з речей або знаряддя злочину, залишених ним на місці пригоди [1].

Виходячи із зазначених завдань, авторами запропоновані та внесені до освітньої програми навчальної дисципліни та навчально-методичних розробок зміни до комплексу вправ навиків слухняності, що став базовою основою для дресирування спеціальних навиків, які визначені, в тому числі, з урахуванням завдань за призначенням, а саме:

Контакт кінолога з собакою, реагування на кличку. За цією вправою собака, який знаходиться на прив'язі або у вольєрі, повинен швидко змінювати поведінку при підході до нього кінолога, стрибати, скавчати, гавкати, ластитись, виляти хвостом, а при його відході намагатись прямувати за ним. У вільному стані тримається поблизу кінолога. Під час вимови його клички собака насторожується, повертає голову в бік кінолога та слідкує за його поведінкою.

Реакція на предмети спорядження (ошийник, поводок, шлею, намордник). Собака повинен поводити себе спокійно в одягненому на нього ошийнику, наморднику, при пристебнутих повідку або шлеї. Не намагатись звільнитися від них під час руху, у ході пошуку та затримання помічника.

Вигулювання. Собака, який знаходиться без повідка, в будь-якому положенні біля лівої ноги кінолога або перед ним, за командою «Гуляй», що подається в ласкавій інтонації або жестом – різкий рух правої руки (долонею вниз) знизу вверх на висоту плеча, в бік руху собаки з одночасним невеликим нахилом кор-

пусу та виставленням вперед правої ноги повинен відбігати указаний йому бік і переходити у вільний стан.

Підхід собаки до кінолога. Собака, який знаходиться без повідка, при вигулюванні або виконанні вправ, у будь-яких умовах, за першою командою «До мене» або жестом – підіймання лівої руки вбік на рівні плеча, потім різке опускання її вниз, підходить з відстані 25–30 метрів до кінолога та, обійшовши його з лівого боку, повинен самостійно сідати біля лівої ноги.

Рух собаки поруч з кінологом. Перебуваючи без повідка біля лівої ноги молодшого інспектора-кінолога, собака за командою «Поруч» або жестом – рух кисті лівої руки біля стегна (поплескування) – зберігає це положення під час руху в різних умовах, а також під час зупинок і зміни як напрямку, так і темпу руху молодшого інспектора-кінолога. Під час ходьби або бігу собака не повинен відставати та випереджати кінолога або відхилятися від нього вбік більше, ніж на довжину корпусу. Повторні команди та жести подаються, як правило, у разі зміни собакою напрямку або темпу руху.

Виконання навичок «Сидіти», «Лежати», «Стояти». Собака з будь-якого положення, при різноманітних відволікальних подразниках, на відстані 25–30 метрів від кінолога чітко та безвідмовно виконує навички загальної підготовки за такими сигналами:

– за першою командою «Сидіти» або жестом – рух витягнутої правої руки вперед, знизу вгору на рівень голови, долонею від себе – собака сідає;

– за першою командою «Лежати» або жестом – різке опускання правої руки долонею вниз, попередньо піднятої вперед на рівень голови, – собака лягає;

– за першою командою «Стояти» або жестом – рух витягнутої правої руки долонею вгору на рівень плеча – собака встає. Під час виконання кожного прийому (навички) загальної дисципліни прийняте собакою положення зберігається до 2 хвилин. Під час виконання команд допускається переміщення собаки вперед до 1 метра.

Переповзання. Собака, який знаходиться в будь-якому положенні, в реальних умовах навколишнього середовища, за першою командою «Повзи» або жестом – декілька рухів

у сторони кистю правої руки на рівні колін молодшого інспектора-кінолога – собака переповзає відстань 25–30 метрів. Собака також повинен безвідмовно переповзати зазначену відстань разом з кінологом. Під час переповзання допускаються короткі зупинки для відпочинку.

Виклик гавкання (голосу). Собака, перебуваючи в будь-якому положенні, з відстані 25–30 метрів за першою командою «Голос» або жестом кінолога – махання правою рукою, зігнутою у лікті на рівні плеча, – подає голос. Під час виконання прийому собака не повинен міняти свого початкового положення.

Піднесення предметів (апортування). Перебуваючи без повідка біля лівої ноги кінолога, собака за першою командою «Апорт» або жестом – рух правої руки долонею вниз на рівні плеча в бік попередньо кинутого апортувального предмета – біжить за апортом, знаходить і підносить його кінологу, самостійно сідає перед ним та утримує предмет до подання команди «Дай». Під час пошуку апортувального предмета у високій траві, густих кущах тощо допускається подача додаткової команди «Шукай».

Припинення небажаних дій. Собака під час вигулу або виконання будь-яких прийомів, незалежно від наявності відволікальних подразників, за командою «Фу», що подається погрозливою інтонацією, негайно припиняє небажані дії.

Відмова від знайденої їжі та їжі, що дається сторонніми особами. Собака, який знаходиться у вільному стані або на прив'язі, не бере у відсутності кінолога шматки м'яса, попередньо розкидані на ділянці місцевості або ті, що даються сторонніми особами.

Подолання перешкод. Навичка подолання перешкод повинна бути відпрацьована у собаки за трьома варіантами:

а) собака, який знаходиться без повідка біля лівої ноги кінолога, який стоїть обличчям до перешкоди, за першою командою «Вперед» або жестом – різкий рух правої руки знизу вгору до рівня голови у напрямку перешкоди – долає його, самостійно повертається до молодшого інспектора-кінолога і займає місце біля його лівої ноги;

б) собака, який сидить на відстані 1–2 метри від перешкоди, за командою «Вперед», що подається кінологом, який стоїть на протилежному боці снаряду обличчям до нього, долає перешкоду і самостійно займає місце біля лівої ноги кінолога;

в) собака, який сидить на відстані 1–2 метри від перешкоди, за командою «Вперед», що подається кінологом, який стоїть збоку від снаряду, долає перешкоду і самостійно займає місце біля лівої ноги кінолога.

Повернення собаки на місце. Собака, який перебуває в будь-якому положенні, за першою командою «Місце» або жестом – рух правої руки долонею вниз до рівня плеча в бік місця, попередньо позначеного яким-небудь предметом на відстані 25–30 метрів від кінолога, – повертається і самостійно лягає або сідає на цьому місці.

Уповільнення темпу руху. Собака, який пророблює складний слід, долає перешкоди тощо, за командою «Тихо» уповільнює темп руху.

Плавання. Собака, який перебуває в будь-якому положенні, за командою «Вперед», або жестом – рух витягнутої правої руки долонею вниз у напрямку водойми, самостійно заходить у воду і перепливає відстань 25–30 метрів.

Реагування собаки на постріли та інші сильні звукові і світлові подразники. Собака, який перебуває в будь-якому положенні, на будь-якій відстані від подразників, у різний час доби, без остраху ставиться до пострілів, вибухів, світла від освітлювальних ракет і прожекторів. При цьому він не змінює початково прийнятого за командою кінолога положення.

Реагування собаки під час занять у групі. Перебуваючи у групі, собака повинен байдуже ставитись до інших тварин і виконувати команди та жести тільки свого кінолога. Усі команди та жести, за якими виконуються навички загальної підготовки, подаються кінологом із положення, що приймається за командою «Струнко» з попереднім вимовлянням клички собаки. При цьому управління собакою здійснюється залежно від вимог викладача за командою або жестом чи одночасно за командою і жестом. Безвідмовне виконання прийомів в усіх випадках підкріплюється заохочувальною командою «Добре».

Під час дресирування та випробовування на собак, як правило, одягаються намордники.

Висновки. Отже, у статті висвітлено особливості викладання навчальної дисципліни «Методика і техніка дресирування службових собак» на кафедрі кінології Територіально відокремленого відділення «Хмельницька філія Академії Державної пенітенціарної служби». Розглянуто методичні аспекти проведення курсу дресирування з молодшими інспекторами-кінологами щодо формування та вдосконалення навиків слухняності у закріплених за ними розшукових собак. Запропоновані шляхи вдосконалення методики і техніки дресирування службових собак з комплексу навиків слухняності з урахуванням внесених змін у навчально-методичні матеріали робочої програми навчальної дисципліни. В контексті завдань, які визначені керівними документами для виконання за допомогою розшукових собак, розроблено зміни до комплексу вправ з навиків слухняності для курсу дресирування та надана їм загальна характеристика. Визначено, що основою ефективного проведення курсу дресирування є оволодіння кінологами теоретичними аспектами дресирування, знання та використання методичних прийомів й володіння технікою безпомилкового виконання навчальних вправ щодо формування в розшукових собак навиків, необхідних для виконання завдань за призначенням.

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямку є висвітлення особливостей викладання навчальної дисципліни «Використання інспекторів-кінологів із службовими собаками» на кафедрі кінології та надання пропозицій щодо внесення змін та доповнень у робочу освітню програму з урахуванням закріпленого у Конституції України курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію.

Список використаних джерел

1. Про затвердження Інструкції з організації кінологічної служби в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 24.01.2004. № 18.

2. Виноград О. В., Матвійчук В. П., Ковальська П. Г. Особливості первинної професійної підготовки молодших інспекторів-кінологів

Державної кримінально-виконавчої служби України. *Науковий вісник Сіверщини*. 2022. № 1 (8). С. 54–68.

3. Доменюк А. М., Серховець С. В. Особливості підготовки інспекторів-кінологів Державної кримінально-виконавчої служби України під час вивчення професійно орієнтованих навчальних дисциплін. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2018. № 1 (12). С. 286–296.

4. Афанасьєв А. О., Серховець С. В. Підготовка інспекторів-кінологів зі службовими собаками : навчально-методичний посібник. Хмельницький : НАДПСУ, 2015. 152 с.

5. Гайдук С. В., Серховець С. В. Досвід підготовки кінологічних команд під час здійснення митного та прикордонного контролю у Сполучених Штатах Америки. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2017. № 2 (9). С. 95–104.

References

1. Ukraine (2004), *Instructions for the organization of cynological service in penitentiary institutions and pre-trial detention centers* : the order of the State Department of Ukraine for the Execution of Punishments dated January 24, 2004, № 18, Kyiv.

2. Vynohrad, O. V., Matviichuk, V. P. and Kovalska, P. G. (2022), Peculiarities of the initial professional training of junior cynology inspectors of the State Criminal and Executive Service of Ukraine, *Scientific Herald of Severshchyna. Series: Education. Social and behavioral sciences*, № 1 (8), pp. 54–68.

3. Domeniuk, A. M. and Serkhovets, S. V. (2018), Features of preparation Inspectors-Cynologists of the State Criminal and Executive Service of Ukraine during the training of professionally oriented primary disciplines, *Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine. Series : pedagogical sciences*, National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Khmelnytskyi, pp. 286–296.

4. Afanasiev, A. O. and Serkhovets, S. V. (2015), *Training of cynology inspectors with service dogs* : a guidebook, National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Khmelnytskyi.

5. Gaiduk, S. V. and Serkhovets, S. V. (2017), Additional training of cynology teams under near-border control in the United States of America, *Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine. Series : pedagogical sciences*, National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Khmelnytskyi, № 2 (9), pp. 95–104.

УДК 364.159.94 (477)

DOI 10.32755/sjeducation.2023.01.149

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЩОДО ОСОБЛИВОСТЕЙ ПСИХОСОМАТИЧНИХ ЗМІН У ЖЕРТВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ СЕКСУАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ, ВЧИНЕНИХ ДЕРЖАВОЮ-АГРЕСОРОМ

Олійников Георгій Вікторович, кандидат медичних наук,
доцент, доцент кафедри правової та спеціальної підготовки,
*Територіально відокремлене відділення «Кам'янська філія
Академії Державної пенітенціарної служби»
(51901, Україна, м. Кам'янське, вул. Колеусівська 39,
e-mail: georg.oliinykov@gmail.com)
ORCID: 0000-0002-9660-329X*

Ковалевський Артем Вікторович, старший викладач кафедри
правової та спеціальної підготовки,
*Територіально відокремлене відділення «Кам'янська філія
Академії Державної пенітенціарної служби»
(51901, Україна, м. Кам'янське, вул. Колеусівська 39,
e-mail: artemkowalewskij@gmail.com)
ORCID: 0000-0002-1970-8768*

У статті розглянуто окремі статеві проблеми психосоматичних розладів осіб, які стали жертвами сексуальних кримінальних правопорушень, питання щодо поведінкового аналізу, стану здоров'я фізичної і моральної рівноваги, внутрішнього комплексу неререалізованого гніву, соціальної незадоволеності, моделі нерозв'язаного конфлікту в українському суспільстві. Внесено пропозиції щодо реформування застарілих юридичних норм і суспільних практик, розширення діапазону розуміння соціального простору у жертв сексуальних кримінальних правопорушень сексуального характеру і біженців, яких немало, значущі для конституційних цінностей наших громадян. У жертв сексуального насильства російських військових у результаті посттравматичного стресового розладу кардинально змінилося життя у сім'ї та суспільстві. Наслідки формують у жертв індивідуально специфічний і викривлений досвід, особливості статевого стосунку, ступінь і стан депривації. У випадках, коли жертву залякували, примушували до сексуальних стосунків у дитячому та підлітковому віці, гвалтували кілька разів, діб, симптоматика ускладнюється формуванням стійкого посттравматичного стресового розладу. Вирішальним правовим засобом забезпечення, реалізації, охорони та захисту прав людини і громадянина в Україні є юридичні гарантії. Реалізація та гарантування прав, особливо з різними видами депривації, потерпілих громадян нашої держави є одним із найважливіших чинників належного розвитку України, формування громадянського суспільства, переконливим свідченням демократичності для вступу в ЄС. Антисоціальна злочинна поведінка

росіян під час військової агресії проти України, неконтрольована агресивність, вбивства, каліцтва, катування мирних громадян, твалтування жінок, дівчат і дітей потребують правової оцінки, зокрема на міжнародному рівні.

Ключові слова: кримінальні правопорушення сексуального характеру, психічні розлади, психосоматика, криминологія, верифікація, психічна депривація.

PROBLEM ISSUES ON FEATURES OF PSYCHOSOMATIC CHANGES OF VICTIMS OF SEXUAL CRIMINAL OFFENSES COMMITTED BY THE AGGRESSOR STATE

Oliinykov Heorhii,

PhD in Medicine, Associate Professor, Associate Professor of the
Department of Legal and Special Training,
*Territorially Separate Branch "Kamianske Branch
of the Academy of the State Penitentiary Service"*
(39 Kolesivska, Kamianske, 51901, Ukraine,
e-mail: georg.oliinykov@gmail.com)
ORCID: 0000-0002-9660-329X

Kovalevskyi Artem,

Senior lecturer of the Department of Legal and Special Training,
*Territorially Separate Branch "Kamianske Branch
of the Academy of the State Penitentiary Service"*
(39 Kolesivska, Kamianske, 51901, Ukraine,
e-mail: artemkowalewskij@gmail.com)
ORCID: 0000-0002-1970-8768

The article examines separate sexual problems of psychosomatic disorders of persons who have become victims of sexual criminal offenses; issues related to behavioral analysis, the state of health, physical and moral balance, the internal complex of unrealized anger, social dissatisfaction, models of unresolved conflict in Ukrainian society. Proposals for reforming outdated legal norms and social practices, expanding the range of understanding of social space, victims of sexual criminal offenses of a sexual nature and refugees, of which there are many, are significant for the constitutional values of our citizens. As a result of post-traumatic stress disorder, the lives of victims of sexual violence by the Russian military have drastically changed in their families and in society. The consequences form the victims individually specific and distorted experience, peculiarities of sexual relations, degree and state of deprivation. In cases where the victim was intimidated, forced to engage in sexual relations in childhood and adolescence, raped several times, the symptoms are complicated by the formation of persistent post-traumatic stress disorder. Legal guarantees are the decisive legal means of ensuring, implementing, protecting human and citizen rights in Ukraine. Realization and guarantee of the rights, especially with various types of deprivations, of the citizens of our country, is one of the most important factors

of the proper development of Ukraine, the formation of civil society, a convincing evidence of democracy for joining the EU. The anti-social, criminal behavior of Russians, during the military aggression against Ukraine, uncontrolled aggressiveness, murders, mutilations, torture of civilians, rape of women, girls and children require legal assessment, particularly at the international level.

Key words: *criminal offenses of a sexual nature, mental disorders, psychosomatics, criminology, verification, mental deprivation.*

Постановка проблеми. Проблема прав людини стає актуальнішою у ХХІ столітті і особливо у зв'язку з війною, розв'язаною РФ. Осмислення й поглиблене опрацювання концепції людських прав і свобод в Україні в зонах бойових дій створюють проблеми прав, свобод та недоторканності людини. Здійснення в повному обсязі охорони прав та свобод людини і громадянина України забезпечуються гарантіями. Кримінальні правопорушення кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканності особи являють собою розділ юриспруденції, який тісно пов'язаний з питаннями кримінального права, процесу та кримінології.

Складність питання полягає в тому, що зґвалтування і сексуальні протиправні дії пов'язані з іншими посяганнями. Тобто обвинувачення злочинця тягне за собою і певні соціальні проблеми. Якісний і кількісний підхід до збору і аналізу інформації потребує співпраці та експертиз з фахівцями різних напрямків. Різноманітні аспекти цих особливо жорстоких кримінальних протиправних дій, як крайньої форми насильства над жертвою, довели актуальність питань під час розкриття подібних кримінальних правопорушень (злочинів) на етапах досудового провадження й судового розгляду.

Основна мета дослідження – усунення наслідків психосоматичних змін у жертв кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканності, розуміння зв'язку кримінальності і питань психології, генетики, біології і біосоціальної перспективи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні питання, пов'язані з кримінальними правопорушеннями проти статевої свободи та статевої недоторканності в різний час, досліджували українські науковці-правники: Ю. Александров, Л. Брич, В. Вітвицька, Б. Гульман, О. Джужа, О. Дудоров, Л. Дорош,

О. Кальман, М. Корчовий, І. Лановенко, Т. Лисько, В. Лень, А. Лукаш, Д. Москаль, О. Світличний, А. Шеремет, В. Фурса, П. Хряпінський, С. Чмут та інші.

Виклад основного матеріалу. Російські окупанти з першого дня повномасштабного вторгнення на територію України вбивають, калічать і катують мирних громадян, гвалтують жінок, дівчат і дітей. Так в Україні відкрито на 22.01. 2023 р. уже 59 330 проваджень проти російських військових і серед інших 59 – за фактом здійснення російськими військовими сексуального насильства проти громадян України [2]. Пояснити подібні злочини тільки військовими діями недостатньо, враховуючи якісний склад російських військовослужбовців. Верифікація статевих злочинів цієї групи злочинців, як порушення статевої свободи та недоторканості особи, різновиди статевих девіацій потребують спрямованої наукової парадигми кримінологічної обґрунтованості [1, с. 184–185]. Дослідження психічних наслідків у постраждалих, особливо жінок і неповнолітніх, актуально, тому що військові дії і російська агресія продовжується вже практично цілий рік. Ушкодження у жертв як фізичного, так і сексуального насильства мають екзогенне та ендогенне походження. Це своєю чергою приводить до динамічного формування патологічних морфологічних і психологічних розладів. Первинною складовою таких безчинств безперечно є інтенсивний стресовий вплив з виявами стереотипів деструктивної типології поведінки постраждалих. Загальна реакція на ушкодження приводять до виникнення нових патологічних за характером і результатами змін у нервовій системі і організмі в цілому, а саме: афективно-шокові реакції та істеричні психози. Патологічна інтеграція – основні патогенетичні механізми. Подібні психосоматичні розлади у жертв насильства пояснюються складною класифікацією російських агресорів: національність, релігія, депресивність, депривація, психічні хвороби і розлади, особи з кримінальною складовою, убивці з органічними дисфункціями головного мозку, психопати, пасивно-агресивні індивіди, алкоголіки, істеричні особистості, дітовбивці, розумово відсталі. Вони вбивають заради задоволення. На наше переконання, антисоціальну злочинну поведінку таких росіян можна визначити,

як комплекс мотивації презирства, неконтрольованої агресивності, параноїдальних розладів, граничних станів із зловживанням алкоголю, психоактивних речовин. Слід зазначити, що вплив екстремальної ситуації на психосоматичне здоров'я жертв насильства, труднощі адаптації, високий рівень травматизму потребує правової оцінки, в тому числі на міжнародному рівні. Інтереси кримінології у цьому питанні, кореляційний зв'язок концентруються навколо проблем: зміни у сучасному українському законодавстві, соціально-правове явище, потерпіла особа, причини та умови цього досить небезпечного діяння, профілактичні заходи та засоби запобігання [1, с. 184–185].

Насамперед жертвою зґвалтування може бути особа: 1. Легковажна, інфантильна, яка з цікавості провокує сексуальну поведінку. 2. Усвідомлено провокує сексуальну агресію. 3. Випадкова жертва. 4. У стані сп'яніння. 5. У непритомному стані. 6. Залучена з сексуальними коментарями. Сексуальне насильство як факт ескалації девіантної поведінки з інтенсивним впливом та емоційними переживаннями жертви формують латентну підтримку. Відсутність емпатії пояснює агресивність, імпульсивність, когнітивні розлади, відчуття влади, контроль, домінування, садизм, погрози, жорстке поводження з жертвою, конкретна статура особистості з кримінальним минулим [2].

Сексуальні посягання мають безліч форм і видів, що приводять до різних наслідків у потерпілих залежно від характеру травми. Психо-травматичні наслідки, отримані жертвою, тип нервової системи, розуміння загальних принципів роботи аналізаторів формують специфічні розлади: стрес-відгук, безпорадність стану, психомоторні порушення, гострі соматичні хвороби, астенію, фрустрацію з викривленням мислення і індивідуальної когнітивної моделі поведінки. Це своєю чергою вимагає суттєвої допомоги з боку сім'ї, медичних установ та інших близьких людей.

На наслідки сексуальної наруги, фізичного насильства впливають порушення регуляції вищих психологічних функцій поведінки в цілому. У жертви в результаті посттравматичного стресового розладу кардинально змінюється життя у сім'ї, суспільстві, формується індивідуально специфічний і викривле-

ний досвід і особливості статевих стосунків, ступінь і стан депривацій. Клініка тривоги містить фобічні і вегетативні розлади, психогенні депресивні реакції, неврози. У жертв насильства виявляється відсутність бадьорості, фізична і психічна втома, відчуття дискомфорту в тілі, емоційна лабільність, розлади сну тощо [3, с. 60–61].

Свідомість потерпілої особи, незалежно від віку і статі, з психопатологічними розладами, психосоматичними хворобами суттєво змінюється. Водночас збільшується частка тривоги, негативної самооцінки, імпульсивності, діагностується астеновегетативний синдром, вегетативні дисфункції. Наслідки проблеми психічних розладів жертви статевих кримінальних правопорушень самостійно подолати не завжди можуть, враховуючи характерну реакцію на посттравматичний стресовий розлад. Подібні відхилення пояснюються складними довготривалими комплексами, такими як: соціальна дезадаптація, розлади мови, пам'яті, втратою уваги, мислення, свідомості, внутрішній конфлікт і навіть уяви щодо суїциду тощо [1, с. 184–185].

Класифікація, систематизація і тяжкість клінічних виявів психосоматичних наслідків жертви статевих кримінальних правопорушень потребують підвищеної уваги з боку суспільства, правоохоронних органів щодо протидії їм та ефективного запобігання.

Сексуальне насильство над дітьми, як особливо небезпечне діяння, небажаний сексуальний контакт, сам факт зґвалтування призводять до низки значних психологічних проблем, таких як: реакція на кризу і стрес, переживання, внутрішній конфлікт, рішення заявити, пройти стадії розслідування і суду, що потребує витривалості. У потерпілих виникає суттєве погіршення щодо стану здоров'я, емоційно особистісної сфери і свідомості, формується посттравматичний стресовий розлад з вегетативними симптомами напруги. Особливо небезпечними будуть локальні ушкодження головного мозку. Так черепно-мозкові травми приводять до появи значних нейропсихологічних відхилень. Патологічні інтеграції на рівні первинних і вторинних патологічних змін нервової системи становлять патофізіологічну основу нервових розладів. В основі формування генератора патологічно підсиленого збудження лежить недостатність гальмівних меха-

нізмів, які виникають при двох станах: 1) первинна гіперактивність нейронів; 2) первинні порушення гальмівних механізмів. Суспільство засуджує кримінальні правопорушення сексуального характеру, які здебільшого є цинічними і нелюдськими та утворюють значну небезпеку в міжособистісних стосунках. Ці злочини, особливо різновиди статевих девіацій, вимагають кримінального профілювання, судово-медичної експертизи, верифікації, кваліфікованого допиту потерпілої особи як жіночої, так і чоловічої статі [6, с. 102–104].

Такі дослідження вимагають проведення самостійних напрямків спеціальних експертиз, залучення різного профілю фахівців. Вищі психічні функції, складні функціональні системи, структурно-функціональні одиниці роботи головного мозку, клініка патологічних змін допомагають аналізувати поведінку низькоконтрольованих і зверхконтрольованих особливостей жертв сексуальних злочинів. Патологічна активність центральної нервової системи пояснює системні патофізіологічні механізми нейропатологічних синдромів, які своєю чергою ідентифікують клінічні вияви діяльності відповідної патологічної системи. Функціональні ефекти патологічних систем виявляються підсилюванням або гальмуванням відділу центральної нервової системи, який є кінцевим ланцюгом патологічно ушкодженого органу. Тому статевий злочин як стрес, негативно впливаючи на жертву, приводить до тяжких травм організму. Інакше, це неспецифічний набір психофізіологічних реакцій організму на звалтування. Небезпека такого діяння як стресора активує складний комплекс патологічних змін в організмі. Кримінальні правопорушення статевої спрямованості як гострий, так і хронічний мають психогенну складову. Він містить порушення адаптації, труднощів зосередження, дратівливість, збурення уваги, безглузду гіперактивність, відчай, патологічні зміни гормональних і захисних систем. Результатом будуть гострі та хронічні захворювання різних органів і систем, зокрема венеричні. Деякі з них будуть у конкретної жертви незворотними та приведуть до суїцидальних потягів [8, с. 110–111].

При верифікації психодинамічного трактування наслідків статевих злочинів необхідне судово-медичне експертне розу-

міння стадій реакції жертви на зґвалтування, до яких належать: 1. Стадія передчуття, загрози; 2. Стадія зіткнення з дезадаптацією; 3. Стадія повернення з різними виявами; 4. Стадія відновлення. Зовсім не другорядним буде висока кваліфікація слідчого, його професійний і життєвий досвід для об'єктивізації стану постраждалих з фіксацією в документах статистичної звітності інформації щодо кваліфікації цього небезпечного кримінального правопорушення. Якість і повнота проведення розслідування залежать від низки факторів. До яких належать: вік, стать, залишкові спогади жертви, різновиди амнезії, психічний і фізичний стан особистості. Дезадаптація, стан здоров'я, після стресового і тваринного жаху, ремінісценції, розуміння та реакція на зґвалтування, її стадію, підтримка чи негативне ставлення близьких і оточення, їх рівень емпатії допоможуть або знівелюють розслідування [3, с. 72–74]. Діагностика невротичної депресії, астенії, obsesивно-фобічні та вегетативні розлади, неприємні фізичні відчуття, запаморочення, головний біль мають досить тривалий термін. Розуміння клініки патологічних синдромів, їх специфіка, характер ушкоджень дозволять зрозуміти нейрофізіологічну природу різних психосоматичних відхилень. Модально-неспецифічні порушення пояснюють психічну депривацію, фобії, розлади сну, відчуття приниження, зневаги, втрату незалежності, гідності з непередбачуваними кризовими реакціями. На нашу думку, така неврастенія діагностується на фоні проблематики системних фізіологічних механізмів нейропсихологічних симптомів і синдромів [9, с. 160–162].

Дослідники кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості вважають, що жорстоке поводження з жертвою під час зґвалтування, індивідуальні особливості переживання, гостра стресова реакція, особливо скоєних неприродним засобом, статевих девіацій, отримані психічні і фізичні травми, психічні фантазії приводять до суттєвих і навіть до надзвичайно небезпечних змін психосоматики [4, с. 110–120]. У динаміці в особистості, залежно від пластичності вищих психічних функцій, формується викривлена психічна діяльність. Психологічна система, психічний процес, індивідуальний стан контролювати свої дії призводять до різних розладів стану здо-

ров'я. На цьому фоні з'являються вияви психомоторної епілепсії, загального збудження, психогенних порушень, кошмарів в усіх сферах нормального життя в напрямку регресії і неможливості жити серед людей, встановлювати міжособистісні стосунки [3, с. 64–92].

Вияви різноманітних травматичних стресових реакцій, анти-суспільна поведінка – це наслідок посттравматичної стресової реакції. Нервово-психічні розлади, психосоматичні хвороби, соматовегетативні симптоми, пошкодження та травмування ділянок тіла, неврологічні проблеми приводять у жертви до мультифакторних змін в організмі, руйнуючи гомеостаз. Психічна напруга, посттравматичний стресовий розлад, перенасичення психічною енергією, викривлення сексуального досвіду, підозри та недовіри до оточення, параноя, особливо до осіб протилежної статі, унеможливають життя у суспільстві. Водночас більш негативними наслідками у жертв зґвалтування, як етіологічним фактором, буде порушення Я-образу з довготривалими розладами, у вигляді маніакально-депресивного психозу, дисоціативного ступору і моторики, ознак шизофренії та інших психічних хвороб і розладів [1, с. 184–185]. Функціональна система, мозкові механізми вищих психічних функцій, руйнуючи, унеможливають ієрархічну організацію роботи органів і систем. Базові психологічні характеристики порушують фізичні та емоційні кордони, змінюють тілесну експресію, проприоцептивних рухів. Подібні розлади унеможливають психічну стійкість, процеси саморегуляції, самообілізації. Така патологія призводить до змін структурних компонентів з виявами різного ступеня тремору кінцівок, відчуття сильної втоми, ригідності, сексуалізації, відхиленнями адекватної поведінки. Домінування негативних психологічних станів з виявами аутизму, загальною зміною індивідуально-психологічної особливості підкреслює вияви посттравматичного стресового розладу [1, с. 184–185].

Підвищену увагу у жертв сексуального насильства треба приділяти факту нанесення самоушкоджень, підвищеної релігійності, інтересу до деструктивних сект. Вияви можуть мати «хвильоподібні» реакції з погіршенням психіки, фрустрацією, тривожністю. Більш складні розлади формують конфліктний

характер, аутоагресію, афективні реакції, приступи депресій, суїцидальні потяги з більш вираженими гострими віддаленими наслідками психосоматичних розладів [4, с. 92–99].

У випадках, коли жертву залякували, примушували до сексуальних зносин у дитячому та підлітковому віці, гвалтували кілька разів, діб, симптоматика ускладнюється формуванням стійкого посттравматичного стресового розладу. Далі додаються тривожні переживання, девіантні фантазії, страхи зустрічі з гвалтівниками, небажана вагітність, зараження венеричними хворобами чи СНІДом. Особлива фізична жорстокість до потерпілих (жертв) ускладнюється антисуспільною поведінкою, зниженим самосприняттям, пригніченістю, суїцидальними потягами, формуванням різноманітних фобій, мареннями [3, с. 59–98].

У соціологічній літературі визначають, що статеві кримінальні правопорушення суттєво впливають не тільки на морально-психологічний стан потерпілої особи, а також на психологічне портретування оточення і близьких, особливості стосунків з родичами, роль домінуючого в родині, поведінкові індикатори, відсутність емпатії часто мають характер засудження і недоброзичливості до потерпілої особи. І у цьому є велика соціальна проблема. Це стосується всіх без винятку, а особливо неповнолітніх та малолітніх потерпілих осіб. Таким чином, комплекс завдань правознавців треба спрямовувати на дослідження віктимології жертви, сексуальної будови, моделі злочину, стереотипних реакцій, досудового експертного доведення факту статевого злочину, експертної оцінки злочинця, психосоматичних наслідків у потерпілої особи [4, с. 93–98].

Зазначимо, що не всі злочини, передбачені у Розділі IV Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України), однаково негативно кваліфікують стан психіки потерпілої особи взагалі. На наш погляд, найбільш негативно на психіці потерпілої особи відображається вчинення таких кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості, як: зґвалтування (ст. 152 КК України), сексуальне насильство (ст. 153 КК України) та розбещення неповнолітніх. Відразу зазначимо, розбещення неповнолітніх визнається ненасильницьким злочином (ст. 156 КК України) [5, с. 239; 249; 254], точ-

ніше окремі способи розбещення, а саме фізичне розбещення [6, с. 102–103].

Диференціювання сексуальних переживань – продукт тривалого історичного розвитку. Постраждала особа сьогодні, залежно від стану фізичної і моральної рівноваги, формує внутрішній комплекс нереалізованого гніву, соціальної незадоволеності, моделі нерозв'язаного конфлікту [7, с. 25–44; 450–462].

Безумовно, глибина негативного впливу вчиненого злочину залежить від факторів (індивідуальних, потерпілої особи та загальних):

1. Сім'я, її вид, вік, виховання, освіта, район проживання, знання, спосіб життя, життєвий та спортивний досвід, ставлення оточення, проблеми з правоохоронними органами, риси особистості, стан здоров'я, індивідуальні якості тощо.

2. Обстановка, умови, форма, спосіб, місце, час вчинення злочину, належність до групи ризику.

3. Можлива кількість співучасників, тривалість кримінального правопорушення сексуального характеру, статеві девіації, належність злочинців до кримінального світу.

4. Застосування, погроза, використання тортур, зброї, застосування фізичного і/або психічного насильства, використання безпорадного стану.

5. Настання психологічних, психічних і/або фізичних наслідків [8, с. 110].

Негативні наслідки від вчинення досліджуваних кримінальних правопорушень, залежно від фізичних і моральних якостей, переходять у хронічні, тобто невиліковні, непоправні і переслідують людину все життя, руйнуючи його. По суті, постраждала людина отримує глибокі, небезпечні, значною мірою деструктивні, руйнівні психологічні і фізичні травми, в тому числі безпліддя [10, с. 64–82].

Зазначимо, стосовно згвалтування, сексуального насильства, розбещення неповнолітніх (фізичне розбещення, тобто фізичні дії в першу чергу), то існує безліч форм і способів їх вчинення. Психологічні мотиви насильницьких кримінальних правопорушень, спосіб вчинення також глибоко впливають на особистість (потерпіла особа), тобто на ступінь шкідливості і небезпечності. Чим він більш цинічний, агресивний, зухвалий, тим він має біль-

ший деструктивний вплив на психіку і підсвідомість потерпілої особистості [4, с. 51–64]. Вчинення таких діянь має гостро аморальний характер. Вони дуже негативно впливають на потерпілу особу, особливо неповнолітню або малолітню, а саме на нормальний, загальноприйнятий, моральний, психологічний, законслухняний розвиток і формування повноцінної для суспільства особистості. Ці негативні події, епізоди, деталі, рухи, втрата м'язового тону, пропріоцепції, запахи, поведінка гвалтівника та інше відображаються (карбуються) в пам'яті, приводять до викривлення мозкової діяльності та переслідують усе подальше життя потерпілу особу [4, с. 64–72].

Після вчинення таких злочинів психологам, психіатрам відразу важко, а то й неможливо визначити (зафіксувати) ступінь і міру завданої шкоди психічному здоров'ю, його перспективи, перебіг і розвиток. У разі настання такої шкоди пізніше або коли вона лише загострюється вказаним фахівцям важко довести, що саме певний свого часу вчинений злочин привів до таких наслідків (діагнозу, стану). Більш глибокі розлади виникають у потерпілих при загальному ураженні моторики, діагностуванні розладів сприйняття, мислення, емоцій і волі, пам'яті та інтелекту, свідомості [6, с. 103–104].

Проте переважна більшість відповідних фахівців (психологів, психіатрів, психоаналітиків, сексологів, сексопатологів тощо) вважають, що душевна травма, перенесена, а точніше набута від вказаних злочинів, назавжди залишає негативний відбиток у психіці і психосоматиці людини. При кваліфікації таких діянь виникають складні питання: наскільки глибоко нанесена психологічна травма та до якого рівня можнавилікувати і реабілітувати потерпілу особу? Бо повне одужання настає в одиничних випадках. І чи не буде загострення (рецидиву) хворобливого стану за певних умов і обставин? Чи не виникне від цієї психологічної травми (захворювання) інших побічних соматичних захворювань, наприклад, хвороби шлунку тощо [9, с. 158–160].

Висновок. Отже, потерпіла особа при слідчих і експертних діях, розслідуванні кримінальних правопорушень сексуального характеру терпить неймовірно тяжкі, пригнічені моральні та психологічні страждання, приниження, образу, біль

(або/і безпосередньо перед їх вчиненням, або/і під час вчинення, або/і після їх вчинення). Тобто негативні наслідки, що виникають, певною мірою, часто серед оточення, можливо і близьких рідних, впливають на особистість, її нормальний розвиток як біологічного і соціального індивіда, змінюють характер, ментальність, звички, погляди, уклад, спосіб життя і ставлення до потерпілої особи.

Список використаних джерел

1. Олійников Г. В., Сиволап І. І. Психологічна верифікація серійних злочинців на етапах досудового і судового слідства. *Право і суспільство*. 2015. № 4. С. 184–185.

2. З початку повномасштабного вторгнення слідчі Нацполіції розпочали майже 62 тис. кримінальних проваджень за фактами вчинення злочинів військовослужбовцями рф. *Портал МВС*. Станом на 22.01.2023 р. URL: <https://www.npu.gov.ua/news/z-pochatku-povnomasshtabnoho-vtorhnennia-slidchi-natspolitsii-rozpochaly-maizhe-62-tys-kryminalnykh-provazhzen-za-faktamy-vchynennia-zlochyniv-viiskovosluzhbovtsiamy-rf> (дата звернення: 09.02.2023).

3. Джужа О. М. Запобігання злочинам, пов'язаним із сексуальним насильством : монографія. Київ : Атіка, 2009. 209 с.

4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / А. С. Азаров, В. Г. Гришук, А. В. Савченко та ін. ; заг. ред О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернія. Київ :Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.

5. Лень В. В. Окремі способи розбещення неповнолітніх: питання кваліфікації, диференціації та покарання. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції* : науковий збірник Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. 2017. № 2. Т. 1. С. 102–105.

6. Синєокий О. В. Психолого-правові проблеми сексопатології. Вступ до криміноперверсології : монографія. Харків : Право, 2009. 752 с.

7. Лень В. В. Окремі злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості: питання впливу на психіку потерпілої особи. *Dny vědy – 2018* : Materiály XIV Mezinárodní vědecko-praktická conference. Praha : Education and Science, 2018. Volume 3. С. 110–112.

8. Олійников Г. В., Лень В. В. Балабко В. В. Психологічне підґрунтя формування посттравматичних розладів в осіб із зони антитерористичної операції, що можуть привести до протиправної поведінки. *Право і суспільство*. 2016. № 3. С. 158–165.

9. Пазенок А. С. Права та свободи людини і громадянина : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2010. 176 с.

10. Бородин І. Права та свободи громадян, їх класифікація, гарантії реалізації. *Право України*. 2001. № 12. С. 33.

References

1. Oliinykov, H. V. and Syvolap, I. I. (2015), Psychological verification of serial criminals at the stages of pretrial and judicial investigation, *Law and society*, 2015, № 4, pp. 184–185.

2. Since the beginning of the full-scale invasion, National Police investigators have initiated almost 62,000 criminal proceedings based on the facts of crimes committed by Russian military personnel (2023,) *Portal of the Ministry of Internal Affairs*, available at: <https://www.npu.gov.ua/news/z-pochatku-povnomashtabnoho-vtorhnennia-slidchi-natspolitsii-rozpochaly-maizhe-62-tys-kryminalnykh-provadhzen-za-faktamy-vchynennia-zlochyniv-viiskovosluzhbovtiamy-rf> (accessed 09 February 2023).

3. Dzhuzha, O. M. (2009), *Preventing crimes related to sexual violence* : monograph, Atika, Kyiv.

4. *Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine* (2016) / Azarov, A. S., Hryshchuk, V. H. and Savchenko, A. V. and others ; in Dzhuzhi, O. M., Savchenko, A. V. and Chernia, V. V. (Ed.), Yurinkom Inter, Kyiv.

5. Len, V. V. (2017), Separate methods of corruption of minors: questions of qualification, differentiation and punishment, *Actual problems of domestic jurisprudence*, Scientific collection of Oles Honchar Dnipro National University, № 2, Vol. 1, pp. 102–105.

6. Syneokyi, O. V. (2009), *Psychological and legal problems of sexopathology. Introduction to criminal perversology* : monograph, Law, Kharkiv.

7. Len, V. V. (2018), Separate crimes against sexual freedom and sexual integrity: the issue of impact on the victim's psyche, *Materiály XIV Mezinárodní vědecko-praktická konference «Dny vědy – 2018»*, Education and Science, Praha, Vol. 3, pp. 110–112.

8. Oliinykov, H. V., Len, V. V. and Balabko, V. V. (2016), The psychological basis of the formation of post-traumatic disorders in persons from the zone of anti-terrorist operations, which can lead to illegal behavior, *Law and society*, № 3, pp. 158–165.

9. Pazienuk, A. S. (2010), *Human and citizen rights and freedoms* : manual, Academvydav, Kyiv.

10. Borodin, I. (2001), Rights and freedoms of citizens, their classification, guarantees of implementation, *Law of Ukraine*, № 12, pp. 33.

УДК 159.923.2

DOI 10.32755/sjeducation.2023.01.163

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ САМОСТАВЛЕННЯ І ЛОКУСУ КОНТРОЛЮ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Остополець Ірина Юріївна, кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології,

Донецький національний університет імені Василя Стуса

(21021, Україна, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21,

e-mail: irinaostopolets@gmail.com)

ORCID: 0000-0001-7315-2062

Сергєєва Інесса Вікторівна, кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології,

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

(84100, Україна, м. Слов'янськ, Донецька область,

вул. Генерала Батюка, 19,

e-mail: inessa.sergeeva@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-1357-3081

Степанова Сніжана Сергіївна, викладач кафедри психології,

Горлівський інститут іноземних мов

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

(84500, м. Бахмут, вул. Василя Першина, 24,

e-mail: stepanovasnezana81@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-7729-7178

У статті представлено теоретичний аналіз та результати емпіричного дослідження проблеми взаємозв'язку самоставлення і локусу контролю у здобувачів вищої освіти.

Дослідження самоставлення здобувачів вищої освіти показало, що в цілому вони позитивно ставляться до себе, сприймають себе такими, як є, але в них недостатньо розвиненими виявилися самоінтерес, самокерування, саморозуміння та аутосимпатія. Це вказує на відносно проблемне самоставлення, наявність внутрішнього конфлікту. Дослідження рівня суб'єктивного контролю показало, що в досліджуваних переважає загальна екстернальність, екстернальність у сфері невдач; а інтернальність – у сфері досягнень, у виробничих, сімейних, міжособистісних стосунках і щодо здоров'я. Тобто досліджувані здобувачі освіти готові брати на себе відповідальність там, де відчують власну спроможність щось контролювати або змінювати.

Аналіз особливостей взаємозв'язку між самоставленням і рівнем суб'єктивного контролю досліджуваних дозволяє констатувати, що такий зв'язок дійсно існує. Загалом чим вищий рівень самоставлення, самосприйняття і саморозуміння, тим частіше людина готова брати на себе відповідальність за досягнення, невдачі, а також за стосунки – сімейні, виробничі, міжособисті-

сні. Таким чином, можна стверджувати, що оптимізація самооцінки, ставлення до себе призводить до збільшення відповідальності за власне життя.

Ключові слова: самоставлення, локус контролю, здобувач вищої освіти, особистість.

FEATURES OF THE INTERRELATION OF SELF-ASSESSMENT AND LOCUS OF CONTROL IN HIGHER EDUCATION OBTAINERS

Ostopolets Iryna, PhD in Psychology,

Associate Professor of the Department of Psychology,

Vasyl' Stus Donetsk National University

(21 600th anniversary Street, Vinnytsia, 21021, Ukraine,

e-mail: irinaostopolets@gmail.com)

ORCID: 0000-0001-7315-2062

Sergeeva Inessa, Ph.D. in Psychology,

Associate Professor of the Department of Psychology,

Donbass State Pedagogical University

(19 Heneral Batiuk Street, Slaviansk, Donetsk region, 84100, Ukraine,

inessa.sergeeva@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-1357-3081

Stepanova Snizhana, Teacher of the Department of Psychology,

Horliv Institute of Foreign Languages of the

Donbass State Pedagogical University

(24 Vasyl' Pershyn Street, Bakhmut, Donetsk region, 84500, Ukraine,

e-mail: stepanovasnezana81@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-7729-7178

The article presents a theoretical analysis and the results of an empirical study of the problem of the relationship between self-attitude and locus of control in students of higher education.

The study of self-attitude of students of higher education showed that, in general, they have a positive attitude towards themselves, accept themselves as they are, but their self-interest, self-management, self-understanding, and autosympathy turned out to be insufficiently developed. Which indicates a relatively problematic attitude, the presence of an internal conflict. The study of the level of subjective control showed that externality prevails among the subjects in such areas of life as: general externality, externality in the area of failures; and internality, respectively, in the field of achievements, production, family, interpersonal relationships and health. That is, the researched students are ready to take responsibility where they really feel they have the power to control or change something.

The analysis of the peculiarities of the relationship between self-attitude and the level of subjective control of the subjects allows us to state that the relationship

between various aspects of self-attitude and the locus of control has been revealed. In general, the higher the level of self-esteem, self-acceptance and self-understanding, the more often a person is ready to take responsibility for achievements, failures, as well as for relationships - family, industrial, interpersonal. Thus, it can be stated that optimizing the attitude towards oneself, self-esteem, leads to increased responsibility for one's own life.

Key words: *self-determination, locus of control, higher education student, personality.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку суспільства вимагає від особистості високого ступеня адаптованості. Досягти необхідного рівня можливо, лише маючи реалістичне уявлення про себе, власні можливості, здібності. Подібне знання зазвичай людина отримує в процесі спілкування з іншими, але складність полягає в тому, що, якщо особистість неправильно себе оцінює і ставиться до себе некоректно, спілкування з іншими людьми погіршує ситуацію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням самосвідомості та самоствавлення займалися такі психологи, як В. В. Столін, Г. С. Костюк, І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, В. А. Роменець, О. М. Ткаченко, П. Р. Чамата, А. Адлер, Р. Бернс, Ф. Зімбардо, К. Роджерс та інші. Вони сформулювали визначення самоствавлення, виділили продукти самосвідомості, їх структурні компоненти, закономірності онтогенетичного розвитку самосвідомості, вплив взаємин з іншими людьми тощо. Дослідженню самоствавлення в контексті різних психологічних феноменів у юнацькому віці присвячені роботи Л. Є. Адамової, О. М. Чорнобровіної, Є. А. Євтушенко, Т. К. Слабко, Н. В. Степанової та ін.

Поняття «локус контролю» вперше застосував Дж. Роттер. Нині цей феномен досліджується представниками різних психологічних напрямків: з точки зору теорії соціального навчання (М. Батлес, Р. Борнштейн та ін.), статево-рольової соціалізації (Н. Г. Артемцева, Е. Гіденс, О. Калітєвська та ін.), самоефективності (А. Бандура, М. Шое та ін.), вивченої безпорадності (К. Двек, М. Селігман та ін.), психічної регуляції та саморегуляції (М. Й. Боришевський, Дж. Капрара, С. Д. Максименко, О. П. Саннікова, О. Я. Чебикін та ін.) тощо.

Особистість є поліфункціональним і системним утворенням, тому вивчення всіх її складових має будуватися на основі системного підходу. Саме він дозволяє поглиблено дослідити особистість молоді людини, розглянути її розвиток на макрота мікрорівні.

Виділення не розв'язаних раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття. Попри численні дослідження, присвячені самоствавленню, дотепер недостатньо вивченим залишається особливість його взаємозв'язку з іншими утвореннями особистості, зокрема локусом суб'єктивного контролю в юнацькому віці.

Мета – проаналізувати особливості взаємозв'язку самоствавлення і локусу контролю в майбутніх психологів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження самосвідомості переконливо доводять, що особливості локусу контролю особистості безпосередньо залежать від самоствавлення й самооцінки. Тому основним завданням дослідження було визначити характер цієї залежності у здобувачів вищої освіти. У дослідженні брали участь здобувачі 2–3 курсів Донецького національного університету ім. В. Стуса та ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» кількістю 47 осіб, яке проводили впродовж вересня–листопада 2022 року. Для виконання поставлених завдань використовували такі психодіагностичні методи: «Опитувальник самоствавлення» В. В. Століна, «Опитувальник рівня суб'єктивного контролю» (РСК) Дж. Роттера. Для математичної і статистичної обробки результатів використовували коефіцієнт кореляції r -Спірмена.

Результати дослідження самоствавлення здобувачів вищої освіти відображено в таблиці 1.

Показник за шкалою «Глобальне самоствавлення» у досліджуваних достатньо високий, що означає сприйняття власної особистості, позитивне ставлення до себе, схвалення вчинків і поведінки, достатньо повне усвідомлення себе як цілісної особистості.

Показник за шкалою «Самоповага» перебуває в межах норми. Це той аспект самоствавлення, який емоційно і змістовно поєднує віру у свої сили, здібності, енергію, самостійність, оцінку власних можливостей контролювати життя і бути самопослідов-

ним, розуміння себе. Цей аспект не повною мірою розвинений у досліджуваних.

Таблиця 1 – Показники складових самоствавлення в майбутніх психологів (у %)

Шкали	%
S. Показник глобального самоствавлення	76,4
I. Самоповага	61,2
II. Аутосимпатія	52,7
III. Очікування позитивного ставлення інших	67,1
IV. Самоінтерес	40,3
1. Самовпевненість	78,7
2. Очікуване ставлення інших	63,5
3. Самосприйняття	74,8
4. Самокерування	44,1
5. Самозвинувачення	41,4
6. Самоінтерес	48,7
7. Саморозуміння	41,3

Показник за шкалою «Аутосимпатія» – в межах норми. У змістовному плані ця шкала *на позитивному полюсі* охоплює сприйняття себе в цілому і в істотних частковостях, довіру до себе й позитивну самооцінку, *на негативному полюсі* – бачення в собі переважно недоліків, низьку самооцінку, готовність до самозвинувачень. Тобто досліджувані в деяких ситуаціях схвалюють і сприймають себе, а в деяких – схильні до самозвинувачень і несхвалення.

Показник за шкалою «Очікування позитивного ставлення від інших» дещо вищий за середній, що вказує на очікування від оточення схвалення, емпатії, проявів симпатії, схильність до виявів конформної поведінки, залежність від групи.

Показник за шкалою «Самоінтерес» у досліджуваних нижчий за середній. Він відображає міру близькості до себе, зокрема інтерес до власних думок і почуттів, рівень рефлексивності мислення, впевненість у тому, що людина цікава для інших. Знижений показник за шкалою може свідчити про недостатній рівень розвитку рефлексії, саморозуміння або внутрішній конфлікт, який виявляється в небажанні досліджувати власну особистість, внутрішній світ через побоювання виявити зміст, який суперечить «Я-концепції».

Показник за шкалою «Самовпевненість» відносно високий у досліджуваних. Це свідчить про сприйняття себе як упевненої, самостійної, вольової і надійної людини, що поважає себе.

Показник за шкалою «Самосприйняття» так само достатньо високий. Він ґрунтується на симпатії до себе, згоді з внутрішніми спонуканнями, сприйнятті себе. Пов'язаний зі схваленням власних планів і бажань, поблагливім, дружнім ставленням до себе.

Показник за шкалою «Самокерування» в майбутніх психологів значно занижений. Він відображає уявлення про те, що основним джерелом активності та результатів є сама людина. Низькі показники пов'язані з вірою суб'єкта в підвладність його «Я» зовнішнім обставинам, низьким рівнем саморегуляції, розмитим локусом «Я», слабкою тенденцією шукати причини вчинків, результатів і власних особливостей у собі.

Показник за шкалою «Самозвинувачення» відносно низький у досліджуваних. Тобто вони не мають схильності відчувати провину за неприємні події, зберігають позитивне ставлення до себе незалежно від зовнішніх обставин.

Показник за шкалою «Саморозуміння» у досліджуваних нижчий за середній. Тобто вони мають сумніви щодо цінності власної особистості, схильні недооцінювати своє духовне «Я», у них низький інтерес до внутрішнього світу.

Таким чином, дослідження самоставлення у здобувачів вищої освіти показало, що в цілому воно позитивне, спостерігається схильність сприймати себе такими, які вони є, але при цьому в них не розвинені самоінтерес, самокерування, саморозуміння, аутосимпатія. Усе це свідчить про проблемне самоставлення, наявність внутрішнього конфлікту. Результати дослідження локусу контролю відображено в таблиці 2.

Таблиця 2 – Показники локусу контролю в різних сферах життя у здобувачів вищої освіти (у балах)

Шкали	М ± σ
Шкала загальної інтернальності I ₃	4,3 ± 2,1
Шкала інтернальності у сфері досягнень I _д	6,5 ± 2,7
Шкала інтернальності у сфері невдач I _н	2,6 ± 1,3
Шкала інтернальності в сімейних стосунках I _с	5,6 ± 2,5
Шкала інтернальності в виробничих стосунках I _в	6,8 ± 2,9
Шкала інтернальності в міжособистісних стосунках I _м	8,3 ± 3,2
Шкала інтернальності щодо здоров'я і хвороби I _{зд}	7,4 ± 3,1

За шкалою «Загальна інтернальність» досліджувані мають низькі показники, що свідчить про низький рівень суб'єктивного

контролю. Тобто вони не усвідомлюють зв'язок між власними діями і подіями життя, не вважають себе здатними контролювати їх розвиток і вважають, що більшість життєвих подій є результатом випадку або дій інших людей.

За шкалою «Інтернальність у сфері досягнень» досліджувані мають показники вищі за середні, що вказує на відносно високий рівень суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями та ситуаціями. Здобувачі освіти вважають, що самі досягли успіху в житті і здатні досягати мети в майбутньому.

За шкалою «Інтернальність у сфері невдач» досліджувані мають низькі показники, тобто схильні приписувати відповідальність за такі події іншим людям або вважати їх результатом обставин, які склалися певним чином.

За шкалою «Інтернальність у сімейних стосунках» досліджувані мають середні показники. Це свідчить про збалансований локус контролю щодо подій сімейного життя, тобто за якісь події вони готові взяти на себе відповідальність, а за якісь – перекласти на інших людей та зовнішні обставини.

За шкалою «Інтернальність у виробничих стосунках» здобувачі вищої освіти мають відносно високі показники. Тобто вважають свої дії важливим чинником в організації власної професійної діяльності, у взаєминах, що складаються в колективі, у просуванні кар'єрними сходами тощо.

За шкалою «Інтернальність у міжособистісних стосунках» досліджувані мають високі показники. Тобто контролюють власні неформальні взаємини з іншими людьми, мають пошану і симпатію, несуть відповідальність за те, як складаються стосунки тощо.

За шкалою «Інтернальність відносно здоров'я і хвороби» досліджувані мають високі показники. Тобто вважають себе відповідальними за власне здоров'я: якщо хворі, то звинувачують у цьому себе і вважають, що одужання залежить від їхніх дій, а якщо здорові, то це також цілком власна заслуга.

Таким чином, проведене дослідження рівня суб'єктивного контролю здобувачів вищої освіти показало, що в них переважає загальна екстернальність та екстернальність щодо невдач. А інтернальність – у сферах досягнень, виробничих, сімейних, між-

особистісних стосунках і щодо власного здоров'я. Тобто здобувачі вищої освіти готові брати на себе відповідальність там, де дійсно відчувають власну спроможність щось контролювати або змінювати.

Для визначення взаємозв'язку між самоставленням і локусом контролю здобувачів вищої освіти був проведений кореляційний аналіз (табл. 3).

Таблиця 3 – Взаємозв'язок самоставлення і локусу контролю в майбутніх психологів (r_s)

Шкали самоставл.	Шкали локусу контролю						
	I _г	I _д	I _н	I _с	I _в	I _м	I _{зд}
S	0,78*	0,67*	0,32	0,66*	0,77*	0,94*	0,21
I	0,43	0,77*	0,21	0,15	0,68*	0,82*	0,32
II	0,22	0,66*	0,36	0,67*	0,19	0,76*	0,32
III	0,32	0,77*	0,18	0,76*	0,65*	0,79*	0,26
IV	0,34	0,76*	0,27	0,33	0,66*	0,74*	0,17
1	0,74*	0,65*	0,57*	0,31	0,74*	0,23	0,71*
2	0,27	0,68*	0,33	0,65*	0,59*	0,68*	0,28
3	0,33	0,67*	0,17	0,32	0,69*	0,78*	0,34
4	0,65*	0,84*	0,34	0,21	0,74*	0,19	0,71*
5	0,76*	0,78*	0,67*	0,69*	0,67*	0,73*	0,61*
6	0,22	0,65*	0,16	0,12	0,78*	0,61*	0,25
7	0,34	0,76*	0,79*	0,27	0,78*	0,61*	0,35

Примітка: * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$;

S – показник глобального самоставлення. I – самоповага. II – аутосимпатія. III – очікування позитивного ставлення від інших. IV – самоінтерес. 1 – самовпевненість. 2 – очікуване ставлення від інших. 3 – самосприйняття. 4 – самокерівництво. 5 – самозвинувачення. 6 – самоінтерес. 7 – саморозуміння.

Кореляційний аналіз показав наявність взаємозв'язку між інтегральним самоставленням, позитивним самоставленням і загальною інтернальністю, інтернальністю у сфері досягнень, сімейних, виробничих і міжособистісних стосунках. Тобто особистість з глобальним відчуттям сприйняття себе готова брати відповідальність у цілому за своє життя, поведінку, за те, чого досягає в житті, за розвиток сімейних, виробничих і міжособистісних стосунків.

Показник самоповаги пов'язаний з інтернальністю у сфері досягнень, у виробничих і міжособистісних стосунках. Тобто людина з високим рівнем самоповаги готова брати на себе від-

повідальність за власні досягнення, професійні і міжособистісні стосунки.

Показник аутосимпатії корелює з інтернальністю у сфері досягнень, сімейних і міжособистісних стосунках. Тобто особистість, що відчуває до себе симпатію, готова брати відповідальність за свої досягнення і розвиток власних сімейних і міжособистісних стосунків.

Показник очікування позитивного ставлення від інших взаємопов'язаний з інтернальністю у сфері досягнень, сімейних, виробничих і міжособистісних стосунках. Тобто людина, для якої має значення, як до неї ставиться оточення, готова брати відповідальність за свої досягнення, сімейні, виробничі та міжособистісні стосунки.

Показник самоінтересу корелює з інтернальністю у сфері досягнень, виробничих і міжособистісних стосунках. Тобто особистість, яка цікава сама собі, готова брати відповідальність за власні досягнення й розвиток виробничих і міжособистісних стосунків.

Показник самовпевненості взаємопов'язаний із загальною інтернальністю, інтернальністю у сфері досягнень і невдач, виробничих стосунків і здоров'я. Тобто впевнена в собі людина готова брати відповідальність за власні досягнення й неуспіхи, розвиток професійних стосунків, власне здоров'я.

Показник самосприйняття корелює з інтернальністю у сфері досягнень, виробничих і міжособистісних стосунках. Тобто особистість, що сприймає себе такою, яка вона є, готова брати відповідальність за свої досягнення, виробничі й міжособистісні стосунки.

Показник самокерування взаємопов'язаний із загальною інтернальністю, інтернальністю у сфері досягнень, виробничих стосунків і здоров'я. Тобто людина, яка вважає, що сама керує власним життям, поведінкою, готова брати відповідальність за своє життя в цілому, досягнення, професійні стосунки і власне здоров'я.

Показник самозвинувачення корелює з усіма шкалами локусу контролю. Тобто людина, схильна до звинувачень себе за не-

доліки, невдачі, готова брати відповідальність за всі сфери власного життя.

Показник саморозуміння корелює з інтернальністю у сфері досягнень і невдач, виробничих і міжособистісних стосунків. Тобто особистість, яка вважає, що добре себе знає і розуміє, готова брати відповідальність за досягнення і невдачі, розвиток професійних і міжособистісних стосунків.

Таким чином, виявлено взаємозв'язок між різними аспектами самоставлення й інтернальністю-екстернальністю особистості здобувача вищої освіти. Загалом чим вищий рівень самоставлення, самосприйняття і саморозуміння, тим у більших сферах життя людина готова брати на себе відповідальність за досягнення, невдачі, а також у стосунках – сімейних, виробничих, міжособистісних.

Висновки. Результати теоретичного аналізу та емпіричного дослідження проблеми взаємозв'язку між самоставленням особистості та розподілом відповідальності дозволяють стверджувати, що оптимізація самооцінки, ставлення до себе, формування адекватності й реалістичності процесів оцінки себе призводить до того, що особистість стає більш відповідальною щодо власного життя та інших людей.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Сучасна психологічна практика потребує інноваційних засобів оптимізації самооцінки та самоставлення майбутніх психологів і здобувачів вищої освіти в цілому, що є перспективним напрямком подальшої роботи.

Список використаних джерел

1. Булах І. С. Витоки особистісного зростання людини. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки* : збірник наукових праць. 2017. Вип. 6 (51). С. 53–64.
2. Камінська О. В. Гендерні особливості формування самоставлення в юнацькому віці : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2008. 24 с.
3. Малихіна О. А. Динаміка змін складників структурних компонентів самоповаги в студентському віці: реалізація корекційно-розвивальної програми. *Психологічний часопис*. Київ : Інститут психології ім. Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2020. № 4. Вип. 6. С. 248–256.

4. Меднікова Г. І. Психолого-педагогічний супровід становлення особистісної зрілості студентів. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Психологія*. 2016. № 54. С. 164–173.

5. Фурман А. В. Свідомість як передумова психологічного пізнання і професійного методологування. *Наука і освіта*. 2017. № 3. С. 5–10.

References

1. Bulakh, I. S. (2017), The origins of a person's personal growth, *Scientific journal of the National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov, Psychological sciences: a collection of scientific works*, Series 12, Issue 6 (51), pp. 53–64.

2. Kaminska, O. V. (2008), Gender features of the formation of self-esteem in youth : PhD in Psychology Thesis, Kyiv.

3. Malukhina, O. A. (2020), The dynamics of changes in the structural components of self-esteem in student age: implementation of a corrective and developmental program, *Psychological journal*, H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, № 4, Issue 6, pp. 48–256.

4. Mednikova, H. I. (2016), Psychological and pedagogical support for the formation of personal maturity of students, *Bulletin of Kharkiv National Pedagogical University named after H.S. Skovorody, Psychology*, № 54, pp. 164–173.

5. Furman, A. V. (2017), Consciousness as a prerequisite for psychological knowledge and professional methodology, *Science and education*, № 3, pp. 5–10.

УДК 378.6

DOI 10.32755/sjeducation.2023.01.174

УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО- ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ НАВИЧОК УПРАВЛІННЯ ВОГНЕМ

Пестрецов Олексій Володимирович, старший викладач
центру професійної освіти,

Територіально відокремлене відділення

«Кам'янська філія Академії Державної пенітенціарної служби»

(51901, Україна, м. Кам'янське, Дніпропетровська область,

бул. Колеусівська, 39,

e-mail: oleksijpestrecov@gmail.com)

ORCID: 0000-0001-6813-3705

У статті розкрито роль навичок управління вогнем у контексті професійної діяльності фахівців Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВСУ). Доведено важливість вогневої підготовки для забезпечення високого рівня професійної компетентності та конкурентоздатності в межах освітнього простору підготовки майбутніх фахівців у закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання. Показано місце дисципліни «Вогнева підготовка» для професійної підготовки в межах навчального плану, а також розкрито її зміст та структуру, практичне спрямування як курсу, так і рівня здобувачів у цілому. Описано вектор удосконалення освітнього процесу підготовки майбутніх фахівців ДКВСУ, а також способи вдосконалення практично орієнтованих навичок управління вогнем, що дозволять швидко орієнтуватися в умовах невизначеності, нестандартних службових ситуаціях і надзвичайних умовах воєнного стану, мати високий рівень готовності до використання вогнепальної зброї.

***Ключові слова:** професійна підготовка, дистанційне навчання, воєнний стан, управління вогнем, майбутні фахівці Державної кримінально-виконавчої служби України, професійне навчання персоналу пенітенціарної системи.*

IMPROVING OF PROFESSIONAL COMPETENCY OF FUTURE SPECIALISTS OF THE STATE CRIMINAL AND EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF INCREASING THE LEVEL OF FIRE CONTROL SKILLS

Pestretsov Oleksii, Senior lecturer of the Center
of Professional Education,

Territorially Separate Branch "Kamianske Branch of the

*Academy of the State Penitentiary Service",
(39 Kolesivska Street, Kamianske, 51901,
Dnipropetrovsk region, Ukraine,
e-mail: oleksijpestrecov@gmail.com)
ORCID: 0000-0001-6813-3705*

The article reveals the role of fire control skills in the context of the professional activity of specialists of the State Criminal and Executive Service of Ukraine (SCES). The importance of fire training for a high level of professional competence and competitiveness within the educational space of higher education institutions for specialists with special training conditions has been proven. The place of the "fire training" discipline for professional training within the curriculum is shown, as well as its content and structure, the practical orientation of both the course and the level of the students as a whole are revealed. The vector of improvement of the educational process of SCES specialists is described, as well as methods of improving practically oriented fire control skills, which will allow you to quickly navigate in conditions of uncertainty, emergency conditions of a state of war, have a high level of readiness for the use of firearms.

Key words: *professional training, distance learning, martial law, fire control, future specialists of the State Criminal and Executive Service of Ukraine, professional training of penitentiary system personnel.*

Постановка проблеми. Ситуація воєнного стану на території України й система заходів, що покликані означити умови для життєдіяльності та професійної діяльності фахівців, на підставі пропозиції Ради національної безпеки і оборони України, відповідно до пункту 20 частини першої статті 106 Конституції України, Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [3], спонукали створити гнучке мобільне освітнє середовище. Відповідно до офіційних освітніх і нормативних документів під поняттям «воєнний стан» слід розуміти особливий правовий режим, що запроваджується в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб

із зазначенням строку дії цих обмежень. Під такі обмеження підпадають і фахівці Державної кримінально-виконавчої служби, і здобувачі будь-якого освітнього рівня. Освіта нині набула формату дистанційного навчання, що затверджено наказом МОН України від 14.07.2015 р. № 761 (zareєстровано в Міністерстві юстиції України 30 липня 2015 р. за № 923/27368) «Про затвердження Змін до Положення про дистанційне навчання», наказом № 1115 від 08.09.2020 р. «Деякі питання організації дистанційного навчання» [5, с. 34]. Ситуація зі здобуттям освіти на відстані вже сприймається як можливість якісного навчання, проте досі залишається питання з дисциплінами і компетентностями, які однозначно засвоюються практичним шляхом, зокрема повинні охоплювати органи чуття тощо. Запровадження посередництва інформаційних технологій у процес здобуття освітнього рівня спричинило багато змін, що покращили в цілому якість освіти, однак виявилися недостатньо ефективними в контексті практичної підготовки, зокрема щодо навичок вогневої підготовки, які є одними з провідних у структурі підготовки майбутнього фахівця ДКВСУ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В умовах воєнного стану провідними компетентностями визначаються ті, що допомагають фахівцям швидко адаптуватися до непередбачуваних змінних умов, обирати пріоритети, ухвалювати рішення, насамперед пов'язані зі збереженням життя та здоров'я. Професіоналізм буде визначатися передусім практичним застосуванням здобутих компетентностей, створеними умовами освітнього середовища в закладі вищої освіти, особистими якостями фахівця та іншим. Провідними дослідженнями в питаннях професійної підготовки стали роботи: В. Аніщенко [8; 9], П. Дармограя [11], О. Діденко [12], О. Дуки [13], Р. Кубрака [17; 18], О. Шеремети [24], О. Сахнік [22], О. Романовського, І. Горбача [21] та інших.

Наприклад, С. Чебоненко говорить про післядипломну освіту працівників ДКВСУ [23], тоді як І. Горбач та О. Романовський у контексті професійної діяльності досліджують лідерський потенціал, який є незмінним супровідним

елементом, що дозволить гнучко адаптуватися, професійно зростати й самореалізовуватися, незважаючи на обставини [21].

Серед панування умов невизначеності набуває вагомості практична підготовка, зокрема вогнева, що стала предметом уваги С. Банаха, В. Василенка, І. Винярчука, А. Гудими, В. Дзюби, А. Жбанчика, Ю. Йосипіва, О. Комісарова, В. Крилюка, О. Кузнецова, О. Окунського, Б. Пилипіва, Д. Сіротченкова, В. Тимофєєва та ін.

Запровадження інноваційних технологій як інструменту ефективності у процес професійної підготовки військових фахівців зазначено в роботах В. Семенюк, О. Лаврова, М. Бондаренко та інших, зокрема розглянуто питання вдосконалення системи навчання вогневої підготовки у військових закладах вищої освіти, а також комплексного підходу до навчання вогневій підготовці з урахуванням вимог навчання на відстані.

З огляду на низку законів України, а саме: статей 72, 73 Закону України «Про Національну поліцію», статті 17 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», на підставі Положення про проходження первинної професійної підготовки та підвищення кваліфікації особами рядового і начальницького складу ДКВСУ, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 26.12.2018 р. № 4091/5, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 27.12.2018 р. за № 496/32948, відповідно до сучасної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та умов, за яких відбувається навчання, констатуємо необхідність і затребуваність вогневої підготовки для конкурентоздатності та успішної професійної діяльності.

Дисципліна «Вогнева підготовка» допомагає підготувати висококваліфікованих фахівців, які володіють не лише основоположними знаннями з цієї дисципліни, а й професійно важливими якостями особистості та навичками, необхідними для успішного виконання функціональних обов'язків [10]. Проте закономірно виникає низка запитань щодо якості практичних навичок, зокрема управління вогнем, зважаючи на умови інтенсивності їхнього використання, а також залучення до освітнього середовища, що функціонує як навчання на відстані з використанням інформаційних технологій. Слід враховувати особливос-

ті структури професійної компетентності фахівців ДКВСУ, які беззаперечно залучені у процеси, що відбуваються нині в Україні, тому надзвичайно важливо постійно піклуватися про вдосконалення професіоналізму з метою захисту, збереження життя та здоров'я, професійної самореалізації тощо.

Формулювання мети статті полягає у виявленні шляхів удосконалення професійної компетентності майбутніх фахівців ДКВСУ в контексті підвищення рівня навичок управління вогнем, зокрема під час реалізації освітнього процесу в умовах воєнного стану. Серед основних завдань розглянемо місце вогневої підготовки у структурі професійної підготовки персоналу ДКВСУ, шляхи вдосконалення й актуальні вектори освітнього процесу щодо навичок управління вогнем сьогодні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Триває супротив України, що надає особливої актуальності професійному вдосконаленню навичок вогневої підготовки абсолютно всіх фахівців, незважаючи на специфіку професії. Очевидною стає затребуваність в ефективному володінні навичками управління вогнем здобувачами вищої освіти навчальних закладів зі специфічними умовами навчання. Тому вогнева підготовка майбутніх фахівців ДКВСУ є одним із профільних напрямів їхньої професійної підготовки, особливо в умовах воєнного стану.

З кваліфікаційних характеристик фахівців відділів охорони кримінально-виконавчих установ закритого типу ДКВСУ відомо, що провідними завданнями є дотримання та виконання законів України, навички, спрямовані на забезпечення дотримання прав та свобод людини (громадянина), виявлення гуманізму й толерантності щодо засуджених, здатність працювати в умовах гласності тощо. Критерій відповідальності має високі показники щодо забезпечення законності.

Коли йдеться про професійну підготовку, навички володіння вогнем є важливими, затребуваними та вимагають відповідальності за ухвалені рішення. Під час професійної підготовки здійснюється підвищення когнітивного рівня в контексті вдосконалення та систематизації знань, необхідних для якісного функціонування в практичних підрозділах, упевнених дій у штатних та екстремальних ситуаціях. Зважаючи на умови, що су-

проводжують освітній процес та професійну діяльність усіх фахівців, зокрема враховуючи статтю 65 Конституції України, згідно з якою захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є обов'язком громадян України, Верховна Рада України ухвалила Закон «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» [2], що дозволяє вкотре звернути увагу на надзвичайну важливість навичок управління вогнем, і не просто їхню наявність, а здатність гнучко застосовувати в надзвичайних ситуаціях і ситуаціях невизначеності. Водночас Постановою Кабінету Міністрів України було затверджено Порядок застосування цивільними особами вогнепальної зброї під час участі у відсічі та стримуванні збройної агресії Російської Федерації або інших держав проти України в період дії воєнного стану [4]. Тому вогнева підготовка стає частиною діяльності не лише фахівців спеціальної підготовки, що задіяні у ДКВСУ, а й осіб, які працюють на інших посадах, але мають пройти підвищення кваліфікації саме щодо вдосконалення навичок управління вогнем.

Отже, вдосконалення вогневої підготовки потребують і здобувачі вищої освіти навчальних закладів зі специфічними умовами навчання, і цивільні. Вогнева підготовка покликана навчити їх швидко й правильно орієнтуватися в умовах воєнного стану й ухвалювати відповідні рішення щодо застосування вогнепальної зброї, що дозволить удосконалити або оновити зазначені навички.

Яскравим прикладом організації освітнього процесу, де відбувається інтенсивна робота з удосконалення навичок володіння вогнем, стала Академія Державної пенітенціарної служби.

Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.03.2021 р. № 200-р «Про реорганізацію деяких закладів освіти, що належать до сфери управління Міністерства юстиції» до структури Академії Державної пенітенціарної служби як закладу вищої освіти зі специфічними умовами навчання внесено Білоцерківський центр підвищення кваліфікації персоналу ДКВСУ, Дніпровський центр підвищення кваліфікації персоналу ДКВСУ, Хмельницький центр підвищення кваліфікації персоналу ДКВСУ. Діяльність Академії спирається на закони Укра-

їни: «Про вищу освіту», «Про освіту», «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [6, с. 4].

Пріоритетним завданням цього закладу вищої освіти є «професійна підготовка (первинна професійна підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації) персоналу ДКВСУ; підготовка та атестація наукових і науково-педагогічних кадрів», що робить беззаперечним факт актуалізації професійних компетентностей та узгодження їх у часі [6, с. 5]. Відповідно до зазначених завдань можемо констатувати переважання практичної складової у вимогах до професійної підготовки, зокрема максимально затребуваними стають практичні навички управління вогнем. Без високого рівня таких компетенцій важко зберігати конкурентоздатність і оновлювати професіоналізм відповідно до запитів та сучасних умов діяльності [23]. Забезпечення належних умов навчання є пріоритетним завданням закладу вищої освіти, зокрема інспекторів пенітенціарної системи, а також фахівців, що будуть використовувати у своїй професійній діяльності вогнепальну зброю.

Вогнева підготовка – одна з провідних дисциплін у загальній системі навчання здобувачів вищої освіти у профільних закладах вищої освіти і спрямована на навчання вогневої майстерності, успішне ведення влучного вогню на всі дальності та у швидкому темпі, ураження цілей з першого пострілу, черги, випередження противника у відкритті вогню; широке застосування маневрів вогнем зброї та підрозділів [20]. Дисципліна «Вогнева підготовка» входить до функціональної складової первинної професійної підготовки молодших інспекторів установ виконання покарань, що підпорядковуються ДКВСУ. Робочі освітні програми первинної професійної підготовки молодших інспекторів відділів охорони кримінально-виконавчих установ закритого типу ДКВСУ, молодших інспекторів установ виконання покарань та слідчих ізоляторів ДКВСУ, молодших інспекторів відділів нагляду і безпеки кримінально-виконавчих установ закритого типу ДКВСУ розроблені відповідно до статей 72, 73 Закону України «Про Національну поліцію», статті 17 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України». Тематичний план на вогневу підготовку передбачає

36 навчальних годин. Проте особливості навчання обумовлені воєнним станом, карантинними обмеженнями, що викликає необхідність використовувати дистанційні та інформаційні технології під час освітнього процесу. Визначальним документом, що утворює освіту на відстані як одну з провідних форм надання освітніх послуг, є наказ Міністерства освіти і науки України від 10.03.2022 р. № 265, а також лист Міністерства освіти і науки України від 10.03.2022 р. № 1/3417-22. Однак умови вивчення навчальної дисципліни «Вогнева підготовка» передбачають тактильний контакт з інструментами навчання, безпосередні практичні вправи, що ускладнює досконале оволодіння компетентностями за цим напрямком, бо їхнє засвоєння відбувається шляхом набуття здобувачем власного досвіду та практичних навичок.

Екстремальні ситуації, стан невизначеності, тривожності та постійної загрози, психічні навантаження вимагають брати відповідальність за ефективне виконання професійної діяльності, готовність використовувати зброю, знання з вогневої підготовки. Вогнева підготовка здобувачів вищої освіти навчальних закладів зі специфічними умовами навчання враховує і психологічну складову щодо застосування вогнепальної зброї та наслідків цього процесу, які регламентовані адміністративно-правовими й кримінально-правовими нормами [4]. На сьогодні вдосконалення навичок управління вогнем задекларовано в контексті вивчення правових аспектів застосування спеціальних засобів або вогнепальної зброї, проте пріоритет надається набуттю навичок поведінки зі зброєю у складних тренувальних умовах [16].

Зважаючи на затребуваність досвіду та практичних навичок здобувачем, вогнева підготовка має відбуватися офлайн, у спеціальних умовах, де можна випробувати й частково застосувати здобуті компетентності з володіння нею. Серед основних чинників такої компетентності можна назвати готовність до негайних, рішучих і високоефективних дій, самовладання, мобілізацію волі й зусиль, контроль над відчуттям бойового збудження, відповідальність за результати нейтралізації ворога, готовність до зустрічі з можливою загрозою, здатність до правомірного ви-

користання й застосування вогнепальної зброї та володіння техніками впізнання й використання в екстремальних умовах тощо.

До структури вогневої підготовки входить ряд складових, зокрема вивчення матеріальної частини зброї та основ і правил стрільби; навчальні стрільби; бойові стрільби; тактичні навчання з бойовою стрільбою; командні тактичні навчання; контрольні заняття. Вони дадуть змогу відпрацювати конкретні освітні компоненти й отримати здатність комплексно керувати вогнем, бути готовим використовувати зброю і відповідати за наслідки цього процесу. Міжгалузевий та міждисциплінарний підхід (вивчення фізики, хімії, математики, менеджменту, психології тощо) під час навчання дозволять комплексно й системно засвоїти компетентності вогневої підготовки, що вплине на професіоналізм та конкурентоспроможність [16]. Проте воєнний стан, запроваджений в Україні, обмежує в часі та місці реалізацію освітнього процесу щодо повномасштабного проведення необхідних практичних занять з дисципліни «Вогнева підготовка». Ситуація з можливістю навчання на відстані, з одного боку, дозволяє продовжувати засвоювати високозатребувані компетентності здобувачами, залучаючи зокрема тренажери, а з іншого – урізає можливості отримання практичного досвіду, що погіршує рівень володіння компетентностями в цілому.

Звичайно, когнітивний рівень означеної компетентності можна засвоїти за рахунок використання програм і тренажерів (наприклад, влучання в ціль, стратегічні програми, командні ігри, на кшталт Counter-Strike), проте ефективність вогневої підготовки залежатиме від практичного досвіду, зокрема володіння результатами реалізації ряду фізичних і психологічних процесів (відчувати вагу, розміри, ергономічні особливості користування тією чи іншою зброєю тощо). Отже, знання, уміння й навички з вогневої підготовки здобувають і вдосконалюють під час аудиторних занять, стрілецьких тренувань, навчальних і контрольних стрільб, бойових стрільб і тактико-спеціальних занять з бойовою стрільбою.

Вогнева підготовка передбачає впровадження до освітнього процесу закладу вищої освіти індивідуальних консультацій з окремих питань, що полягають у запрошенні як іноземних ко-

лег, котрі мають певні досягнення в цій сфері, так і демонстрацію власного прикладу вітчизняних викладачів і фахівців, що нині реалізується переважно через конференц-зв'язок за допомогою гугл-сервісів, застосунків платформ Мудл та Гугл Клас, конференції, майстер-класи під час очних зустрічей. Використання інформаційних технологій відбувається здобувачами на безкоштовній основі завдяки гнучкому й широкому спектру можливостей для забезпечення ефективності навчання тощо.

Навчання має системний та комплексний характер, у напрямку від простого до складного, що містить симбіоз теоретичного і практичного пластів, з акцентом на потреби професійної діяльності [19]. З огляду на це особливу увагу слід приділяти враженню цілей на коротких дистанціях по маскованих та головних об'єктах, на великих відстанях – рухомих і нерухомих в обмежений час. Тобто слід збільшити й посилити інтенсивність занять, зокрема практичних стрільб [10], проводити їх у комплексі з тактико-спеціальною підготовкою за рахунок практичних занять з бойовою стрільбою. Проте слід зазначити, що освітній процес з цієї дисципліни має відбуватися очно з упровадженням інформаційних технологій. Учасники освітнього процесу повинні оволодіти техніками виконання пострілу, опанувати навички самостійного визначення й усунення помилок тощо.

Вогнева підготовка має здійснюватися за рівнями, а методи повинні вдосконалюватися викладачами під час підвищення кваліфікації. Результати навчання управління вогнем мають складатися з двох компонентів: індивідуального та комісійного оцінювання здобувача. Такий підхід змусить привернути увагу до особливостей опанування навичками управління вогнем і готовності до їхнього використання як у ситуаціях невизначеності, так і під час професійної діяльності.

Рекомендовано організувати навчання таким чином, щоб усі дії здобувача мали автоматичний характер, могли реалізуватися у груповій взаємодії, а також у комплексі з іншими професійними компетентностями, зокрема тактико-спеціальною підготовкою [15], що допоможе сформувати готовність до дій під час активного застосування вогню в різних умовах.

Отже, вогнева підготовка – це технологія, яка формується на певних законах та принципах і трансформується завдяки змінам характеру бойових дій та розвитку технічного прогресу [14, с. 126]. Готовність здобувачів вищої освіти навчальних закладів зі специфічними умовами навчання діяти в непередбачуваних обставинах означає ефективну рішучу діяльність із застосуванням мобілізації волі й зусиль, повний контроль емоційного і психологічного стану в бойовій ситуації, усвідомлення масштабів загрози, правомірне використання і застосування вогнепальної зброї, зокрема в ситуаціях невизначеності. Те саме стосується й цивільних осіб.

Тому є потреба в ефективній службово-бойовій підготовці здобувачів вищої освіти навчальних закладів зі специфічними умовами навчання в період воєнного стану за рахунок комплексного підходу до дисципліни «Вогнева підготовка» з використанням змішаного навчання. Етапи професійної підготовки передбачають «засвоєння професійно-психологічних норм та правил під час застосування вогнепальної зброї, щоб бути готовими до зустрічі з ворогом психологічно; потім адаптування та готовність працювати в екстремальних умовах, які диктує воєнний стан; засвоєння та відпрацювання прийомів, які полягають у тактичному переміщенні назустріч противнику та веденні вогню в русі» [16, с. 103]. Для реалізації комплексного підходу і технологій, що забезпечать ефективну вогневу підготовку, потрібно дотримуватися встановленого правового й нормативного законодавства, постійно тримати руку на пульсі щодо запровадження інформаційних технологій та технічних інновацій у напрямку вдосконалення навичок викладання дисципліни чи практичних навичок управління вогнем, надавати можливість здобувачам безпосередньо й наочно користуватися досвідом викладачів і практиків, які мають бойову вогневу чи тактичну практику під час професійної діяльності. Намагатися забезпечувати індивідуальний підхід у навчанні, враховуючи особливості здобувачів, разом з тим показувати структуру роботи в колективі (у групі, загоні). Важливість навичок управління вогнем у структурі професійної підготовки майбутніх фахівців ДКВСУ підкреслює той факт, що під час професійної діяльності їм дово-

диться постійно бути наготові та брати відповідальність за ухвалені рішення. Забезпечення достатньої кількості обладнання й часу на вивчення дисципліни «Вогнева підготовка» в рамках освітнього процесу Академії сприятиме вдосконаленню професійної компетентності майбутніх фахівців ДКВСУ.

Висновки. Умови реалізації освітнього процесу в Академії Державної пенітенціарної служби спричинені воєнним станом в Україні та запровадженням змішаного навчання, яке закріпилося на фоні пандемії ковіду. Така ситуація дала шанс на якісну освіту її здобувачам за рахунок інформаційних та інноваційних технологій, освітніх програмних продуктів і ряду нормативно-правових документів, затверджених органами управління освітою, а саме МОНУ, Мін'юстом, Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти, документами з ліцензування та акредитації тощо. Проте потреба відстоювати свої права та свободи спонукала актуалізацію практичних навичок, зокрема управління вогнем. Передусім йдеться про готовність здобувачів вищої освіти навчальних закладів зі специфічними умовами навчання діяти в непередбачуваних обставинах, що означає ефективну рішучу діяльність із застосуванням мобілізації волі й зусиль, з повним контролем емоційного і психологічного стану в бойовій ситуації, усвідомленням масштабів загрози, правомірним використанням і застосуванням вогнепальної зброї, особливо в ситуаціях невизначеності. Низка таких компетенцій забезпечує наявність в освітньому процесі дисципліни «Вогнева підготовка», проте її обсяг та форма реалізації потребують удосконалення, що передбачає впровадження поетапного засвоєння рівнів здобувачами, подання матеріалу від простого до складного, симбіоз індивідуального і групового очного навчання, вдосконалення готовності викладачів з можливістю підвищення кваліфікації, зокрема щодо питань інновацій та інформаційних технологій у цьому напрямку, консультацій кращих практиків, що є безпосередніми учасниками практичного вдосконалення навичок управління вогнем, збільшення годин на практику, застосування передових технологій тощо. Затребуваність навичок управління вогнем викликана не лише умовами навчання, а й потребами цивільних осіб, зокрема щодо персонального захисту.

Перспективою подальших досліджень постане розробка моделі навчання для вдосконалення навичок управління вогнем в умовах воєнного стану в контексті професійної підготовки майбутніх фахівців ДКВСУ.

Список використаних джерел

1. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 10.01.2023).

2. Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України : Закон України від 03.03.2022 р. № 2114-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text> (дата звернення: 09.01.2023).

3. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 10.01.2023).

4. Про затвердження Порядку застосування цивільними особами вогнепальної зброї під час участі у відсічі та стримуванні збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав проти України у період дії воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.04.2022 р. № 448. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.01.2023).

5. Деякі питання організації дистанційного навчання : наказ МОН України від 08.09.2020 р. № 1115. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0941-20#Text> (дата звернення: 10.01.2023).

6. Статут Академії Державної пенітенціарної служби : наказ Міністерства юстиції України від 05.05.2021 р. № 1592/5. Чернівці, 2021. 37 с. URL: <http://academysps.edu.ua/wp-content/uploads/2021/08/Statut-Akademii-Derzhavnoi-penitenciarnoi-sluzhbi.pdf> (дата звернення: 08.01.2023).

7. Класифікатор професій ДК 003:2010 : наказ Держспоживстандарту України від 25.10. 2021 р. № 810 чинний, зі змінами, внесеними 25.10.2021. URL: <https://www.buhoblik.org.ua/rizni/2021/zmini-classif-25-oct-2021.html> (дата звернення: 10.01.2023).

8. Аніщенко В. О. Система та педагогічні умови формування професійної компетентності офіцерів Державної кримінально-виконавчої служби України. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні науки*. 2020. № 19 (4). С. 6–25. URL: <file:///C:/Users/anech/Downloads/254-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82>

%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-848-1-10-20200508%20(1).pdf
(дата звернення: 11.01.2023).

9. Аніщенко В. О. Застосування спеціалізованих тренінгів для формування сучасних професійних компетентностей майбутніх офіцерів-пенітенціаріїв України. *Virtus: Scientific Journal*. 2019. № 38. С. 79–82.

10. Вогнева підготовка : навч. посіб. / заг. ред. В.В. Федорова ; МВС України, Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків : ХНУВС, 2019. 256 с.

11. Дармограй П. В. Формування професійної компетентності майбутніх офіцерів Державної пенітенціарної служби України у процесі фахової підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія. Хмельницький, 2017. 21 с. URL: http://46.63.9.20:88/jspui/bitstream/123456789/83/4/Darmohrai_aref.pdf (дата звернення: 10.01.2023).

12. Діденко О. В. Універсальні компетентності майбутнього фахівця пенітенціарної служби. *Інтеграція теорії у практику: проблеми, пошуки, перспективи* : матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 04 листопада 2022 р.). Чернігів : Академія ДПтС, 2022. С. 71–73. URL: https://academysps.edu.ua/wp-content/uploads/2022/11/Konferenciya_04.11.pdf (дата звернення: 10.01.2023).

13. Дука О. А. Розвиток професійної компетентності персоналу органу пробації у відомчих навчальних закладах Державної кримінально-виконавчої служби України : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна. Київ, 2019. 22 с. URL: http://ipood.com.ua/data/avtoreferaty_i_dysertatsii/2019/DUKA_avtoref_pas.pdf (дата звернення: 10.01.2023).

14. Зюбан М., Муленко О., Бондаренко С. Підготовка військово-службовців з вогневої підготовки в сучасних умовах. *Молодий вчений*. 2022. № 1 (101). С. 124–127.

15. Козяр М. М., Виноградський Б. А., Ковальчук А. М. Основи влучної стрільби : навч. посібник. Львів : ЛДУБЖ. 2008. 106 с.

16. Конев О. Ю., Геращенко О. С. Удосконалення методики навчання вогневої підготовки здобувачів вищої освіти навчальних закладів зі специфічними умовами навчання та цивільних осіб в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1–2. С. 99–104.

17. Кубрак Р. М. Проблемні питання застосування вогнепальної зброї персоналом установ виконання покарань. *Інтеграція теорії у практику: проблеми, пошуки, перспективи* : матеріали міжнар. наук.-

практ. конф. (м. Чернігів, 05 листоп. 2021 р.). Чернігів : Академія ДПтС, 2021. С. 150–153.

18. Кубрак Р. М. Сучасні вектори організації професійної підготовки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України. *Територія успіху*. Київ. 2016. № 2 (3). С. 8–10.

19. Лавніченко О. В., Черніченко Ю. М., Пеньков С. Д. Правила стрільби із стрілецької зброї та засобів ближнього бою : навч. посібник. Харків : Військовий інститут НГУ, 1998. 29 с.

20. Основи вогневої підготовки : навч. посіб. / М. М. Удянський, І. О. Толкунов та ін. Харків : НУЦЗУ, 2020. 147 с. URL: http://pdf.lib.vntu.edu.ua/books/2022/Udianskii_2020_147.pdf (дата звернення: 10.01.2023).

21. Романовський О. Г., Горбач І. О. Лідерський потенціал майбутніх фахівців Державної кримінально-виконавчої служби України. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2019. № 1. С. 73–84.

22. Сахнік О. В. Психологічні аспекти дослідження готовності молодих пенітенціаристів до успішної професійної самореалізації. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. № 6 (43). С. 351–355.

23. Чебоненко С. О. Мандрівка в перевернуту уяву про безперервну освіту персоналу пенітенціарної системи. *Актуальні проблеми освіти, науки та галузевого законодавства у світлі вимог Стратегії реформування судустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки* : матеріали міжнар. заочної наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 30 черв. 2017 р.). Чернігів : Десна Прес, 2017. С. 132–139.

24. Шеремета О. Результати педагогічного експерименту з формування у майбутніх офіцерів Державної кримінально-виконавчої служби здоров'язбезрежувальної компетентності у процесі професійної підготовки. *Молодь і ринок*. 2019. № 8 (175). С. 44–49.

References

1. Ukraine (2022), *On the Introduction of Martial Law in Ukraine* : Order of the President dated 24.02.2022, № 64/2022, available at: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (accessed at 10 January 2023).

2. Ukraine (2022), *On ensuring the participation of civilians in the defense of Ukraine* : Law of Ukraine dated 03.03.2022, № 2114-IX, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text> (accessed at 09 January 2023).

3. Ukraine (2015), *On the Legal Regime of Martial Law*: Law of Ukraine dated 12.05.2015, № 389-VIII, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (accessed at 10 January 2023).

4. Ukraine (2022), *On the Approval of the Procedure for the Use of Firearms by Civilians During Participation in Repelling and Deterring Armed Aggression of the Russian Federation and/or other States Against Ukraine During the Period of Martial Law*: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 15.04.2022, № 448, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448-2022-%D0%BF#Text> (accessed at 10 January 2023).

5. Ukraine (2020), *Some Issues of Distance Learning Organization*: Order of the Ministry of Education and Culture of Ukraine dated 08.09.2020, № 1115, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0941-20#Text> (accessed at 10 January 2023).

6. Ukraine (2021), *Statute of the Academy of the State Penitentiary Service*: Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 05.05.2021, № 1592/5, Chernihiv, available at: <http://academysps.edu.ua/wp-content/uploads/2021/08/Statut-Akademii-Derzhavnoi-penitenciarnoi-sluzhbi.pdf> (accessed at 08 January 2023).

7. Classifier of professions DK 003:2010: order of the State Consumer Standard of Ukraine dated 25.10.2021, № 810, amendments dated 25.10.2021, available at: <https://www.buhoblik.org.ua/rizni/2021/zmini-classif-25-oct-2021.html> (accessed at 10 January 2023).

8. Anishchenko, V. O. (2020), System and pedagogical conditions of formation of professional competence of officers of the State Criminal and Executive Service of Ukraine, *Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Service of Ukraine*. Series: pedagogical sciences, № 19 (4), pp. 6–25, available at: [file:///C:/Users/anech/Downloads/254%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-848-1-10-20200508%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/anech/Downloads/254%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-848-1-10-20200508%20(1).pdf) (accessed at 11 January 2023).

9. Anishchenko, V. O. (2019), Application of specialized trainings for the formation of modern professional competencies of future penitentiary officers of Ukraine, *Virtus: Scientific Journal*, № 38, pp. 79–82.

10. Fire training / in Fedorov, V. V. and others (Eds), Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kharkiv National University of Internal Affairs, № 3, Kharkiv.

11. Darmohrai, P. V. (2017), Formation of professional competence of future officers of the State Penitentiary Service of Ukraine in the process of professional training: Phd in Pedagogy Thesis, Khmelnytskyi Humanitarian and Pedagogical Academy, Khmelnytskyi, available at:

http://46.63.9.20:88/jspui/bitstream/123456789/83/4/Darmohrai_aref.pdf
(accessed at 10 January 2023).

12. Didenko, O. V. (2022), Universal competences of the future specialist of the penitentiary service, *Integration of theory into practice: problems, searches, prospects: materials of the II international scientific and practical conference*, Academy of the State Penitentiary Service, Chernihiv, pp. 71–73, available at: https://academysps.edu.ua/wp-content/uploads/2022/11/Konferenciya_04.11.pdf (accessed at 10 January 2023).

13. Duka, O. A. (2019), Development of professional competence of the personnel of the probation authority in departmental educational institutions of the State Criminal and Executive Service of Ukraine : PhD in Pedagogy Thesis, Institute of Pedagogical Education and Adult Education named after Ivan Zyazyun, Kyiv, available at: http://ipood.com.ua/data/avtoreferaty_i_dysertatsii/2019/DUKA_avtoref_pas.pdf (accessed at 10 January 2023).

14. Ziuban, M., Mulenko, O. and Bondarenko, S. (2022), Training of military personnel in fire training in modern conditions, *Molodyi vchenyi*, № 1 (101), pp. 124–127.

15. Koziar, M. M., Vynohradskiy, B. A. and Kovalchuk, A. M. (2008), *The basics of accurate shooting: manual*, Lviv State University of Life Safety, Lviv.

16. Konev, O. Yu., Herashchenko, O. S. (2022), Improvement of fire training methods for students of higher education in educational institutions with specific learning conditions and civilians under martial law, *Combating crime: problems of practice and scientific and methodological support*, № 1–2, Vol. 1, pp. 99–104.

17. Kubrak, R. M. (2021), Problematic issues of the use of firearms by personnel of penal institutions, *Integration of theory into practice: problems, searches, prospects: materials of scientific and practical conference* (November 5, 2021), Academy of the State Penitentiary Service, Chernihiv, pp. 150–153.

18. Kubrak, R. M. (2016), Modern vectors of organization of professional training of personnel of the State Criminal and Executive Service of Ukraine, Territory of success, *Practic oriented magazine*, Kyiv, № 2 (3), pp. 8–10.

19. Lavnichenko, O. V., Chernichenko, Yu. M., Penkov, S. D. (1998), *Rules for shooting small arms and melee weapons: manual*, Military Institute of the National Guard of Ukraine, Kharkiv.

20. Udianskii, M. and others (2020), *Basics of fire training*, National University of Civil Defense of Ukraine, Kharkiv, available at:

http://pdf.lib.vntu.edu.ua/books/2022/Udianskii_2020_147.pdf (accessed at 10 January 2023).

21. Romanovskii, O. H. and Horbach, I. O. (2019), Leadership potential of future specialists of the State Criminal and Executive Service of Ukraine, *Theory and practice of social systems management*, № 1, pp. 73–84.

22. Sakhnik, O. V. (2014), Psychological aspects of the study of the readiness of young penitentiaries for successful professional self-realization, *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, № 6 (43), pp. 351–355.

23. Chebonenko, S. O. (2017), A journey into the inverted imagination of the continuing education of the personnel of the penitentiary system, Current problems of education, science and industry legislation in the light of the requirements of the Strategy for Reforming the Judiciary and Related Legal Institutions for 2015–2020: materials of online scientific practical conference (June 30, 2017), Desna Press, Chernihiv, pp. 132–139.

24. Sheremeta, O. (2019), The results of a pedagogical experiment on the formation of future officers of the State Criminal and Executive Service of health-related competence in the process of professional training, *Molod i ryнок*, № 8 (175), pp. 44–49.

УДК 378:373.2.011.3-051:373.2.091:004

DOI 10.32755/sjeducation.2023.01.192

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ДІТЕЙ РАНЬОГО ВІКУ ДО РОБОТИ В СЕНСОРНО ЗБАГАЧЕНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЗАКЛАДУ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Попович Оксана Михайлівна, кандидат педагогічних наук,
доцент, доцент кафедри дошкільної та спеціальної освіти,

декан педагогічного факультету,

Мукачівський державний університет

(89600, Україна, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26,

e-mail: ksysha31071984@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-0321-048X

Researcher: ID AAJ-9245-2021

У представленій статті обґрунтовано педагогічні умови формування готовності майбутніх вихователів дітей раннього віку до роботи в сенсорно збагаченому середовищі закладу дошкільної освіти, а саме: інтеграція гуманітарних дисциплін з дисциплінами методично-практичної підготовки, необхідних для здійснення подальшої професійної діяльності майбутніми вихователями в групах дітей раннього віку; забезпечення практичної реалізації отриманих знань, умінь та навичок у сенсорно збагаченому середовищі закладу дошкільної освіти; активізація творчого потенціалу студентів шляхом залучення до взаємодії з дітьми, батьками, колегами, спираючись на різні функції комунікації; моделювання освітніх ситуацій, спрямованих на оволодіння студентами рефлексивним проєктуванням сенсорно збагаченого середовища. Обрані нами педагогічні умови забезпечують ефективну підготовку майбутніх вихователів у закладах вищої освіти та сприяють формуванню готовності майбутніх вихователів до професійної діяльності, що є надзвичайно актуальною проблемою сьогодення.

Ключові слова: педагогічні умови, професійна підготовка, вихователь закладу дошкільної освіти, діти раннього віку, сенсорно збагачене середовище.

THE PEDAGOGICAL CONDITIONS OF FUTURE EDUCATORS' TRAINING OF YOUNG CHILDREN FOR WORK IN A SENSORY ENRICHED ENVIRONMENT OF PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTION

Popovych Oksana, PhD in Pedagogy, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Preschool and Special
Education, Head of the Faculty of Pedagogy, *Mukachevo State University*,

(26 Uzhhorodska Street, Mukachevo, 89600, Ukraine,

e-mail: ksysha31071984@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-0321-048X

Researcher: ID AAJ-9245-2021

The article has substantiated the pedagogical conditions for the formation of readiness of future educators of young children for work in a sensory enriched environment of preschool educational institution, namely: integration of humanitarian disciplines with the disciplines of methodological and practical training necessary for the implementation of further professional activities by future educators in groups of young children (stages of training – propedeutic and motivational; motivational and emotional component of readiness); ensuring of practical implementation of the acquired knowledge, skills and abilities in the sensory enriched environment of preschool educational institution (preparation stage – activity; cognitive and activity component of readiness); activation of students' creative potential by engaging them in interaction with children, parents, and colleagues, relying on various communication functions (preparation stage – communicative; communicative and creative component of readiness); modeling of educational situations aimed at mastering students' reflexive design of sensory enriched environments (stages of preparation – reflexive, professional self-realization; reflective and participatory component of readiness). The pedagogical conditions we have chosen ensure the effective training of future educators in higher educational institutions and contribute to the formation of future educators' readiness for professional activity, which has become an extremely urgent problem today.

Key words: *pedagogical conditions, professional training, educator of preschool educational institution, children of early age, sensory enriched environment.*

Постановка проблеми. Створення освітнього середовища, яке найбільш повно задовольняє потреби особистісного розвитку учасників процесу, є однією з важливих умов особистісно-орієнтованої освіти, адже воно спрямоване на цінності та інтереси дитини раннього віку, врахування її вікових можливостей, збереження дитячої субкультури, збагачення, ампліфікацію сенсорного розвитку, взаємозв'язок усіх сторін життя малюка.

Проблема створення сенсорно збагаченого середовища в закладі дошкільної освіти є однією з найактуальніших для сучасного вихователя, причому такою, що стосується підготовки вихователя до створення й забезпечення оптимального сенсорного навантаження на дитину з метою захисту від втоми сенсорними стимулами; створення умов для сенсорного розвитку; взаємодію з родиною щодо забезпечення повноцінного сенсорного розвитку дитини. З цією метою нами розроблено педагогічні умови формування готовності майбутніх вихователів до роботи в сенсорно збагаченому середовищі закладу дошкільної освіти, впро-

вадження яких зумовить підготовку висококваліфікованих фахівців, готових до роботи з дітьми раннього віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідницькі пошуки мають значущі наукові результати в проблематиці досліджень професійної підготовки фахівців дошкільної освіти, а саме: складники професійної компетентності вихователів закладів дошкільної освіти (Л. Алексеєнко-Лемовська); реалії та перспективи розвитку дошкільної освіти України в контексті ключових позицій Болонської декларації (Л. Артемова); становлення майбутнього вихователя в умовах навчання (Г. Беленька); компетентнісний підхід до комунікативно-мовленнєвої професійної підготовки майбутніх фахівців дошкільної освіти (А. Богуш); орієнтація на розвиток суб'єктності студента у процесі підготовки професійно компетентних фахівців з дошкільної освіти (Н. Гавриш); вимоги до концептуальної структурно-функціональної моделі підготовки майбутніх вихователів ЗДО до професійної діяльності (К. Крутій, І. Шоробура); теоретичні і методичні основи організації професійного самовиховання майбутніх вихователів дошкільних закладів (О. Кучерявий) та ін. На нашу думку, увага українських науковців до підготовки майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти в контексті готовності до роботи з дітьми раннього віку в сенсорно збагаченому середовищі нині є недостатньою.

Мета статті – обґрунтувати педагогічні умови підготовки майбутніх вихователів дітей раннього віку до роботи в сенсорно збагаченому середовищі закладу дошкільної освіти.

Виклад основного матеріалу. Модель педагогічної системи підготовки майбутніх вихователів дітей раннього віку до роботи в сенсорно збагаченому середовищі закладу дошкільної освіти передбачає визначення, обґрунтування, створення та впровадження педагогічних умов організації освітнього процесу, які будуть забезпечувати прогнозований результат. Педагогічні умови забезпечують реалізацію змістового та операційного компоненти підготовки майбутніх педагогів, сприяють реалізації дидактичних методів та форм організації освітнього процесу, а також принципів загальнопедагогічних і специфічних принципів навчання, забезпечують цілісність освітнього процесу

та всебічний розвиток здобувачів вищої освіти спеціальності 012 «Дошкільна освіта».

Результати аналізу наукових розвідок свідчать, що немає єдиного трактування й розуміння сутності педагогічних умов. У наукових джерелах поняття «умова» розуміється як обставина, від якої щось залежить, що уможливує здійснення чимось чого-небудь. Розлогість і різноманітність охоплених освітніх проблем у дослідженнях сучасних науковців передбачає різні підходи до інтерпретації поняття «умови».

У «Філософському енциклопедичному словнику» поняття «умова» визначено як «те, від чого залежить щось інше (зумовлене); істотний компонент комплексу об'єктів (речей, їх станів, взаємодій), за наявності якого можливе існування цього явища» [24, с. 673], тобто відображено універсальні відношення речі до тих чинників, завдяки яким вона виникає й існує.

Згідно з «Тлумачним словником української мови» *умова* – це «необхідна обставина, яка робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь», «обставини, особливості реальної дійсності, за яких відбувається або здійснюється що-небудь»; «правила, які існують або встановлені в тій чи іншій галузі життя, діяльності, які забезпечують нормальну роботу чого-небудь; правила, вимоги, виконання яких забезпечує що-небудь», «сукупність даних, положення, що лежать в основі чого-небудь» [20, с. 617], або як «необхідні обставини, особливості реальної дійсності, які уможливають здійснення, утворення чого-небудь або сприяють чомусь» [3, с. 1295]. У словнику-довіднику з професійної освіти педагогічні умови визначаються, «як обставини, від яких залежить та відбувається ефективний комплексний педагогічний процес професійної підготовки фахівців» [5, с. 143].

Поняття «умова» є загальнонауковим поняттям, отже, смисловий аналіз дає підстави зробити висновок, що в педагогічному аспекті умови можна схарактеризувати такими положеннями, як-от: умова є сукупністю причин або обставин тощо; ця сукупність впливає на розвиток, навчання та виховання особистості; вплив умов може прискорювати або уповільнювати зазначені процеси, а також впливати на динаміку і прікінцеві результати.

Отже, аналіз попередніх визначень дає підстави визначити термін «умови» як сукупність взаємопов'язаних обставин, фактів, процесів та чинників, які безпосередньо впливають на освітній процес.

Водночас, як наголошує Г. Васянович, педагогіка, «щоб бути ефективним джерелом знань, дієвим чинником створення продуктивних міжособистісних стосунків у освітніх системах, вимагає чіткого і послідовного визначення й дотримання методологічних засад її функціонування» [2, с. 7].

За І. Матійків, значущими психологічними умовами є «мотиви, спрямованість, інтереси, нахили, загальні й особливі здібності особистості, обставини виховання та навчання, організації навчального та професійного середовища, доступ до культурних цінностей, стан соціального оточення тощо» [18, с. 70]. Авторка наголошує, що дієві умови управління процесом формування та розвитку людини варто шукати не лише зовні, а й у самій особистості.

Аналіз теоретичних розробок виявив різноманітність трактувань дефініції «педагогічні умови», тому що дослідники визначають і обґрунтовують її складові залежно від напрямку власного наукового пошуку.

У «Словнику-довіднику з професійної педагогіки» педагогічні умови визначаються як обставини, від яких залежить продуктивність цілісного педагогічного процесу професійної підготовки, що опосередковується активністю його учасників [23], тоді як М. Козяр та І. Козловська в «Науково-педагогічному словнику» доводять, що для ефективного функціонування освітнього процесу мають бути «як необхідні навчально-матеріальні, навчально-гігієнічні, морально-психологічні умови» [11, с. 202].

Педагогічні умови як «обставини, які обумовлюють певний напрямок розвитку педагогічного процесу» визначено Є. Хриковим [19, с. 70]; як категорію, що визначає систему певних форм, методів, матеріальних умов, реальних ситуацій, що об'єктивно склалися чи суб'єктивно створені, необхідні для досягнення конкретної педагогічної мети – тлумачить О. Пехота [22]. На думку Н. Болюбаш, педагогічні умови – це взаємопов'язані педагогічні чинники, що сприятливо спрямовані

на процес формування професійної компетентності [1]; С. Літвінчук розглядає їх як чинники і правила успішності педагогічної діяльності [15]. Дубич К. визначає педагогічні умови як сукупність взаємозалежних і взаємозумовлених заходів педагогічного процесу, які забезпечують досягнення конкретної мети [8]. Остряньська О. трактує педагогічні умови як взаємопов'язані чинники, спрямовані на формування професійної компетентності [21]. А. Литвин педагогічні умови вбачає як «сукупність різнопланових (зовнішніх і внутрішніх) соціально-педагогічних і дидактичних чинників, необхідних і достатніх для виникнення та раціонального стійкого функціонування певної педагогічної системи» [16, с. 67]. Н. Житник пропонує визначити педагогічні умови як такі, «що забезпечують якісну професійну підготовку фахівців, а саме реалізацію змісту освіти» [9]; Т. Гельжинська визначає їх як «сукупність об'єктивних можливостей успішного розв'язання поставлених завдань, можливостей змісту, методів, організаційних форм і матеріальних можливостей досягнення мети педагогічного процесу» [4, с. 30]; В. Манько трактує як «взаємопов'язану сукупність внутрішніх параметрів і зовнішніх характеристик функціонування, яка забезпечує високу результативність навчального процесу і відповідає психолого-педагогічним критеріям оптимальності» [17, с. 157].

Нам імпонує визначення педагогічних умов, запропоноване А. Литвином та О. Мацейко [16]. Саме цим визначенням ми будемо послуговуватися в роботі. Отже, педагогічні умови – «це комплекс спеціально спроектованих генеральних чинників впливу на зовнішні та внутрішні обставини освітнього процесу й особистісні параметри всіх його учасників» [16, с. 56].

Є різні підходи до класифікації педагогічних умов. На думку Г. Васяновича, педагогіка, «щоб бути ефективним джерелом знань, дієвим чинником створення продуктивних міжособистісних стосунків у освітніх системах, вимагає чіткого і послідовного визначення і дотримання методологічних засад її функціонування» [2, с. 7]. Зимовець О. поділяє педагогічні умови на «суб'єктивні або внутрішні (психологічні) і пов'язує їх з позитивною та сприятливою атмосферою освітнього процесу, професійної зацікавленості та індивідуальності студента;

об'єктивні або зовнішні (власне педагогічні), які, своєю чергою, поділяються на методичні, організаційні та матеріально-технічні» [10, с. 103].

Натомість Є. Хриков, дотримуючись методології, запропонував поділити умови педагогічної діяльності на об'єктивні та суб'єктивні [19]. До суб'єктивних умов, вважав автор класифікації, належать такі: наявність у суб'єкта навчання вираженої потреби і стійких мотивів, прийняття ним цілі та програми діяльності; досвід організації та проведення навчальної діяльності; теоретична підготовленість, сформованість умінь і практичних дій та операцій; відповідність змісту і характеру діяльності індивідуальним особливостям суб'єкта; емоційно-психологічний і фізичний стан суб'єкта навчання.

До об'єктивних умов належать організаційні та середовищні (цілепокладання, планування діяльності, організація контролю, об'єктивна оцінка, сприятливий психологічний клімат у групі, виробничо-побутові та санітарно-гігієнічні умови діяльності), ресурсні (матеріально-технічне, інформаційне, кадрове забезпечення діяльності). На думку А. Литвина та О. Мацейко [14], є сенс привести п'ять відправних точок організації освітнього процесу до умов ефективного здійснення професійної підготовки, які можна подати у такий спосіб: 1) ресурсне забезпечення (програмно-методичне, матеріально-технічне, інформаційно-комунікаційне тощо); 2) обставини (зміст, методи, технології навчання тощо) та середовище освітнього процесу (освітнє, інформаційно-освітнє); 3) позиція педагога щодо організації та управління навчанням; 4) ставлення студентів до освітнього процесу (мотивація, зацікавленість, устремління, включеність у навчання тощо); 5) спрямованість на особистість студента як центральну фігуру навчання та виховання [14, с. 52].

За Є. Хриковим, педагогічні умови мають такі властивості: «спрямованість на організацію педагогічної діяльності, тобто вони мають практичну, нормативну спрямованість; спрямованість на підвищення ефективності педагогічної діяльності; відповідність вимогам наукової новизни (виокремлення у дослідженні певних педагогічних умов має сенс, якщо вони містять нове наукове знання); імовірнісний характер забезпечення ре-

зультату педагогічної діяльності (педагогічні умови, як і педагогічні системи в цілому, не можуть гарантувати отримання певного результату, але підвищують імовірність його досягнення); локальний характер застосування (у структурі педагогічного знання найбільш широкий характер мають закономірності та принципи, більш вузький характер мають педагогічні правила, ще більш вузький, локальний характер мають умови)» [19, с. 78]; за С. Гончаренком – «не можуть суперечити прояву педагогічних законів, закономірностей, принципів і правил» [7, с. 175].

Дослідники К. Дубич, Н. Житник, Ю. Костюшко, О. Купенко, А. Литвин, Є. Хриков [8; 9; 12; 13; 16; 19] визначають умовний перелік базових педагогічних умов, а саме: формування мотивації та ціннісних орієнтацій майбутнього фахівця; ефективні технології та методи навчання; інтеграція змісту фахових дисциплін, що мають відповідати змісту Державного стандарту освіти; технології навчання, які формують у майбутніх фахівців відповідні компетентності та прогнозовані результати навчання (ПРН за освітньо-професійними програмами), що забезпечують ґрунтовну фахову підготовку.

Отже, базовими педагогічними умовами можна вважати: модернізацію професійної підготовки майбутніх фахівців; оптимальне співвідношення (принцип «міні-максу») загальноосвітньої та фахової підготовки здобувачів вищої освіти; забезпечення мотивації та ціннісного ставлення до майбутньої професійної діяльності; фахове спрямування навчальних дисциплін.

Актуальність нашого дослідження зумовлено підвищенням якості підготовки майбутнього вихователя дітей раннього віку до роботи в сенсорно збагаченому середовищі, що вимагає реалізації системи педагогічних умов, які створюються, у просторі освітнього процесу закладу вищої освіти. У контексті нашого дослідження під педагогічними умовами підготовки майбутніх вихователів дітей раннього віку до роботи в сенсорно збагаченому середовищі ЗДО розуміємо зовнішні обставини, що впливають на формування різних компонентів цієї підготовки, а згодом забезпечують результативність професійного й особистісного становлення майбутнього педагога та перехід

здобувача вищої освіти на більш високий рівень готовності до роботи (внутрішні обставини).

Кожну з виокремлених нами умов спрямовано на ефективне формування фахових та професійних компетентностей загалом. Структура моделі педагогічної системи, запропонованих нами компонентів підготовки майбутніх вихователів дітей раннього віку для роботи в сенсорно збагаченому середовищі закладу дошкільної освіти, її багатоаспектність та практична реалізація визначають чималу кількість педагогічних умов. Зважаючи на це, ми зосередили увагу на виявленні ефективних педагогічних умов, що сприятимуть формуванню готовності майбутніх фахівців до професійної діяльності з дітьми раннього віку. На основі власного досвіду роботи, враховуючи специфіку професійної діяльності майбутніх вихователів дітей раннього віку та сучасні вимоги ринку праці, інновації й особливості взаємодії зі всіма суб'єктами освітнього процесу (педагоги-діти-батьки), а також на основі виконаного аналізу можемо виокремити такі педагогічні умови підготовки майбутніх вихователів дітей раннього віку до роботи в сенсорно збагаченому середовищі, як-от: інтеграція гуманітарних дисциплін із дисциплінами методично-практичної підготовки, необхідних для здійснення подальшої професійної діяльності майбутніми вихователями в групах дітей раннього віку (етапи підготовки – пропедевтичний і мотиваційний; мотиваційно-емоційний компонент готовності); забезпечення практичної реалізації отриманих знань, умінь та навичок у сенсорно збагаченому середовищі закладу дошкільної освіти (етап підготовки – діяльнісний; когнітивно-діяльнісний компонент готовності); активізація творчого потенціалу студентів шляхом залучення до взаємодії з дітьми, батьками, колегами, спираючись на різні функції комунікації (етап підготовки – комунікативний; комунікативно-творчий компонент готовності); моделювання освітніх ситуацій, спрямованих на оволодіння студентами рефлексивним проектуванням сенсорно збагаченого середовища (етапи підготовки – рефлексивний, професійної само-реалізації; рефлексивно-партисипативний компонент готовності).

Висновки. Отже, на основі дослідження наукової літератури, а також власної практики реалізації освітніх інновацій у за-

кладі вищої освіти ми вважаємо педагогічні умови важливою категорією педагогіки вищої школи, яка відбиває сукупність спеціально спроектованих заходів, що впливають на змістовий і процесуальний аспекти освітнього процесу, сприяють належній реалізації закономірностей та принципів навчання, гарантують якість підготовки і всебічний розвиток особистісних якостей майбутніх вихователів, готових до роботи з дітьми раннього віку в сенсорно збагаченому середовищі.

Список використаних джерел

1. Болюбаш Н. М. Фактори та умови формування професійної компетентності майбутніх економістів засобами інформаційного середовища Moodle. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2010. № 3 (17). URL: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/246/232> (дата звернення: 27.01.2023).
2. Васянович Г. П. Методологічні контексти педагогічної науки на сучасному етапі її розвитку. *Педагогіка і психологія професійної освіти: науковий пошук, проблеми, перспективи : матеріали науково-практичної конференції* (м. Львів, 23 квітня 2013 р.). Львів : Сполом, 2013. С. 7–28.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2003. 1440 с.
4. Гельжинська Т. Я. Педагогічні умови формування організаційної компетентності майбутніх учителів технологій. *Імідж сучасного педагога*. 2017. № 8 (177). С. 29–32.
5. Професійна освіта : словник : навч. посібник / уклад. С. У. Гончаренко та ін.; за ред. Н. Г. Ничкало. Київ : Вища школа, 2000. С. 142–143.
6. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. 2-ге вид., доповн. й виправл. Рівне : Волинські обереги, 2011. 519 с.
7. Гончаренко С. У. Педагогічні закони, закономірності, принципи. Сучасне тлумачення. Рівне : Волинські обереги, 2012. 192 с.
8. Дубич К. В. Особистісно орієнтоване виховання здобувачів освіти в умовах соціокультурного середовища вищого навчального закладу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. Луганськ, 2007. С. 67–168.
9. Житник Н. В. Організаційно-педагогічні умови підготовки бакалаврів економіки у коледжі П рівня акредитації : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Криворізький державний педагогічний університет. Кривий Ріг, 2002.

10. Зимовець О. А. Педагогічні умови формування професійних умінь майбутніх учителів гуманітарних дисциплін засобами інформаційно-комунікаційних технологій. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. 2015. № 4. С. 102–104.

11. Козяр М. М., Козловська І. М. Науково-педагогічний словник. Львів : Сполом, 2011. 216 с.

12. Костюшко Ю. О. Педагогічні умови підготовки майбутнього вчителя до міжособистісної взаємодії в ситуації конфлікту : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Житомирський державний університет імені Івана Франка. Житомир, 2005. С. 89–127.

13. Купенко О. В. Система формування проектної компетентності майбутніх фахівців соціальної роботи у процесі професійної підготовки : дис. д-ра пед. наук : 13.00.04 / Сумський державний університет; Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія. Суми – Хмельницький, 2021. С. 88–178.

14. Литвин А., Мацейко О. Методологічні засади поняття «педагогічні умови». *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2013. № 4. С. 43–63.

15. Літвінчук С. Б. Педагогічні аспекти напрямків сучасної освіти. *Наукові записки. Серія: Педагогіка і психологія*. Вип. 6. Ч. 1. Вінниця : РВВ ДП «Державна картографічна фабрика». 2002. С. 8–10.

16. Литвин А., Мацейко О. Методологічні засади поняття «педагогічні умови». *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2013. № 4. С. 44–67.

17. Манько В. М. Дидактичні умови формування у студентів професійно-пізнавального інтересу до спеціальних дисциплін. *Соціалізація особистості : збірник наукових праць Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова*. Київ : Логос, 2000. Вип. 2. С. 153–161.

18. Матійків І. М. Психологічні умови формування професійної компетентності учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2008. 245 с.

19. Методологічні засади педагогічного дослідження : монографія / Є. М. Хриков, О. В. Адаменко, В. С. Курило та ін.; за заг. ред. В. С. Курило, Є. М. Хрикова; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 248 с.

20. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. Т. 3 / уклад. В. Яременко, О. Сліпущко. Київ : Аконіт, 2005. 863 с.

21. Остряньська О. А. Формування комплексних педагогічних умінь у майбутніх учителів початкових класів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Харківський державний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків, 2002. 24 с.

22. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій : навч. посібник / за ред. І. А. Зязюна, О. М. Пехоти. Київ : Видавництво А.С.К., 2003. 240 с.

23. Словник-довідник з професійної педагогіки / за ред. А. В. Семенової. Одеса : Пальміра, 2006. 364 с.

24. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. ред.) та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

References

1. Boliubash, N. M. (2010), Factors and conditions of formation of professional competence of future economists by means of the Moodle information environment, *Information technologies and teaching aids*, № 3 (17), available at: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/246/23> (accessed at 27 January 2023).

2. Vasianovych, H. (2013), Methodological contexts of pedagogical science at the current stage of its development, *Pedagogy and psychology of professional education: scientific research, problems, prospects: materials of a scientific and practical conference*, Spolom, Lviv, pp. 7–28.

3. Busel, V. T. (2003), A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language, Perun, Irpin, Kyiv.

4. Gelzhynska, T. Ya. (2018), Pedagogical conditions for the formation of organizational competence of future IT teachers, *The image of a modern teacher*, Vol. 8 (177), pp. 29–32.

5. Goncharenko, S. U. (2000), Professional education: dictionary, High School, Kyiv, Ukraine, pp. 142–143.

6. Goncharenko, S. U. (2011), Ukrainian pedagogical encyclopedic dictionary, Volynski oberegy, Rivne.

7. Goncharenko, S. U. (2012), Pedagogical laws, regularities, principles. *Modern interpretation*, Volynsky charms, Rivne.

8. Dubych, K. V. (2007), Personally oriented education of education seekers in the conditions of the socio-cultural environment of a higher educational institution, PhD Thesis, Luhansk, pp. 67–168.

9. Zhytnyk, N. V. (2002), Organizational and pedagogical conditions for the training of bachelors of economics in the college of the II level of accreditation, PhD Thesis, Kryvyi Rih State Pedagogical University, Kryvyi Rih.

10. Zymovets, O. A. (2015), Pedagogical conditions for the formation of professional skills of future teachers of humanitarian disciplines by

means of information and communication technologies, *Bulletin of Zhytomyr Ivan Franko State University. Pedagogical sciences*, Vol. 4, pp. 102–104.

11. Kozyar, M. M. and Kozlovska, I. M. (2011), *Scientific and pedagogical dictionary*, Spolom, Lviv.

12. Kostyushko, Yu. O. (2005), *Pedagogical conditions for training a future teacher for interpersonal interaction in a conflict situation*, PhD Thesis, Zhytomyr, pp. 89–127.

13. Kupenko, O. V. (2021), *System of formation of project competence of future social work specialists in the process of professional training*, Doctor's thesis, Sumy – Khmelnytskyi, pp. 88–178.

14. Lytvyn, A. and Matseiko, O. (2013), *Methodological principles of the concept of "pedagogical conditions"*, *Pedagogy and psychology of professional education*, Vol. 4, pp. 43–63.

15. Litvinchuk, S. B. (2002), *Pedagogical aspects of directions of modern education*, *Proceedings. Series: Pedagogy and psychology*, RVV State Cartographic Factory Vinnytsia, Vol. 6, pp. 8–10.

16. Lytvyn, A. and Matseiko, O. (2013), *Methodological principles of the concept of "pedagogical conditions"*, *Pedagogy and psychology of professional education*, Vol. 4, pp. 44–67.

17. Manko, V. M. (2000), *Didactic conditions for the formation of students' professional and cognitive interest in special disciplines*, *Socialization of personality*, Logos, Kyiv, Vol. 2, pp. 153–161.

18. Matiukiv, I. M. (2008), *Psychological conditions of the formation of professional competence of students of vocational and technical educational institutions in the field of service*, PhD Thesis, Ivano-Frankivsk.

19. Khrykov, E. M., Adamenko, O. V. and Kurylo, V. S. (2013), *Methodological principles of pedagogical research*, Publishing House "Taras Shevchenko LNU", Luhansk.

20. Iarenko, V. and Slipushko, V. (2005), *New explanatory dictionary of the Ukrainian language*, Aconite, Kyiv.

21. Ostrianska, O. A. (2002), *Formation of complex pedagogical skills in future primary school teachers*, PhD Thesis, Kharkiv.

22. Ziazun, I. A. and Pehota, O. M. (2003), *Preparation of the future teacher for the introduction of pedagogical technologies*, A.S.K., Kyiv.

23. Semenova, A. V. (2006), *Dictionary-handbook of professional pedagogy*, Palmyra, Odesa.

24. Shinkaruk, V. I. (2002), *Philosophical encyclopedic dictionary*, Abrys, Kyiv.

УДК 159.922.38

DOI 10.32755/sjeducation.2023.01.205

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СТРАТЕГІЙ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ТА САМОАКТУАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Ситнік Світлана Володимирівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та методики практичної психології,

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»,

(65000, Україна, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26,

e-mail: svetlanasytnik2000@gmail.com)

ORCID: 0000-0001-5875-919X

Ільїна Юлія Юрївна, кандидат біологічних наук, доцент,

Національний університет цивільного захисту України,

(61023, Україна, м. Харків, вул. Чернишевська, 94,

e-mail: julija.illina@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-9987-7130

Свіденська Галина Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»,

(84100, Україна, м. Слов'янськ, Донецька область,

вул. Генерала Батюка, 19,

e-mail: Svidenskag@gmail.com)

ORCID: 0000-0003-1580-8881

У статті висвітлено і проаналізовано основні результати дослідження особливостей взаємозв'язку стратегій психологічного захисту та самоактуалізаційних процесів у здобувачів вищої освіти.

Теоретичний аналіз проблеми дозволив визначити, що активацію психологічного захисту викликає ситуація конфлікту, травми, стресу, його метою є зниження емоційної напруги, запобігання дезорганізації поведінки, свідомості, психіки. Усі захисні механізми мають дві загальні характеристики: вони діють на неусвідомлюваному рівні й тому є засобами самообману; вони спотворюють, заперечують, трансформують або фальсифікують сприйняття реальності, щоб зробити тривогу менш загрозливою для індивіда.

Самоактуалізацію визначають як процес саморозвитку особистості, перетворення людини на суб'єкт власної життєдіяльності. Вона невід'ємна від процесу рефлексії, що супроводжує всі складові особистого зростання: саморозуміння, аутосимпатію, цінності, сенси тощо. Успішність фахівця, крім спеціальних знань, умінь, навичок, пов'язана з особистими особливостями, прагненням до саморозвитку, самоактуалізації. Стверджуючись у професії, особистість досягає самоактуалізації.

Результати дослідження показали, що у здобувачів вищої освіти переважаючими механізмами психологічного захисту є: проєкція, компенсація і заперечення. Серед параметрів особистості, що самоактуалізується, вираженими є: контактність, аутосимпатія, орієнтація в часі; виражені самоактуалізаційні тенденції: орієнтація в часі, самоповага, самоприйняття, прийняття агресії, контактність. Серед видів психологічних захистів, які найбільшою мірою впливають на процес самоактуалізації особистості, виділено заміщення і проєкцію.

Ключові слова: психологічний захист, самоактуалізація, здобувач вищої освіти.

INTERRELATION OF PSYCHOLOGICAL PROTECTION STRATEGIES AND SELF-ACTUALIZATION PROCESSES IN HIGHER EDUCATION OBTAINERS

Sytnik Svitlana, Doctor in Psychology, Professor,
Head of the Department of Theory and Methods
of Practical Psychology,

*State institution "Southern Ukrainian National Pedagogical University
named after K.D. Ushinskogo",*

*(26 Staroportofrankivska Street, Odesa, 65000, Ukraine,
e-mail: svetlanasytnik2000@gmail.com)*

ORCID: 0000-0001-5875-919X

Ilina Yuliia, PhD in Biology, Associate Professor,
*National University of Civil Defense of Ukraine,
(94 Chernyshevskaya Street, Kharkiv, 61023, Ukraine,*

e-mail: julija.illina@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-9987-7130

Svidenska Halyna, PhD in Psychology, Associate Professor,

*Donbas State Pedagogical University
(19 Generala Batyuk Street, Slovyansk,
Donetsk region, 84100, Ukraine,*

e-mail: Svidenskag@gmail.com)

ORCID: 0000-0003-1580-8881

The article highlights and analyzes the main results of the study of the peculiarities of the interrelation between strategies of psychological protection and self-actualization processes of students of higher education.

The theoretical analysis of the problem made it possible to determine that the activation of psychological protection is caused by a situation of conflict, trauma, stress, its purpose is to reduce emotional tension, prevent disorganization of behavior, consciousness, psyche. All defense mechanisms have two general characteristics: they operate at an unconscious level and are therefore means

of self-deception; they distort, deny, transform, or falsify perceptions of reality to make the anxiety less threatening to the individual.

Self-actualization is defined as the process of self-development of the individual, the transformation of a person into a subject of his own life activity. It is inseparable from the process of reflection, which accompanies all components of personal growth: self-understanding, self-sympathy, values, meanings, etc. The success of a specialist, in addition to special knowledge, abilities, skills, is related to personal characteristics, the desire for self-development, self-actualization. Establishing himself in the profession, the individual achieves self-actualization.

The results of the study showed that the prevailing mechanisms of psychological protection among students of higher education are: projection, compensation and denial. Among the parameters of a self-actualizing personality, the following are expressed: contact, autosympathy, orientation in time; pronounced self-actualization tendencies: orientation in time, self-respect, self-acceptance, acceptance of aggression, contact. Among the types of psychological defenses that have the greatest influence on the process of self-actualization of the individual, substitution and projection are highlighted.

Key words: *psychological protection, self-actualization, student of higher education.*

Постановка проблеми. Сучасна ситуація розвитку українського суспільства призводить до того, що все більша кількість фахівців з різних галузей знань звертається до проблеми самоактуалізації особистості. Самоактуалізація в сучасній психології розглядається як усвідомлена діяльність людини, що спрямована на повне розкриття і використання потенціалу особистості на користь суспільства і самої себе. Усвідомлення і розвиток власного потенціалу дозволяє особистості ефективно використовувати здібності в особистому і професійному житті, відчувати задоволення від власних досягнень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виокремлення не виділених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття. Самоактуалізація – це процес саморозвитку особистості, її зростання, становлення людини як суб'єкта життєдіяльності, спрямованість на вибудовування стратегії життя, ієрархії цінностей, сенсу життя тощо. Актуалізуватися означає фактично реалізовувати власні потенційні можливості. Поняття самоактуалізації розглядається як процес розгортання і дозрівання закладених в організмі й особистості задатків, потенціалів, можливостей.

Особливості розвитку та функціонування самоактуалізаційних процесів особистості досліджували як у зарубіжній (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл та інші), так і у вітчизняній психології (І. М. Біла, М. Б. Боднар, І. В. Болотнікова, М. Г. Ватковська, Є. В. Карпенко, П. П. Горностай, В. І. Муляр, Г. О. Нестеренко, Л. І. Коломієць та інші). Нині активно досліджується специфіка самоактуалізації у професійній сфері (Г. І. Волинка, Н. М. Дідик, Л. М. Кобильник, Л. В. Мова та інші), розглядаються гендерні та вікові особливості самоактуалізації (М. Б. Гасюк, В. А. Гупаловська, Ю. Г. Долінська та інші). Але, попри підвищений інтерес дослідників до проблеми самоактуалізації, появу нових підходів до її розв'язання, вона залишається недостатньо розробленою, оцінюється як сучасна надскладна проблема.

Психологічний захист формується в результаті пристосування психіки до умов зовнішнього середовища, що постійно змінюються, і внутрішніх психічних змін; він є одним з варіантів опанування особистістю реальної дійсності, який іноді заважає адекватному сприйняттю подій та реагуванню на них. Способи захисної поведінки можуть закріплюватися як стійкі риси характеру, набувати тенденції до самостворення й перенесення на схожі ситуації і стани, статусу психічної властивості, закріплюватися як схема реагування.

Аналіз теоретичних здобутків дослідження проблеми психологічного захисту показує, що в науці накопичений багатий теоретичний та емпіричний матеріал, який ілюструє багатомірність і суперечливість цього феномена (А. Адлер, Е. Фромм, К. Хорні, Ф. Б. Басін, Т. С. Яценко, О. С. Кочарян, О. М. Арестова та інші). Дотепер залишаються нез'ясованими питання про те, які саме захисні механізми особистості дозволяють їй конструктивно протистояти впливам агресивного середовища, захищати себе, власну цілісність, внутрішню свободу; які шляхи оптимізації самозахисних зусиль особистості є ефективними.

Здобувачі вищої освіти мають потребу у використанні захисних психологічних механізмів, тому що вони знижують тривожність, нівелюють наслідки психологічних травм, підтримують почуття адекватності та власної гідності, але можуть сприяти

спотворенню сприйняття дійсності для захисту позитивної «Я-концепції» та заважати здійсненню самоактуалізаційних процесів.

Формулювання цілей статті. Мета статті – висвітлити результати дослідження особливостей взаємозв'язку переважаючих стратегій психологічного захисту і процесів самоактуалізації у здобувачів вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Об'єктом дослідження є самоактуалізація особистості. Предметом – особливості взаємозв'язку психологічного захисту і самоактуалізаційних процесів особистості. Ми виходили з припущення, що самоактуалізаційні процеси особистості здобувача вищої освіти залежать від переважаючих психологічних захистів: чим більшу кількість деструктивних видів захисту використовує особистість, тим нижче в неї самоактуалізаційна реалізація.

Для дослідження психологічного захисту використовувався «Опитувальник Плутчика – Келлермана – Конте» (Life Style Index); для дослідження самоактуалізаційних процесів і тенденцій – «Модифікований опитувальник діагностики самоактуалізації особистості «САМОАЛ» (А. В. Лазукін в адаптації Н. Ф. Каліної), «Самоактуалізаційний тест» (САТ) Е. Шострома; для встановлення особливостей взаємозв'язку між досліджуваними феноменами – коефіцієнт кореляції r-Спірмена.

У дослідженні брали участь здобувачі вищої освіти ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Національного університету цивільного захисту України, Донецького національного університету імені Василя Стуса та ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». Кількість учасників – 63 особи, вік – від 17 до 22 років. Дослідження відбувалося впродовж 2021/2022 навчального року.

Дослідження психологічних захистів здобувачів вищої освіти виявило, що переважаючими механізмами захисту є: проєкція (77,2 %), компенсація (69,3 %) і заперечення (49,5 %); найменш вираженими – заміщення (24,7 %), реактивні утворення (27,6 %), витіснення (30,1 %).

Дослідження самоактуалізаційних процесів показало, що у здобувачів вищої освіти найбільш вираженими є такі параметри особистості, що самоактуалізується: контактність (57,3 %), аутосимпатія (56,8 %), орієнтація в часі (53,2 %); найменш вираженими – автономність (25,1 %), потреба в пізнанні (27,8 %), креативність (31,6 %) і спонтанність (33,4 %).

Дослідження особливостей самоактуалізаційних тенденцій за допомогою методики САТ показало, що найбільш вираженими самоактуалізаційними тенденціями в досліджуваних є: орієнтація в часі (9,1±3,1 балів), самоповага (7,7±2,7 балів), самоприйняття (9,8±3,5 балів), прийняття агресії (8,4±2,9 балів), контактність (12,3±4,2 балів); найменш вираженими: підтримка (35,2±10,8 балів), гнучкість поведінки (8,5±2,9 балів), сензитивність до себе, спонтанність (4,5±1,6 балів), пізнавальні потреби (4,4±1,6 балів) і креативність (5,7±2,0 балів).

Результати кореляційного аналізу відображено в таблицях 1, 2.

Виявлено пряму і зворотну кореляційну залежність між показниками психологічних захистів і самоактуалізаційними компонентами особистості. А саме: витіснення має прямий кореляційний зв'язок зі шкалою орієнтації в часі, автономністю і саморозумінням. Регресія – з поглядом на природу людини, креативністю, спонтанністю і контактністю. Зворотний – з орієнтацією в часі й автономністю. Заміщення має прямий взаємозв'язок з креативністю, саморозумінням, аутосимпатією, контактністю і гнучкістю в спілкуванні. Заперечення має зворотну кореляційну залежність від орієнтації в часі, автономності й саморозуміння. Проекція прямо взаємопов'язана з орієнтацією в часі, поглядом на природу людини, креативністю, автономністю. Зворотно – із саморозумінням. Компенсація має прямий взаємозв'язок з поглядом на природу людини, потребою в пізнанні, креативністю. Зворотний – з автономністю, аутосимпатією. Раціоналізація має пряму залежність від орієнтації в часі, потреби в пізнанні, автономності, саморозуміння. Зворотну – від спонтанності.

Отже, можна констатувати, що найбільш сприятливими для самоактуалізації особистості є такі психологічні захисти, як регресія, заміщення, проекція та раціоналізація.

Таблиця 1 – Взаємозв'язок показників психологічного захисту і рівня самоактуалізації особистості у здобувачів вищої освіти (r_s)

Захисти \ Само-актуалізація	Витіснення	Регресія	Заміщення	Заперечення	Проекція	Компенсація	Гіперкомпенсація	Раціоналізація
1	0,25*	-0,36*	0,08	-0,33*	0,36*	0,11	0,08	0,35*
2	0,12	0,22	0,21	-0,09	0,16	0,16	0,15	0,11
3	-0,17	0,42**	0,16	0,11	0,33*	0,35*	0,05	0,17
4	0,07	0,09	0,12	0,15	0,14	0,42**	0,14	0,45**
5	0,20	0,31*	0,35*	0,03	0,38*	0,36*	-0,11	-0,17
6	0,34*	-0,41**	-0,15	-0,31*	0,41**	-0,31*	0,15	0,32*
7	0,07	0,33*	-0,12	0,16	0,17	0,15	-0,17	-0,37*
8	0,31*	0,11	0,28*	-0,27*	-0,33*	0,11	0,07	0,32*
9	0,11	0,22	0,33*	0,07	0,19	-0,39*	-0,22	0,18
10	-0,09	0,33*	0,31*	0,11	0,22	0,14	0,18	0,11
11	-0,18	0,12	0,44**	0,13	0,18	0,09	0,06	0,19

Примітка: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$.

1 – шкала орієнтації в часі, 2 – шкала цінностей, 3 – погляд на природу людини, 4 – потреба в пізнанні, 5 – креативність, 6 – автономність, 7 – спонтанність, 8 – саморозуміння, 9 – аутосимпатія, 10 – контактність, 11 – гнучкість у спілкуванні.

Отримані результати свідчать про наявність взаємозв'язку між захисними механізмами особистості та самоактуалізаційними тенденціями, а саме: витіснення має пряму кореляційну залежність від шкал підтримки, гнучкості поведінки, сензитивності до себе, спонтанності, пізнавальних потреб і креативності. Заміщення має прямий кореляційний зв'язок зі шкалами підтримки, гнучкості поведінки, сензитивності до себе, спонтанності, пізнавальних потреб і креативності. Заперечення має пряму кореляційну залежність від шкал компетентності в часі, самоповаги, самоприйняття, прийняття власної агресивності та контактності. Проекція має прямий взаємозв'язок зі шкалами компетентності в часі, самоповаги, самоприйняття, прийняття власної

агресивності й контактності. Компенсація має взаємозалежність зі шкалами компетентності в часі, самоповаги, самоприйняття, прийняття власної агресивності та контактності. Гіперкомпенсація взаємопов'язана зі шкалами підтримки, гнучкості поведінки, сензитивності до себе, спонтанності, пізнавальних потреб і креативності.

Таблиця 2 – Взаємозв'язок показників психологічного захисту і самоактуалізаційних тенденцій у здобувачів вищої освіти (r_s)

Захисти Само-актуаліз. тенденції	Витіснення	Регресія	Заміщення	Заперечення	Проекція	Компенсація	Гіперкомпенсація	Рационалізація
Tc	0,07	0,11	0,13	0,31*	0,28*	0,44**	0,05	0,12
I	0,27*	0,06	0,33*	0,11	0,05	0,15	0,29*	0,04
SAV	0,07	-0,11	0,14	0,03	-0,13	0,32*	0,05	0,14
Ex	0,32*	0,15	0,43**	-0,13	0,03	0,07	0,29*	0,17
Fr	0,29*	0,15	0,26*	0,09	-0,06	0,11	0,31*	-0,13
S	0,31*	0,08	0,29*	-0,12	0,13	-0,06	0,42**	0,11
Sr	-0,12	0,06	0,11	0,34*	0,27*	0,42**	0,15	0,07
Sa	0,06	0,03	0,10	0,29*	0,31*	0,33*	-0,15	-0,14
Nc	0,21	0,06	-0,05	0,14	0,11	-0,16	0,07	0,13
Sy	-0,16	0,07	0,06	0,13	0,03	0,07	0,11	0,05
A	0,03	0,10	0,17	0,27*	0,29*	0,31*	0,07	0,11
C	-0,15	-0,14	0,12	0,31*	0,28*	0,33*	0,06	0,13
Cog	0,33*	0,09	0,28*	-0,05	0,14	0,11	-0,31*	0,15
Cr	0,27*	0,12	0,32*	-0,14	0,07	0,11	0,35*	-0,17

Примітка: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$.

Tc – шкала компетентності в часі; I – шкала підтримки; SAV – шкала ціннісних орієнтацій; Ex – шкала гнучкості поведінки; S – шкала сензитивності до себе, спонтанності; Sr – шкала самоповаги; Sa – шкала самоприйняття; Nc – шкала уявлень про природу людини; Sy – шкала синергії; A – шкала прийняття агресії; C – шкала контактності; Cog – шкала пізнавальних потреб; Cr – шкала креативності.

Таким чином, найбільш сприятливими для самоактуалізації особистості є такі психологічні захисти, як витіснення, заміщення, проекція і компенсація.

Результати, отримані завдяки кореляційному аналізу, дозволяють виділити види психологічних захистів, які найбільшою мірою впливають на процес самоактуалізації особистості здобувачів вищої освіти. Це заміщення і проєкція. Заміщення – захист від ситуації, яка турбує чи травмує, за допомогою перенесення реакції з «недоступного» об'єкта на інший об'єкт – «доступний», або заміни неприйнятної дії на прийнятну. Завдяки такому перенесенню відбувається розрядка напруги, що створена незадоволеною потребою. Цей механізм захисту пов'язаний з переадресацією реакції. Коли бажаний шлях реагування для задоволення якоїсь потреби виявляється закритим, то щось, пов'язане з виконанням цього бажання, шукає інший вихід. Найбільше задоволення від дії, що заміщає бажане, виникає тоді, коли мотиви близькі, тобто розміщені на сусідніх або близьких рівнях мотиваційної системи особистості. Заміщення дає можливість упоратися з гнівом, який не може бути виражений прямо й безкарно. Воно має дві різні форми – заміщення об'єкта й заміщення потреби. У першому випадку зняття напруги здійснюється шляхом перенесення агресії із сильнішого або значущого об'єкта (що є джерелом гніву) на слабкіший і більш доступний об'єкт чи на себе. Особливості захисної поведінки людей з переважанням захисту за типом заміщення – це імпульсивність, дратівливість, вимогливість до оточення, грубість, запальність, реакція протесту у відповідь на критику.

Проєкція – вид захисту, пов'язаний з несвідомим перенесенням неприйнятних власних відчуттів, бажань і прагнень на інших людей, з метою перекладання відповідальності за те, що відбувається всередині «Я», на навколишній світ. З цією метою межі «Я» розширюються настільки, щоб людина, на яку здійснюється перенесення, опинилася всередині них. Тоді в цьому загальному просторі можна здійснити проєкцію і тим самим винести неприязнь до власних уявлень і станів назовні. Після здійснення проєкції людина позбавляється необхідності приймати їх як власні. Завдяки цьому в неї повністю блокується усвідомлення власної провини, оскільки вона переносить відповідальність за свої вчинки на оточення. Тобто проєкція виступає як спроба подолати незадоволеність собою шляхом припису-

вання деяких якостей або відчуттів іншим людям. Така переорієнтація дозволяє захиститися від неприйняття себе оточенням. Разом з цим позитивним ефектом стає бачення світу як загрозового середовища, що виправдовує власну критичність і надмірне неприйняття оточення. Коли серед інших механізмів захисту переважає проєкція, в характері людини можуть посилюватися гордість, самолюбність, злопам'ятність, образливість, честолобство, ревності, нетерпимість до заперечень, тенденція до викриття оточення тощо.

Висновки. Переважаючими механізмами психологічного захисту у здобувачів вищої освіти є: проєкція, компенсація і заперечення; значно менш вираженими – заміщення, реактивні утворення, витіснення. Серед параметрів особистості, що самоактуалізується, вираженими є: контактність, аутосимпатія, орієнтація в часі; менш вираженими – автономність, потреба в пізнанні, креативність і спонтанність. Найбільш вираженими самоактуалізаційними тенденціями в досліджуваних є: орієнтація в часі, самоповага, самоприйняття, прийняття агресії, контактність; менш вираженими – підтримка, гнучкість поведінки, сензитивність до себе, спонтанність, пізнавальні потреби і креативність. Результати кореляційного аналізу дозволили виділити види психологічних захистів, які найбільшою мірою впливають на процес самоактуалізації особистості. Це заміщення і проєкція.

Список використаних джерел

1. Біла І. М. Самоздійснення, самоактуалізація особистості. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2013. № 12. С. 102–105.
2. Болотнікова І. В. Акмеологічні основи особистісного самоздійснення. *Актуальні проблеми психології*. 2016. Т. 5. Вип. 16. С. 3–12.
3. Карпенко Є. В. Самоактуалізація і адаптація: від конфронтації до кооперації : монографія. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2013. 272 с.
4. Коломієць Л. І., Сольвар В. В., Кожедуб Т. С. Обґрунтування теоретико-методологічних засад емпіричного дослідження особистісного самоздійснення осіб юнацького віку. *Psychological journal*. 2019. Т. 5. Вип. 12. С. 43–58.
5. Пенькова О. І. Розвиток самовдосконалення особистості у соціальному середовищі. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. Загальна психологія*.

Історична психологія. Етнічна психологія. 2018. Т. IX. Вип. 11. Київ; Ніжин : ПП Лисенко. С. 134–141.

6. Туркова Д. М. Вправи з ідентифікації механізмів психологічного захисту в контексті емпатійного розуміння особистості. *Практична психологія та соціальна робота.* 2012. № 8. С. 42–45.

References

1. Bila, I.M. (2013), Self-actualization, self-actualization of personality, *Education and development of a gifted personality*, № 12, pp. 102–105.

2. Bolotnikova, I. V. (2016), Acmeological foundations of personal self-realization, *Actual problems of psychology*, Vol. 5, Issue 16, pp. 3–12.

3. Karpenko, E. V. (2013), Self-actualization and adaptation: from confrontation to cooperation : monograph, Nova Zoria, Ivano-Frankivsk.

4. Kolomiets, L. I, Solvar, V. V., and Kozhedub, T. S. (2019), Justification of the theoretical and methodological foundations of the empirical study of personal self-realization of youth, *Psychological journal*, Vol. 5, Issue 12, pp. 43–58.

5. Penkova, O. I. (2018), Development of self-improvement of the individual in the social environment, *Actual problems of psychology: a collection of scientific works of the Institute of Psychology named after H. S. Kostyuka, General Psychology. Historical Psychology. Ethnic Psychology*, Vol. 9, Issue 11, Nizhyn : PP Lysenko, Kyiv, pp. 134–141.

6. Turkova, D. M. (2012), Exercises on identification of psychological protection mechanisms in the context of empathic understanding of personality, *Practical Psychology and Social Work*, № 8, pp. 42–45.

УДК 332.055.2:338.43

DOI 10.32755/sjeducation.2023.01.216

ВИКЛИКИ ТА ПРОБЛЕМИ АГРАРНОЇ ГАЛУЗІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Сіренко Крістіна Юріївна, кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри економіки та соціальних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби

(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34,

e-mail: user.ks563@gmail.com)

ORCID: 0000-0003-2705-0924

Мета статті полягає в проведенні комплексної оцінки основних проблем аграрної галузі під час воєнного стану в Україні. Війна надзвичайно ускладнила функціонування сільськогосподарського виробництва через розрив логістичних ланцюгів, знищення інфраструктурних об'єктів, екологічні катастрофи на корпоративних тваринницьких комплексах, блокування ринків збуту, зростання цін на сільськогосподарські добрива. Агрохолдинги монополізують державну підтримку всього аграрного сектора, розвивати сімейне фермерство надзвичайно складно, а в перспективі може стати неможливим. Для досягнення поставленої мети у статті використувалися методи узагальнення, наукової абстракції, системного та економічного аналізу. У статті доведено, що вкрай необхідною на сьогодні є міжнародна підтримка у відбудові України, яка має базуватися на приватних інвестиціях із залученням новітніх технологій, розширенням торговельно-економічного співробітництва, посиленням євроінтеграційних процесів та реалізацією нових проєктів в Україні, зокрема пов'язаних з виробництвом. Запропоновано стратегічні напрямки розвитку аграрної сфери, а саме розширення доступного кредитування; збільшення обсягів ресурсів, які надаються нашими іноземними партнерами; запуск додаткових програм лізингу сільськогосподарської техніки, яка не виробляється в Україні, або виробництво якої було унеможливлено через руйнування чи пошкодження виробничих потужностей; продовження реалізації проєкту ФАО щодо забезпечення фермерів насінням, залучення до програми постачання насіння держав-партнерів на двосторонній основі (за прикладом Франції); забезпечення задоволення потреб аграріїв у засобах захисту рослин; розбудова терміналів для аграрної продукції поблизу державного кордону України з державами ЄС, розширення пропускну здатності автомобільної та залізничної інфраструктури.

Ключові слова: аграрна галузь, державна підтримка, фінансування, сільськогосподарське виробництво, міжнародна підтримка.

CHALLENGES AND PROBLEMS OF THE AGRICULTURAL INDUSTRY DURING MARITAL LAW IN UKRAINE

Sirenko Kristina, PhD in Economics, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Economics and Social Sciences,
Academy of the State Penitentiary Service
(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: user.ks563@gmail.com)
ORCID: 0000-0003-2705-0924

The purpose of the article is to conduct a comprehensive assessment of the main problems of the agricultural sector during martial law in Ukraine. The war has extremely complicated the functioning of agricultural production due to the breakdown of logistics chains, destruction of infrastructure facilities, environmental disasters at corporate livestock farms, blocking of sales markets, and rising prices for agricultural fertilizers. Agriculture holdings monopolize state support for the entire agricultural sector, making it extremely difficult to develop family farming, and in the future it may become impossible. To achieve this goal, the article uses the methods of generalization, scientific abstraction, systemic and economic analysis. The article proves that international support for the reconstruction of Ukraine is extremely necessary today, which should be based on private investment involving the latest technologies, expanding trade and economic cooperation, strengthening European integration processes, and implementing new projects in Ukraine, in particular, related to production. Strategic directions for the development of the agricultural sector have been proposed, namely the expansion of affordable lending; increasing the amount of resources provided by our foreign partners; launching additional leasing programs for agricultural machinery that is not produced in Ukraine or whose production was made impossible due to the destruction or damage to production facilities; continuing the implementation of the FAO project to provide farmers with seeds, involving partner countries in the seed supply program on a bilateral basis (following the example of France); ensuring that the needs of farmers for plant protection products are met; building terminals for agricultural products near the state border of Ukraine with the EU, expanding the capacity of road and rail infrastructure.

Key words: *agricultural sector, state support, financing, agricultural production, international support.*

Постановка проблеми. У 2022 році через війну, розв'язану росією проти нашої держави, величезних збитків зазнали різні галузі української економіки. Надзвичайно сильно постраждав аграрний сектор. Зокрема, понад 20 % орних земель нині не під контролем України, а під окупацією. Це здебільшого землі, які давали країні ранні зернові (озиму пшеницю, частково озимий ячмінь) та частково соняшник. І саме вони найбільш заміновані. За даними експертів, станом на кінець 2022 року українська аг-

рарна галузь зазнала прямих збитків на суму 6,6 млрд дол. і непрямих – на суму майже 35 млрд дол. Найбільша частина прямих втрат – знищена сільськогосподарська техніка, вартість якої сягає 3 млн дол. Однак це лише приблизні збитки, адже, як зазначають економісти, повністю оцінити їх можна буде лише після закінчення війни. Значних збитків зазнала й галузь тваринництва. Тут фермери й пасічники втратили ресурсів на суму близько 362 млн дол.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасному стану, проблемам і перспективам розвитку аграрної галузі присвятили свої праці такі дослідники: І. В. Бурачек, В. А. Вергунов, В. А. Голян, М. П. Денисенко, В. О. Іванченко, О. М. Ільчук, В. Г. Чернишев та ін. Однак значна кількість питань вимагає додаткових наукових досліджень та є актуальними сьогодні.

Формування цілей статті полягає в проведенні комплексної оцінки основних проблем аграрної галузі під час воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. Українське сільське господарство характеризується деформованою аграрною структурою, що охоплює:

- 1) індивідуальний сектор, орієнтований на традиційні товари і внутрішній споживчий ринок, забезпечення внутрішньої продовольчої безпеки;
- 2) корпоративний сектор, до складу якого входять агрохолдинги й великі сільськогосподарські підприємства зі значною часткою іноземного капіталу, орієнтованого на постійне розширення монокультуризації та експорту.

Агрохолдинги так масштабно лобіюють свої інтереси, що, попри високі доходи від підприємницької діяльності, монополізують державну підтримку всього аграрного сектора (до війни 5–10% найбільших сільськогосподарських підприємств забирали 70–80% загальнонаціональних коштів для заходів підтримки сільського господарства). Водночас доходи агрохолдингів оподатковуються за спрощеною системою, їхні прибутки у великих масштабах освоюються через податкові гавані (включно з Кіпром і Британськими Віргінськими островами), через що потерпає місцевий розвиток і суспільні блага України. Крім то-

го, ці суб'єкти отримують значні інвестиційні ресурси таких інституцій, як Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, Європейський банк реконструкції і розвитку. Усі ці аспекти функціонування агрохолдингів призводять до недобросовісної конкуренції з іншими суб'єктами агропродовольчого ринку України, чинять фізичний та економічний тиск на особисті й сімейні та фермерські господарства, обмежуючи їм доступ до факторів виробництва (сільськогосподарських угідь, засобів виробництва) і збуту, а також знижуючи їхні доходи (шляхом зниження закупівельних цін, завищення цін на засоби виробництва). У таких умовах розвивати сімейне фермерство надзвичайно складно, а в перспективі (враховуючи контроль агрохолдингів над сільськогосподарськими угіддями й виробничими ланцюжками) може стати неможливим [1].

Якщо говорити про Чернігівщину, то навесні 2022 року після визволення територій фермери активно долучилися до розмінування. Не чекали, коли влада сконтактує з рятувальниками й організує процес розмінування. Фермери щороку мають якісь виклики, але борються за свою справу. Тому й роботу з розмінування було проведено досить швидко. Саперні роботи на одному гектарі землі коштують фактично стільки, скільки коштує сама ця земля, тобто приблизно 40–50 тисяч гривень за гектар. Дуже важко знайти такі кошти, особливо тим фермерам, які все втратили через війну.

Українська зернова асоціація прогнозує, що посівні площі скоротяться в 2023 році приблизно на 40 %, а отже, майже удвічі зменшиться обсяг виробництва зерна, якщо порівнювати з довоєнними роками. Українських фермерів навесні очікують однакові проблеми:

- дорогі добрива і нестача коштів для їх закупівлі (до відсутності обігових коштів призвів непроданий урожай, в окремих господарствах зерно на складах лежить ще з 2021 року);

- низькі ціни на агропродукцію та проблеми з логістикою;

- масове блокування податкових накладних. Машина може два тижні стояти в черзі на розвантаження. Тому продукція є, а грошей від неї немає. А кожний продаж одразу викликає підозри в податкової, відповідно – блокування накладних. Через це

складно працювати з постачальниками. Одні накладні вдається розблокувати, інші – ні. Вже є рішення суду про розблокування, але податківці не хочуть їх виконувати;

– обмежений доступ до фінансів. На українському ринку через надмірну пропозицію зернових та олійних культур ціна залишається значно нижчою, ніж на світовому. Таким чином аграрії недоотримують частини виторгу. Окрім того, через обмежений обсяг банківських ресурсів та здорожчання капіталу ставки кредитування в Україні зросли більше ніж удвічі. Пільгові програми, запропоновані урядом, не покривають повністю потребу у фінансуванні [2].

Ще однією особливістю весняної посівної стане відмова від сівби пшениці на користь олійних культур. Якщо 2021 року був рекордний урожай зернових та олійних культур – 108 мільйонів тонн, 2022 року – понад 60 мільйонів тонн, то 2023 року планується 34 мільйони тонн, оскільки більшість проєктів заморожено, відкладено чи анульовано. Планується менше сіяти кукурудзи, тому що вона потребує багато дорогих азотних добрив, а виробники закупили їх уже менше. Ціна на добрива зросла до 37,5 тис. грн за тону. Для порівняння: торік була ціна 18 тис. грн/т, а 2021 року добрива коштували 9 тис. грн/т [3]. Очевидно, аграрії перейдуть на соняшник і сою, які дають менший урожай, ніж кукурудза. Крім того, досить великий обсяг кукурудзи збирають узимку. Це означає, що поля не будуть належно підготовлені до весни – отже, багато фермерів не захочуть сіяти на них кукурудзу.

Однак, на думку експертів, зменшення врожаю зернових 2023 року не вплине на українських споживачів, адже навіть під час війни аграрії вирощують набагато більше, ніж необхідно для внутрішнього споживання. Утім, варто очікувати подорожчання: на вартість кінцевого продукту вплине безліч факторів. Зокрема, проблеми з логістикою, здорожчання палива, електроенергії тощо.

Додаткових труднощів додає атака рф на інфраструктурні об'єкти. Відсутність електроенергії вже негативно вплинула на роботу підприємств, керівники змушені звільнити частину працівників, як результат – маємо менші обсяги кінцевої продукції.

Пережити негативні наслідки війни аграріям допомогли український уряд і міжнародні партнери. Загалом за рік фермери отримали понад 90 млрд гривень кредитів від держави, з них 40 млрд – за програмою пільгового кредитування «Доступні кредити 5-7-9 %».

За підтримки ЄС та Світового банку запрацював Державний аграрний реєстр – цифровий хаб для аграріїв. Завдяки партнерам аграрії отримували насіння, рукави для зберігання зерна, техніку. Великий акцент – на підтримку виробників. Понад 40 тисяч аграріїв отримали за програмою «Доступних кредитів 5-7-9 %» понад 90 мільярдів гривень, 1,6 мільярда гривень від ЄС пішли на дотації за різними напрямками. Працювала програма підтримки малих сільгосптоваровиробників: ЄС надав на цю програму 50 мільйонів євро. Гранти за програмою «єРобота»: на створення й розвиток садів надали понад 321 мільйон гривень, теплиць – майже 56 мільйонів [4].

Завдяки Світовому банку гроші на це закладено й на 2023 рік. Працюватиме й програма «5-7-9%». Триватимуть виплати на гектар та худобу (80 мільйонів доларів), 50 мільйонів доларів заплановано на підтримку переходу елеваторів на альтернативні види енергозабезпечення, зокрема твердопаливні котли [5].

Профільне міністерство та Міжнародна фінансова корпорація (IFC) підготували на 2023 рік програму підтримки пільгового кредитування великих агропідприємств на загальну суму понад мільярд доларів. Зокрема, планується міжнародна допомога на придбання сушарок і генераторів для аграріїв, для підтримки тваринництва та на розвиток альтернативних джерел електроенергії. Нині міністерство веде переговори з IFC про зменшення суми кредитів для підприємців, обговорюють можливість залучення українських банків до програми, щоб кредити змогли отримати середні агровиробники.

На сьогодні зерновими коридорами вже експортовано понад 15 мільйонів тонн агропродукції. Враховуючи наші значні логістичні проблеми, цілком зрозуміло, що основними країнами-імпортерами є сусідні країни: Румунія, Польща та Угорщина. Також значні обсяги закупівлі завдяки роботі «зернового коридору» здійснює Туреччина.

Висновки. Однак, щоб вижити й отримати прибуток, недовідстатньо просто засіяти площі одним соняшником і чекати закінчення війни. Треба вже зараз будувати нову стратегію розвитку аграрної галузі з урахуванням нових трендів, які наступними роками відіграватимуть вирішальну роль. Стратегічними напрямками нової стратегії має бути:

1. Розмінування сільськогосподарських угідь (насамперед на звільнених територіях тих, які розташовані поза зоною досяжності артилерійських систем та РСЗО держави-агресора), залучення до цього саперів і техніки держав-партнерів.

2. Забезпечення підприємств АПК додатковим фінансовим ресурсом для посівної за рахунок:

– розширення доступного кредитування в рамках держпрограми «5-7-9 %» (у 2022 році аграріям надано майже 41,2 тис. кредитів на загальну суму 90,9 млрд грн), а також грантової програми «єРобота» на створення або розвиток садівництва, ягідництва та виноградарства і створення теплиць (надано у 2022 році 378 млн грн, загальна площа господарств – 1087,46 га);

– збільшення обсягів ресурсів, які надаються нашими іноземними партнерами. Зокрема, Світовим банком через Фонд часткового гарантування кредитів у сільському господарстві; окремими державами-партнерами, що акумулюють кошти в рамках програми Grain from Ukraine (таких нині більше тридцяти); європейської програми Interreg NEXT Black Sea Basin Programme – для розвитку рибної галузі), укладання додаткових кредитних договорів на двосторонній (приклад – договір з Німеччиною) або багатосторонній основі (зокрема, через Всесвітню продовольчу організацію ООН).

3. Забезпечення агровиробників технічними засобами за рахунок:

– розширення програм лізингу сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва (виділення додаткової державної підтримки, відтермінування строків внесення лізингових платежів);

– запуску додаткових програм лізингу сільськогосподарської техніки, яка не виробляється в Україні, або виробництво якої було унеможливлено через руйнування / пошкодження виробничих потужностей (у тому числі за допомогою ресурсів зарубіжних партнерів);

– продовження реалізації проєкту ФАО щодо забезпечення фермерів насінням, залучення до програми постачання насіння держав-партнерів на двосторонній основі (за прикладом Франції);

– забезпечення задоволення потреб аграріїв у засобах захисту рослин. У 2022 році загальний рівень потреби задоволено на 96,4 %, у тому числі щодо гербіцидів – 92,0 %; але якщо вивести за дужки регіони, де ведуться бойові дії і забезпечити потреби фізично неможливо, то на підконтрольних і мирних територіях є вузькі місця; наприклад, Миколаївська область мала дефіцит стосовно засобів захисту рослин у 16,2 %, Рівненська область – 9,5 % потреби, у тому числі щодо гербіцидів – 17,4 і 9,5 % відповідно;

– разом з підприємствами АПК і мережами постачальників нафтопродуктів гармонізувати за обсягами, часом і в регіональному розрізі логістику постачання та створення розосереджених запасів нафтопродуктів для весняної посівної, щоб уникнути повторення паливної кризи весни 2022 року.

4. Забезпечення реалізації проєкту ЄС «Шляхи солідарності» – розбудова терміналів для аграрної продукції поблизу державного кордону України з державами ЄС, розширення пропускної спроможності автомобільної та залізничної інфраструктури [6].

Важливими питаннями для України є міжнародна підтримка у відбудові нашої держави, яка має базуватися на приватних інвестиціях із залученням новітніх технологій, розширення торговельно-економічного співробітництва, посилення євроінтеграційних процесів та реалізація нових проєктів в Україні, зокрема пов'язаних з виробництвом.

Список використаних джерел

1. Малолеткова О. Аграрний фронт: виробники справу не зраджують. *Урядовий кур'єр*. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/agrarnij-front-virobniki-spravu-ne-zradzhuyut/> (дата звернення: 07.02.2023).

2. Прогнози та сценарії відновлення аграрного сектору України в 2023–2025 рр. *УкрАгроКонсалт*. URL: <https://ukragroconsult.com/news/prognozy-ta-scenariyi-vidnovlennya-agrarnogo-sektora-ukrayiny-v-2023-2025rr/> (дата звернення: 18.02.2023).

3. Сільське господарство та війна: результати воєнного року та прогнози на 2023. *ДОБА*. URL: <https://doba.te.ua/post/64242> (дата звернення: 14.02.2023).

4. Агросектор України під час війни – інфографічний довідник за 2023 рік. *Гаряча агрополітика*. URL: <https://agropolit.com/spetsproekty/1003-agrosektor-ukrayini-pid-chas-viyni--infografichiy-dovidnik-za-2023-rik> (дата звернення: 19.01.2023).

5. Кравчук О. Виклики-2023 для аграрної галузі: з яким досвідом АПК входить у новий рік. *MIND*. URL: <https://mind.ua/openmind/20251582-vikliki-2023-dlya-agrarnoyi-galuzi-z-yakim-dosvidom-apk-vhodit-u-novij-rik> (дата звернення: 14.02.2023).

6. Гетманцев Д. Економіка воєнного часу. Що необхідно зробити для посилення стійкості країни під час війни. *Delo.UA*. URL: <https://delo.ua/economy/ekonomika-vojenного-casu-shho-neobxidno-zrobiti-dlya-posilennya-stiikosti-krayini-pid-cas-viini-410675/> (дата звернення: 21.02.2023).

References

1. Agrarian front: producers do not betray the case, available at: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/agrarnij-front-virobniki-spravu-ne-zradzhuyut/> (accessed at 07 February 2023).

2. Forecasts and scenarios for the recovery of the agricultural sector of Ukraine in 2023-2025, available at: <https://ukragroconsult.com/news/prognozy-ta-scenariyi-vidnovlennya-agrarnogo-sektora-ukrayiny-v-2023-2025rr/> (accessed at 18 February 2023).

3. Agriculture and war: results of the war year and forecasts for 2023, available at: <https://doba.te.ua/post/64242> (accessed at 14 February 2023).

4. Agricultural sector of Ukraine during the war - infographic guide for 2023, available at: <https://agropolit.com/spetsproekty/1003-agrosektor-ukrayini-pid-chas-viyni--infografichiy-dovidnik-za-2023-rik> (accessed at 19 January 2023).

5. Challenges-2023 for the agricultural industry: with what experience does the agricultural industry enter the new year, available at: <https://mind.ua/openmind/20251582-vikliki-2023-dlya-agrarnoyi-galuzi-z-yakim-dosvidom-apk-vhodit-u-novij-rik> (accessed at 14 February 2023).

6. Economy of wartime. What must be done to strengthen the stability of the country during the war, available at: <https://delo.ua/economy/ekonomika-vojenного-casu-shho-neobxidno-zrobiti-dlya-posilennya-stiikosti-krayini-pid-cas-viini-410675/> (accessed at 21 February 2023).

УДК 37(091)

DOI 10.32755/sjeducation.2023.01.225

RATIO STUDIORUM ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ

Співак Володимир Васильович,

доктор філософських наук, доцент,

Академія Державної пенітенціарної служби

(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34,

e-mail: hortussapientia@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-1681-8486

Вивчення історії європейської педагогічної думки та освітньої системи – важлива умова розуміння сучасних процесів у сфері вищої освіти. Невід’ємною частиною історії освіти є спадщина єзуїтської освітньої системи, яка значно вплинула на освіту як у Європі, так і на інших континентах. Вагомим був вплив єзуїтської педагогіки й в Україні. Основний документ, що регулював освітній процес в єзуїтських закладах освіти, – Ratio Studiorum.

У статті проведено огляд історії впровадження та проаналізовано зміст документа. Під час дослідження використано дискриптивну методологію, методи теоретичного аналізу й синтезу, а також застосовано історичний та культурологічний підходи до об’єкта дослідження.

Окреслено освітній потенціал запропонованої єзуїтами програми та методик навчання. Встановлено, що Ratio Studiorum має високий потенціал як джерело з історії європейської педагогічної думки й може бути використано для подальших досліджень у цій галузі.

Ключові слова: історія педагогіки, європейська педагогічна думка, єзуїти, Ratio Studiorum.

RATIO STUDIORUM AS A SOURCE OF HISTORY OF EUROPEAN PEDAGOGICAL THOUGHT

Spivak Volodymyr, Doctor of Sciences (Philosophy),

Associate Professor,

Academy of the State Penitentiary Service

(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,

e-mail: hortussapientia@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-1681-8486

Studying the history of European pedagogical thought and the educational system is an important condition for understanding modern processes in the field of higher education. An integral part of the history of education is the legacy of the Jesuit educational system, which had a significant impact on education, both in Europe and on other continents. The impact of Jesuit pedagogy was also significant in Ukraine. The main document regulating the educational process in Jesuit educational institutions was the Ratio Studiorum.

The article reviews the history of implementation and analyzes the content of the document. The research used descriptive methodology, methods of theoretical analysis and synthesis, as well as applied historical and cultural approaches to the object of research.

The educational potential of the program and teaching methods offered by the Jesuits is outlined. It has been established that the Ratio Studiorum has a high potential as a source for the history of European pedagogical thought and can be used for further research in this field.

Key words: *history of pedagogy, European pedagogical thought, Jesuits, Ratio Studiorum.*

Постановка проблеми. В умовах становлення Української держави та розвитку її освітньої системи актуальності набуває вивчення витоків європейської педагогічної думки, до традиції якої тяжіє вітчизняна педагогіка. У цьому контексті особливий інтерес викликає спадщина єзуїтської системи освіти, яка була органічно пов'язана з українською освітньою системою в ранньомодерний період.

Зміст освіти й організацію освітнього процесу в єзуїтських колегіумах регулював основний документ – Ratio Studiorum, який являв собою збірник рекомендацій для адміністрації та викладачів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цей документ уже досить давно потрапив до поля зору зарубіжних і вітчизняних дослідників. Зокрема, в контексті розв'язання різних проблем до вивчення Ratio Studiorum звертались: Клод Павур [7], Альдо Скальоне [8], Роберт Швікерат [9], Олег Дух, Василь Кметь [4], Тетяна Прибора [2] та ін. Однак це джерело й досі зберігає свій дослідницький потенціал і може бути використано під час розв'язання широкого кола дослідницьких питань з вивчення історії української та європейської педагогіки й освіти.

Формування цілей статті. Метою цієї статті є огляд змісту й оцінка потенціалу Ratio Studiorum як джерела з історії європейської педагогічної думки. Під час дослідження використано дискриптивну методологію, методи теоретичного аналізу й синтезу, а також застосовано історичний та культурологічний підходи до об'єкта дослідження.

Виклад основного матеріалу. Ratio Studiorum – основний освітній статут ордену єзуїтів, створений 1586 року й після редагування затверджений 1599 року. Цей документ містить опис

системи єзуїтської освіти, зокрема права та обов'язки учасників освітнього процесу, програму і зміст навчання, особливості організації освітнього процесу, методика навчання та правила поведінки адміністраторів, викладачів і здобувачів освіти. Також Ratio Studiorum вміщує рекомендації щодо змісту навчальних дисциплін, які викладали в єзуїтських колегіях.

Єзуїти, або Товариство Ісуса (лат. *Societas Iesu*), – католицький чернечий орден. Заснований 1534 року Ігнатієм Лойолою і затверджений 1540 року папою Павлом III, створювався для місіонерства та протидії реформації. Проте згодом цей орден почав активно займатися наукою та освітою, поставивши їх на службу інтересам церкви. Зокрема, особливої популярності набули єзуїтські школи-колегіуми. Метою створення цих шкіл було виховання шляхетських і міщанських юнаків у дусі католицизму. Потреби церкви в освічених кадрах і суспільний запит на освіту сприяли успіху освітніх потуг єзуїтів. Зосередившись на розвитку закладів, Товариство значно менше уваги приділяло початковій освіті, хоча в деяких країнах (де єзуїти займалися місіонерською діяльністю) орден створював мережу початкових шкіл. Причиною такої особливості єзуїтської освітньої системи була не «зневага» до початкової освіти, а неможливість охопити цей широкий пласт освітнього поля через брак кадрових ресурсів [5].

Перші колегії створили ще до появи Ratio Studiorum у 40-х рр. XVI століття, й до кінця життя Лойоли (1556 р.) їх уже нараховувалося кілька десятків. Наприкінці XVI – початку XVII століття колегії виникли на теренах Речі Посполитої й у таких українських містах: Львові, Кам'янці-Подільському, Перемишлі, Луцьку, Острозі та ін., а 1632 року митрополит Петро Могила, спираючись на єзуїтські зразки, відкрив у Києві колегію, яка згодом перетворилась на Києво-Могилянську академію. У 1710 році єзуїтська мережа освітніх закладів нараховувала 612 колегій, а 1739 року – вже 669 шкіл, що були розкидані по всьому світі в країнах Європи, обох Америк, Азії та Африки. У 1773 році, на момент призупинення діяльності ордену, він опікувався більш ніж 900 навчальними закладами. Лише наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. через єзуїтські школи в Україні пройшло близько 2,5 – 3 тис. юнаків.

Статут Товариства серед головних цілей ордену визначав викладання катехизму дітям і невігласам, навчання молоді в школах і колегіях, а також викладання філософії і теології в університетах. Освіта посідала настільки важливе місце в діяльності товариства, що єзуїтів можна справедливо назвати освітнім орденом. Навіть негатолики високо оцінювали єзуїтську освіту й відправляли своїх синів до цих шкіл, бо вважали навчання там кращим за те, що можна було отримати в інших місцях.

У єзуїтських колегіумах здобули освіту багато відомих світових та українських учених, митців і державних діячів: Монтеस्क'є, Декарт, Петро Могила, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Стефан Яворський, Теофан Прокопович, Вольтер та ін. [1].

Зрозуміло, що без єдиної програми ця освітня система не могла б існувати довго, залишаючись цілісною, тож Товариство Ісуса було змушене розробити єдиний для всіх закладів програмний документ, відомий як *Ratio Studiorum*.

Термін «*Ratio Studiorum*» є скороченням офіційної назви «*Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Jesu*», тобто «Метод і система навчання Товариства Ісуса». Джерела формування *Ratio Studiorum* – практики Паризького університету, нідерландських шкіл, антична спадщина (Квінтіліан) та її гуманістичні переробки, а також теорії видатних гуманістів тієї епохи (Луїс Вівес, Йохан Стурм та ін.). Але при цьому єзуїти не просто запозичили старі ідеї, а творчо їх переробили на основі власних теоретичних напрацювань і практичного досвіду.

Документ охоплював кілька основних блоків, що мали такі розділи, зокрема:

1. Правила для керівників провінцій, правила для ректора колегіуму, правила для префекта з навчання та організації занять, правила для префекта з порядку та дисципліни.

2. Правила для професорів вищого відділення (богослів'я), що містили правила для викладачів Священного Писання, правила для викладачів івриту, правила для професорів догматичного богослів'я, правила для викладачів церковної історії, канонічного права та морального богослів'я. Під час викладання теології панівним джерелом було вчення Томи Аквінського.

3. Правила для професорів філософії, фізики та математики, правила проведення іспитів. Під час викладання філософії професорам рекомендували орієнтуватись на Арістотеля як на основне джерело.

4. Правила для викладачів *studia inferiora* (початкове відділення), що охоплювало латинську й грецьку мови, граматику й синтаксис, т. зв. «гуманітарні науки» та риторичку. У цьому відділенні спочатку було п'ять класів, пізніше – шість: три (або чотири) класи граматики, що переважно відповідали класичній середній школі; потім клас гуманітарних наук і клас риторики (перший і другий курси). Інші предмети викладали під назвою «accessories», зокрема історію, географію та античність. Математику й природничі науки спочатку викладали на вищому курсі разом з філософією, проте згодом їх почали викладати на нижчому відділенні [5].

Ratio Studiorum розкриває основні чотири аспекти, а саме: адміністрування закладів освіти, навчальний план, методологію навчання й виховання, а також питання дисципліни. Адміністративні питання розкриваються через окреслення обов'язків керівника провінції, ректора і префектів. Навчальна програма визначається послідовністю та градацією курсів вивчення теології, філософії та гуманітарних наук. Так само в документі окреслюється методика проведення занять та вправ у класі. З метою забезпечення дисципліни *Ratio Studiorum* закріплює норми поведінки для учнів, порядок та розклад організації освітнього процесу й виховання [6].

Педагогічні принципи і прийоми єзуїтів, викладені в *Ratio Studiorum*, вплинули на подальший розвиток педагогічної думки та практики. Метою навчання визначається розуміння матеріалу, після якого через активні вправи студента формується майстерність (вміння й навички). Форми вправ вирізнялися різноманітністю: диспути, дискусії, демонстрації та публічні виступи, які організовували щодня, щотижня та щороку, письмові вправи, наслідування класичних авторів. Також практикувались публічні читання і корекція вправ, написання оригінальних творів у старших класах.

Для формування належної мотивації до успішного навчання влаштовували різноманітні конкурси та змагання між учнями класу й між класами, нагородження (відомі нам золоті й срібні медалі для найкращих учнів є спадщиною єзуїтської освіти), а також театральні вистави й конкурси [6]. Усі ці заходи мали комплексний характер, що забезпечувало неперервний, логічний та якісний освітній процес виховання молоді.

При цьому самі єзуїти не розглядали Ratio Studiorum як непорушний канон і допускали внесення змін до нього відповідно до потреб та обставин часу чи країни. Документ коригували згідно з потребами освіти, і він еволюціонував разом з розвитком системи єзуїтської освіти. 1832 року під впливом модернізації інтелектуального життя була створена нова редакція документа, яка, не змінюючи фундаментальних принципів, вводила нові галузі навчання, зокрема більше уваги стали приділяти вивченню національної історії, мови й літератури, географії, математики, природничих наук. Надалі в колегіях фізику, хімію, біологію, фізіологію, астрономію, геологію та інші предмети викладали згідно з усталеними принципами сучасної науки. Тож єзуїтська освітня система демонструє здатність і готовність адаптуватися до потреб часу, що забезпечує її успішність [5].

Завдяки ретельному плануванню єзуїтська освітня система була добре організована. Практичні правила Ratio Studiorum і ретельний нагляд за викладачами й учнями забезпечували успішність та якість, навіть якщо викладач чи вихованець був посереднім. Водночас талановитим учням і вчителям залишався досить широкий простір для виявлення та реалізації їхніх здібностей.

Навчальний план забезпечував поєднання літературної, філософської та наукової підготовки. Ratio Studiorum зосереджувався не на різноманітні галузях знань, що викладали б одночасно, а на вивченні кількох добре пов'язаних предметів, які мали викладати ретельно, з абсолютною успішністю. Зазвичай учень не переходив у вищий клас, добре не засвоївши матеріал попереднього. Для забезпечення ретельного вивчення матеріалу навчальних дисциплін в усіх класах часто повторювали вивчений матеріал (щодня, щотижня та щомісяця). Навчальний матеріал,

який викладав учитель, учень мав засвоїти шляхом різноманітної системи вправ: творів, дискусій, диспутів, змагань.

Не оминало Ratio Studiorum й сфери розвитку фізичного здоров'я студентів. Заняття організовували таким чином, аби залишати достатньо часу для ігор та фізичних вправ. Також у колегіях забороняли варварські покарання, що практикували в тогочасній педагогіці. Дисципліна мала забезпечуватись м'якими засобами з пріоритетом морального переконання. Тож, хоча фізичні покарання учнів у певний період й застосовували в колегіях, вони, з огляду на контекст епохи, мали відносно помірний характер.

Для морального виховання учнів слід було багато уваги приділяти особистому спілкуванню вчителя з учнем. При цьому вчитель мав цікавитися кожним учнем окремо, проявляючи індивідуальний підхід. Оскільки єзуїтській освіті притаманний церковний характер, то саме релігійне навчання було головною метою й релігійний вплив мав охоплювати все навчання. Тож регулярне відвідування богослужінь було для учнів і викладачів обов'язковим.

Щодо інтелектуального масштабу єзуїтської системи варто зауважити її схоластичний характер. Схоластика в ранньомодерну епоху не тільки не втратила свій вплив, а й набула нового звучання завдяки зусиллям творців так званої «другої схоластики» (Суарес, Овієдо, Азор та ін.). Дух цієї системи полягав у дисциплінуванні розуму шляхом різноманітних вправ. Формування розуму в дусі аристотелізму передбачало поступовий і гармонійний розвиток різних сил або здібностей людської душі: пам'яті, уяви, інтелекту, волі. Досягалось це наданням учню загальної «гуманістичної» або ж «вільної» освіти, невід'ємною частиною якої були «сім вільних мистецтв» (*septim artes liberalis*).

Вільні науки спрямовані на надання загальних знань та інтелектуальних навичок, на відміну від спеціальних професійних знань і навичок. Так звані сім вільних мистецтв традиційно складались з двох груп дисциплін – тривіума та квадрівіума, які викладали в університетах на додаток до теології, канонічного права й медицини. Тривіум (*trivium*) охоплював граматику, ри-

торику й діалектику (логіку); квадривіум (quadrivium) – арифметику, геометрію, астрономію й музику.

У сучасній педагогіці термін «вільні мистецтва» використовують для позначення непрофесійної освіти, до якої належать: вивчення літератури, мов, філософії, історії, математики, а також теорії та історії науки як основи загальної освіти [3].

Освіта, яку за Ratio Studiorum надавали єзуїтські колегії, мусила бути не професійною чи спеціалізованою, а мати загальний «гуманістичний» характер і закладати основу для подальшого професійного розвитку. Ця настанова відповідала ідеалу гуманістичної освіти, відповідно до якого людина мала здобути ті універсальні знання, які робили її «освіченою» та сприяли моральному вдосконаленню, а також закладали ґрунт для успішного служіння спільному й особистому благу. Чим вищим буде рівень освіти людини, яка починає професійно спеціалізуватися, тим успішнішою буде така спеціалізація. Крім того, вважалося, що знання з літератури, історії, філософії, ораторського мистецтва, необхідні для будь-якої професії, також є умовою формування вищої культури вільної особистості. Освічена людина не є простим «заробітчанином», вона має цікавитись актуальними питаннями сьогодення й досконало розумітись на інтелектуальних, соціальних, політичних, філософських та релігійних аспектах життя. Те саме стосується вивчення стародавніх мов, особливо латини, яка на той час була мовою науки та єдиною міжнародною мовою. Тренування розуму в процесі опанування класичних наук мало створити міцний фундамент для подальших успіхів в отриманні професійних знань та діяльності в інтєресах загального блага [5].

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок цього напрямку. Таким чином, з усього вищезазначеного можна зробити висновок, що Ratio Studiorum є доволі цінним джерелом з історії педагогічної думки, яке дозволяє розкрити різноманітні аспекти становлення європейської освітньої системи. У документі містяться відомості щодо особливостей організації освітнього процесу, контролю якості освіти, заходів мотивації до навчання, методики викладання, навчальних планів та змісту освіти єзуїтських колегійумів, які були найбільш поту-

жними й поширеними закладами вищої освіти свого часу. Зважаючи на вплив єзуїтської освіти на подальший розвиток педагогічної думки, вищезгадані відомості мають досить вагому наукову цінність для подальших історико-педагогічних досліджень.

Список використаних джерел

1. Кіку В. А. Єзуїтські школи. *Енциклопедія історії України* : Т. 3. Київ : Наукова думка, 2005. 672 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Ezuitski_shkoly (дата звернення: 21.01.2023).

2. Прибора Т. О. до історії створення «Ratio Studiorum» у XVI столітті. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. Вип. 71. Т. 1. С. 65–69.

3. Сім вільних мистецтв. *Енциклопедичний словник класичних мов*. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2017. С. 455.

4. «Ratio Studiorum» в історії європейської та української освіти. *Ratio Studiorum: Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти (Серія Studia rationis)* / пер. з лат. Р. Паранько, пер. з англ. А. Маслюх. Львів : Свічадо, 2008. С. 7–31.

5. Catholic Encyclopedia article on the Ratio Studiorum. URL: <https://www.newadvent.org/cathen/12654a.htm> (дата звернення: 21.01.2023).

6. The jesuit Ratio Studiorum of 1599. Translated into English, with an Introduction and Explanatory Notes by Allan P. Farrell, S.J. University of Detroit, 1970.

7. Pavor C. The Ratio Studiorum: The Official Plan for Jesuit Education. Saint Louis: The Institute of Jesuit Sources, 2005.

8. Scaglione A. The Liberal Arts and the Jesuit College System. Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1986.

9. Schwickerath R. Jesuit Education: Its History and Principles Viewed in the Light of Modern Educational Problems. Saint Louis, Missouri: B. Herder, 1903.

References

1. Kiku, V.A. (2005), Jesuit schools, *Encyclopedia of the History of Ukraine*, Vol. 3, Naukova dumka, Kyiv, available at: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0 (accessed at 21 January 2023).

2. Prybora, T. O. (2020), To the history of creation of "Ratio Studiorum" in the XVIth century, *Pedagogy of creative personality formation in higher and secondary schools*, № 71, Vol. 1, pp. 65–69.

3. Seven liberal arts (2017), Encyclopedic dictionary of classical languages, Kyiv University, Kyiv.

4. "Ratio Studiorum" in the history of European and Ukrainian education, (2008), *Ratio Studiorum: The ratio of studies of the Society of Jesus. The system of Jesuit education (Studia rationis series)*, Svichado, Lviv, pp. 7–31.

5. Catholic Encyclopedia article on the Ratio Studiorum, available at: <https://www.newadvent.org/cathen/12654a.htm> (accessed at 21 January 2023).

6. The jesuit Ratio Studiorum of 1599 (1970), S. J. University of Detroit.

7. Claude, P. (2005), *The Ratio Studiorum: The Official Plan for Jesuit Education*, The Institute of Jesuit Sources, Saint Louis.

8. Scaglione, A. (1986), *The Liberal Arts and the Jesuit College System*, John Benjamins Publishing Company, Philadelphia.

9. Schwickerath, R. (1903), *Jesuit Education: Its History and Principles Viewed in the Light of Modern Educational Problems*, B. Herder, Saint Louis, Missouri.

УДК 355.23:378.1

DOI 10.32755/sjeducation.2023.01.235

НАПРЯМИ ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ У ВІЙСЬКОВИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Станішовський Артур Степанович,

ад'юнкт кафедри практичної психології та педагогіки,
Львівський державний університет безпеки життєдіяльності
(79000, Україна, м. Львів, вул. Клепарівська, 35,

e-mail: arturstepanovi4@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-4414-0000

Статтю присвячено актуальній проблемі реформування військової освіти Збройних Сил України за принципами підготовки військових фахівців у країнах-членах НАТО. Визначено основні напрями вдосконалення якості освіти в межах вищого військового навчального закладу. Зазначено, що чинна система військової освіти потребує вдосконалення в контексті гарантування її якості. Стверджується, що належна військова освіта має розглядатися як закономірний результат військової підготовки упродовж навчання, а гарантом її якості виступає колектив ВВНЗ. Підвищення якості військової освіти має регламентуватися оновленою нормативно-правовою базою та передбачати створення в організаційно-штатній структурі ВВНЗ відділу якості освіти, який сприятиме формуванню висококваліфікованих, компетентних офіцерів Збройних Сил України, що відповідатимуть викликам сьогодення.

Ключові слова: військова освіта, вищий військовий навчальний заклад, якість військової освіти, компетентність, курсанти, стандарти НАТО.

DIRECTIONS OF IMPROVING THE QUALITY OF FUTURE OFFICERS' TRAINING AT MILITARY HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Stanishovskyi Artur,

Adjunct of Practical Psychology and Pedagogy Department,

Lviv State University of Life Safety

(35 Kleparivska Street, Lviv, 79007, Ukraine,

e-mail: arturstepanovi4@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-4414-0000

The article is devoted to the topical problem of reforming the military education of the Armed Forces of Ukraine according to the principles of military specialists' training in NATO member countries. The main tendencies of improvement of the quality of education within the military higher educational institution are determined. The study revealed that the current system of military education needs improving in the context of guaranteeing its quality. It is noted that

proper military education should be considered as a result of military training, and the staff of military higher educational institution acts as a guarantor of its quality.

Improving the quality of professional training of future tactical-level officers of the Armed Forces is a significant scientific and pedagogical problem, which involves solving a number of issues, in particular, improving the regulatory and legal framework of military education, intensification of educational aspect of the activity of military higher education institutions and optimization of other ones, etc. High competence and readiness to effectively perform tasks for protecting the Motherland and to participate in international military cooperation are the basis of officers' professional activity. Ensuring the quality of military education should be regulated by the updated legal framework. To train the officers of the Ukrainian Armed Forces, NATO standards related to the requirements for knowledge, abilities, skills, competencies of specialists of all levels and profiles who interact in the military structures of the armies of the leading countries and members of the alliance should be taken into account and applied.

Taking into account the peculiarities of the modern training of tactical-level officers, as well as the standards of military education in the leading NATO member countries, the following main directions for improving the quality of future officers' training at military higher educational institutions were formulated: comprehensive consideration and implementation of the models for guaranteeing the quality of military education according to NATO standards; comprehensive motivation of cadets towards professional development; updating the material and technical base of military higher educational institutions; improvement of psychological support; and creation of the education quality department in the organizational and staff structure of military higher educational institutions. Due to the implementation of these proposals, the social status of training at a higher military educational institution will increase, which will contribute to the formation of highly qualified, competent officers of the Armed Forces of Ukraine who will meet the challenges of today. In general, this will affect the popularization of military education and the general image of the military service.

Key words: *military education, higher military educational institution, quality of military education, competence, cadets, NATO standards.*

Постановка проблеми. Тривалий процес оборони України від російської агресії на східних теренах, яка, починаючи з 2014 року, велася так званими «гібридними» методами, що супроводжувалося бойовими сутичками з військами противника та колаборантами, виявив гостру потребу забезпечення Збройних Сил України (далі – ЗСУ) висококваліфікованим офіцерським складом, готовим до реалізації новітніх методів і способів професійної взаємодії та успішного виконання посадових обов'язків у будь-яких умовах. Подальша практика стримування агресора, який 24.02.2022 р. вдався до повномасштабного вторгнення, та поступове звільнення захопленої ворогом української

території дають підстави для певних висновків. Зокрема можемо стверджувати, що вагомою проблемою військової освіти (далі – ВО) є не цілком задовільний рівень професійної підготовки молодих офіцерів тактичного рівня, що приступають до виконання посадових обов'язків відповідно до здобутої спеціальності. Тому розроблення теоретичних і методичних засад удосконалення якості професійної підготовки військових та їх реалізація в освітньому процесі є першочерговим завданням. З огляду на проголошений курс нашої держави щодо вступу до міжнародної Організації Північноатлантичного договору (НАТО), ця підготовка має відповідати вимогам, які висувають до військових фахівців країни-члени НАТО.

Розгляд виконаних досліджень і практики військової освіти останніх років привертає увагу до реформування й оптимізації професійної підготовки здобувачів освіти (курсантів, слухачів) шляхом оновлення процесу формування офіцерів ЗСУ у вищому військовому навчальному закладі (далі – ВВНЗ). Зокрема, невинне підвищення якості ВО має регламентуватися сучасною нормативно-правовою базою та передбачати створення в організаційно-штатній структурі ВВНЗ підрозділу (відділу), який опікуватися би проблемами гарантування якості професійної підготовки випускників, що сприятиме формуванню позитивного іміджу офіцера – відданого й компетентного захисника Вітчизни. Сьогодні вимагає популяризації навчальних закладів військового профілю і загального підвищення статусу військового обов'язку – системи образів, соціальних ролей і настанов, з якими у свідомості громадян структуруються асоціації щодо військовослужбовця та за якими складається враження про армію та військову службу [13, с. 219].

Проблема вдосконалення якості ВО потребує переосмислення та широкого впровадження в науковий обіг і законодавчу базу нашої країни наукових понять «якість військової освіти» і «гарантування якості військової освіти», що сприятиме результативності навчання, підвищенню ефективності освітньої та повсякденної діяльності в освітньому середовищі ВВНЗ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання якості військової освіти за результатами досліджень наукової літерату-

ри є досить актуальним і має стійкий інтерес серед науковців і практиків. Дослідження цієї проблематики нині здійснюється в контексті зовнішнього незалежного оцінювання ВВНЗ і створення законодавчої бази військової освіти за стандартами НАТО. Разом з тим концептуальні питання забезпечення й моніторингу якості освіти і формування компетентності фахівців висвітлені у працях В. Беспалька, Р. Гуревича, Н. Кузьміної, О. Локшиної, А. Майорова, Є. Хрикова та ін.; проблеми ефективності військової освіти розглянули О. Бойко, Г. Васянович, О. Гриньків, О. Капінус, Г. Капосльоз, М. Корольчук, Є. Мануйлов, М. Нецадим, В. Осьодло, С. Полторак, В. Рижиков, О. Устименко, В. Ягупов та ін.; особливості освіти в закладах із специфічними умовами навчання розкрили А. Галімов, О. Діденко, М. Коваль, М. Козяр, А. Литвин, О. Торічний; питання оцінювання якості освіти й управління нею – А. Зельницький, А. Алімпієв, І. Толок, М. Литвиненко; якість навчання за освітніми стандартами досліджена в роботах В. Кальней, Г. Ковальнової, Н. Ничкало, С. Шишова; розв'язання проблем якості освіти – у працях С. Гончаренка, І. Зимньої, В. Кременя, А. Кучерявого, А. Субетто, А. Хуторського та ін. У зарубіжній науковій літературі якість освіти розглядається як застосування інноваційних технологій в освітній практиці (С. Ведемейер, Г. Веллінгтон, М. Вульман, М. Кларк, П. Мітчел, С. Сполдінг, Ф. Персиваль, Р. Томас та ін.). Проведений нами аналіз наукових досліджень дає підстави зробити висновок про необхідність поглибленого розгляду поняття «якість військової освіти», обґрунтування та створення педагогічних умов для реалізації ефективної підготовки майбутніх офіцерів.

Мета статті полягає в дослідженні якості вищої військової освіти, зокрема обґрунтуванні напрямів підвищення якості підготовки майбутніх офіцерів у військових вищих навчальних закладах з подальшим упровадженням запропонованих інновацій в освітній процес.

Виклад основного матеріалу. Потужним чинником оновлення та модернізації вітчизняної військової освіти стала неспровокована збройна агресія Російської Федерації проти України (російсько-українська війна). Ведення бойових дій виявило

низку недоліків і суперечностей у підготовці офіцерської ланки Збройних Сил. Це спонукало до поглиблення реформи системи вітчизняної ВО з урахуванням досвіду країн НАТО та вимог Болонського процесу, яка нині перебуває на завершальному етапі. В умовах міжнародної співпраці й активного впровадження стандартів НАТО особливої актуальності набувають вивчення, адаптування та імплементація в українські ВВНЗ світового досвіду підготовки військових фахівців, зокрема офіцерів.

Стандарти НАТО (англ. Standardization Agreement; STANAG) регламентують загальні правила, спільний порядок дій, закріплюють єдину термінологію й уніфікацію озброєння та військової техніки, що забезпечує взаємодію та сумісність між різними видами збройних сил і збройними силами всіх країн-партнерів. Стандарти, які стосуються вимог до знань, умінь, навичок, компетентностей фахівців усіх рівнів і профілів, які взаємодіють у військових структурах армій НАТО, мають бути враховані та задіяні в підготовці офіцерського складу ЗСУ. Водночас, безперечно, доцільно широко враховувати кращий український досвід ведення війни, захисту Вітчизни, традиції української військової школи, козацтва тощо.

Державна військова політика має сприяти формуванню висококваліфікованого офіцерського корпусу ЗСУ, представники якого професійно та віддано займаються військовою діяльністю. А система військової освіти повинна забезпечувати підготовку військових фахівців високого рівня за всіма спеціальностями і спеціалізаціями, які були б наділені належним професіоналізмом, інтелектом, компетентністю, загальною та військово-професійною культурою, здатними ефективно виконувати складні завдання щодо оборони України, розвитку власної творчої індивідуальності, наполегливо самостійно засвоювати нові знання протягом військової служби, ухвалювати оптимальні рішення у нестандартних ситуаціях, що своєю чергою впливатиме на рівень боєздатності та боєготовності нашої держави [2, с. 15].

Офіцеру мають бути притаманні розвинені соціально значущі якості. Він повинен надавати велике значення духовним цінностям суспільства та бути переконаним у необхідності розвитку власного характеру; демонструвати впевненість у собі,

чесність, сміливість, креативність, критичне мислення; брати на себе повну відповідальність за власні рішення в будь-якій мінливій, невизначеній і складній обстановці, швидко пристосовуватися до нових умов; бути дисциплінованим, витривалим і сміливим у виконанні обов'язків у звичайних та екстремальних умовах; мати усвідомлене прагнення поводитися відповідно до ustalених норм і правил; бути самовідданим у служінні країні, Збройним Силам; бути лідером, адекватно ставитися до підлеглих; ставити пріоритетом виконання особистих і групових професійних завдань на високому рівні; поважати почуття власної гідності кожної людини; поводитися рішуче в ризиконебезпечних обставинах тощо [9].

Звернемо увагу, що професія офіцера ЗСУ характеризується як поліфункціональна, самостійна, полікомунікативна, розумова, творча, динамічна та стресогенна [8, с. 84], тому вимоги до професійної підготовки курсантів упродовж навчання мають відповідати національній ментальності й сучасним потребам Збройних Сил, що діють за стандартами НАТО. Офіцер несе персональну відповідальність «за бойову готовність підрозділу; за успішне виконання особовим складом бойових завдань у постійно змінюваних; екстремальних умовах впливу стресогенних факторів середовища і діяльності; за ефективне використання сучасних систем озброєння і військової техніки; за бойову підготовку; виховання; військову дисципліну; морально-психологічний стан особового складу; за його здоров'я і життя; за своєчасне та якісне виконання наказів і розпоряджень командирів і начальників» [5].

В Україні курсанти здобувають тактичний рівень ВО за ліцензованими й акредитованими спеціальностями і спеціалізаціями, які щороку затверджуються вченою радою ВВНЗ, погоджуються в Департаменті військової освіти та науки Міністерства оборони України й визначені у правилах прийому до ВВНЗ. Основними чинниками, що негативно впливають на якість ВО, як свідчить наше дослідження, є відсутність мотивів професійного становлення майбутніх офіцерів, наявність залишків радянської автократичної системи управління особовим складом,

недоліки матеріально-технічної бази, недосконалий психолого-педагогічний супровід освітньої діяльності курсантів та ін.

Безперечно, суттєво гальмує формування необхідних компетентностей майбутніх офіцерів, впливає на якість військової освіти радянська система управління особовим складом, залишки якої ще подекуди не викоринені. Грант Г. емоційно зазначає: «Система, що базується на застосуванні влади, є застарілим похмільям радянської епохи і не підходить для нової сучасної України. Це вбиває ЗСУ. Радянський менталітет вимагає контролю і покарання винних. Його потрібно замінити делегуванням, мотивацією і винагородою. Офіцери, які покладаються на застосування влади і контроль, повинні бути відсторонені, тому що вони ніколи не матимуть інтелектуальної спритності або мудрості, щоб навчати війська і воювати в динамічній війні» [15].

Концептуальні засади і підходи щодо підготовки військового персоналу, запроваджені в державах НАТО та на які орієнтується українська ВО, ґрунтуються на принципі «освіта впродовж військової кар'єри» і відображені у вимогах стандарту Ві-SCD 075-007 «Освіта і підготовка». Стосовно навчання офіцерів у системі вищої військової освіти ці вимоги забезпечують отримання, розвиток і безперервне нарощування професійних знань, умінь і навичок майбутніх офіцерів, а також формування в них інтегрованих професійних компетентностей [7, с. 2].

В основу вибору оптимального варіанта підвищення професіоналізму військових фахівців доцільно покласти поєднання двох головних складових їхнього професійного навчання: *освітньої* – фундаментальна військова освіта з підготовки на посади офіцерського складу на певному рівні вищої освіти з присудженням відповідного ступеня вищої освіти і видачею диплома державного зразка після успішного завершення навчання; *професійної* – курсова підготовка офіцерів і військових фахівців, що проводиться у процесі виконання ними службових функцій на посадах у військах (силах) на основі лідерських курсів перед призначенням на вищі посади з виданням відповідного відомчого сертифіката після успішного завершення навчання [18; 19]. Вважаємо, що для зростання ефективності військової освіти і формування висококваліфікованого кадрового потенціалу ЗСУ

необхідно звернути увагу на якість обох складових професійної підготовки.

Питання якості ВО досліджується досить давно, тому нині необхідно визначитися із сучасним тлумаченням термінів «якість військової освіти» і «гарантування якості військової освіти», адже результати освітньої діяльності безпосередньо впливають на успішність виконання бойових завдань молодими офіцерами після випуску з ВВНЗ. Новітня практика ведення бойових дій висуває свої вимоги до концепції забезпечення якості військової освіти та актуалізує проблему гарантування якісних результатів підготовки молодих офіцерів, які здатні виконати бойові завдання з мінімальними втратами особового складу, озброєння та військової техніки. Зазначимо, що результати освіти нині визначаються в категорії «компетентність», яка охоплює інтелектуальні й емоційно-ціннісні характеристики фахівця, практичний досвід, соціальну поведінку, комунікативні й управлінські якості, а головне – здатність застосовувати набуті знання, вміння й навички у складних професійних потребах. Стосовно офіцера Збройних Сил професійна компетентність – це здатність ефективно виконувати конкретні службові функції та виконувати завдання щодо оборони країни відповідно до обов'язків і місії військового фахівця.

У міжнародному стандарті якості ISO 9000:2015 Quality management systems поняття «якість» представлене на певному рівні узагальнення як ступінь відповідності сукупності притаманних характеристик об'єкта визначеним вимогам [3]. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови під якістю розуміється «внутрішня визначеність предмета, яка становить специфіку, що відрізняє його від усіх інших» [1, с. 1423]. Щодо якості освіти, то в Законі України «Про вищу освіту» ця дефініція подана як «...рівень здобутих особою знань, умінь, навичок, інших компетентностей, що відображає її компетентність відповідно до стандартів вищої освіти» [11].

Враховуючи різноманітні визначення, досліджену наукову літературу та специфіку військової освіти, вважаємо доцільним використовувати таке тлумачення: *якість військової освіти* – сукупність одержаних за результатами навчання у ВВНЗ загаль-

них і професійних компетентностей, сформованих морально-бойових та особистісно-ділових якостей, сучасного демократичного світогляду і творчих здібностей випускника відповідно до стандартів військової освіти, які характеризують його спроможність і готовність до виконання завдань професійної діяльності в мирний і воєнний час.

У словосполученні «гарантування якості» ключовим словом є гарантія (франц. *garantie* < *garant* – поручитель), де: гарант – державний орган (заклад, установа, підприємство чи особа), що бере на себе відповідальність у виконанні певних зобов'язань; дає гарантію щодо чого-небудь; гарантія – забезпечення; запорука в чому-небудь [12, с. 152]. Гарантію якості вищої військової освіти закономірно трактують як рівень сформованості компетентностей (загальних, фахових та інтегрованої) випускників, запорукою якого виступає вищий військовий навчальний заклад [4; 6], зокрема його науково-педагогічний колектив.

На наш погляд, слушну думку висловив С. Полторак: «Організація системи якісної військової освіти зумовлена об'єктивною соціальною потребою у створенні високопрофесійного, оптимально збалансованого офіцерського корпусу, здатного ефективно вирішувати завдання, поставлені перед ЗСУ, суспільством і державою» [10, с. 3]. При цьому відповідальність за якість освіти у ВВНЗ несе керівник закладу, адже він здійснює відбір науково-педагогічних працівників на посади викладацького складу, які безпосередньо впливають на рівень формування компетентності та професіоналізму випускників, а також організовує та контролює всю освітню й іншу діяльність ВВНЗ через ректорат, вчену раду та інші структурні підрозділи. Отже, враховуючи зазначене, *гарантування якості військової освіти* – це освітні, управлінські, організаційні та морально-психологічні запоруки, за допомогою яких колектив і керівництво вищого військового навчального закладу забезпечує належну ефективність усіх компонентів освітньої діяльності та як результат – якість військової освіти випускників.

У цьому контексті доцільно звернути увагу передусім на систему підготовки офіцерських кадрів тактичного рівня країн-

членів НАТО, авторитет військової освіти яких є незаперечним в усьому світі. До прикладу, у провідних країнах професійна ВО базується на військовій підготовці з такими вимогами [14; 16; 17]:

- формування здатності керувати військами (силами) в бою (операції), навчанням, вихованням, психологічною підготовкою особового складу в мирний і воєнний час;

- розвиток критичного та стратегічного мислення, умінь ухвалювати рішення в умовах невизначеності та високого ступеня ризику;

- забезпечення адаптивності до змін організаційної структури і технологій військової діяльності;

- формування здатності до спільного планування, розуміння та здійснення співпраці зі структурами НАТО на оперативному і стратегічному рівні;

- набуття вмінь і навичок з експлуатації та застосування найскладніших систем озброєння та військової техніки;

- формування здатності ефективно діяти під час виконання завдань, які виникають у процесі проведення міжнародних антитерористичних і миротворчих операцій, участі в ліквідації локальних воєнних конфліктів;

- забезпечення ретельного добору кандидатів для навчання у ВВНЗ і розвиток дієвої системи відсіву здобувачів освіти, неспроможних до навчання тощо.

Зауважимо, що в європейському просторі країни використовують різні моделі підготовки військових фахівців, відповідно існує європейська, англійська, французька, американська та інші моделі гарантування якості військової освіти. Комплексне врахування та поєднання переваг цих моделей дасть змогу забезпечити якість ВО в Україні на найвищому рівні. Зокрема, імплементація різних аспектів внутрішньої самооцінки ВВНЗ за англійською моделлю, зовнішнього оцінювання за французькою моделлю, оцінювання освітніми агентствами за європейською моделлю й оцінювання незалежними агенціями за американською моделлю, на наше переконання, сприятиме підвищенню якості військової освіти в Україні, конкурентоспроможності вітчизняних ВВНЗ і зростанню соціального статусу військових фахівців.

Ключовим аспектом підвищення якості військової освіти протягом навчання у ВВНЗ є всебічна мотивація до професійного становлення майбутнього офіцера:

- на першому навчальному курсі – мотив пізнавального інтересу за обраною спеціальністю на рівні командира відділення;
- на другому та третьому курсах – мотив становлення курсанта як командира взводу за обраною спеціальністю;
- на четвертому та п'ятому курсах – мотив закріплення практичних навичок за обраною спеціальністю, вивчення іноземної мови (на рівень Advanced), удосконалення практичних дій як командира взводу, покращання навичок роботи із системами імітаційного моделювання бойових дій військ і автоматизованих систем управління.

Особливо гостро останніми роками постало питання оновлення матеріально-технічної бази ВВНЗ – ресурсного забезпечення освітнього процесу, яке безпосередньо визначає ефективність навчання, виховання та професійного розвитку здобувачів (передусім професійно-практичної підготовки). Вона охоплює сукупність навчально-тренувальних, імітаційно-тренувальних, навчально-методичних комплексів із сучасним навчальним озброєнням, військовою технікою та майном, які безпосередньо впливають на процес підготовки здобувачів освіти, що навчаються малими групами для оволодіння практичних навичок і «відточення» їх до автоматизму, необхідного військовим. Важливим є комплектування цих комплексів новітнім обладнанням, озброєнням і військовою технікою, які будуть актуальними протягом подальших 20–30 років, це дозволить мінімізувати обсяги перепідготовки і підвищення кваліфікації офіцерських кадрів ЗСУ. Звернемо увагу на модернізацію навчальної літератури, яка має спрямовуватись на практичну діяльність, що нині потребує особливої уваги.

Застаріла, з радянськими рудиментами система управління особовим складом суттєво впливає на морально-психологічний стан і мотивацію курсантів упродовж навчання, що гальмує процес теоретичної та практичної підготовки. Належний психолого-педагогічний супровід курсантів, як свідчить освітня практика, сприяє швидкій адаптації до військової служби, форму-

ванню мотивів професійного становлення, всебічному розвитку особистості, засвоєнню навчальної інформації, формуванню ціннісних орієнтацій та професійній компетентності в цілому. При цьому за розвиток особистості та виховання курсантів відповідає курсова ланка навчального підрозділу за штатними категоріями військових звань: капітан – майор, де середній вік курсового офіцера та начальника навчального курсу – 27–33 роки. Зазвичай курсова ланка є досвідченим персоналом, який має за плечима досвід військової служби. Однак переважна кількість здобувачів військової освіти нині – військовослужбовці, які брали участь у бойових операціях, а їхній вік становить від 20 до 30 років, що є певною перешкодою для проведення їхнього психолого-педагогічного супроводу молодими офіцерами. Тому, на нашу думку, штатні посади курсової ланки мають бути науково-педагогічними, з більш високою категорією військового звання. Пріоритетом під час укомплектування цих посад має бути: досвід військової служби – не менше 15 років, участь у бойових діях і науково-педагогічний стаж – не менше 3 років. Крім цього, враховуючи велику кількість курсантів, що навчаються у ВВНЗ і складність військової служби, варто впровадити систему наставництва силами науково-педагогічного складу, результат якої враховуватиметься під час рейтингу викладачів. Це позитивно впливатиме на ефективність і результати навчання та виховання майбутніх офіцерів.

Враховуючи згадані нами недоліки вітчизняної системи військової освіти, в контексті формування військового професіонала тактичного рівня у військовій школі запропонуємо власне бачення її вдосконалення. Одним зі способів оптимізації професійної підготовки майбутніх офіцерів, що відповідатимуть вимогам НАТО, є створення в організаційно-штатній структурі ВВНЗ відділу якості освіти, який за функціональними обов'язками забезпечить на належному рівні якість військової освіти та її гарантії. Відділ якості освіти співпрацюватиме з Управлінням якості військової освіти Департаменту військової освіти і науки Міністерства оборони України. Основні завдання відділу:

– розвиток міжнародної співпраці з ВВНЗ країн-членів НАТО у сфері військової освіти;

- загальне експертне оцінювання якості освіти ВВНЗ;
- аналіз, оцінювання рекомендацій і стандартів НАТО з урахуванням особливостей підготовки офіцерів тактичного рівня ЗСУ;
- аналіз та оцінювання формування професійних компетентностей і морально-бойових якостей здобувачів освіти, кандидатів на навчання та випускників;
- аналіз професійних компетентностей і морально-бойових якостей науково-педагогічного складу, рівень їхньої підготовленості до занять тощо з регулярним оприлюдненням рейтингів викладачів;
- аналіз навчальних планів підготовки військових фахівців, бюджету навчального часу на вивчення навчальних дисциплін, зокрема на теоретичну та практичну підготовку;
- аналіз професійних програм підготовки військових фахівців;
- аналіз стану матеріально-технічної бази ВВНЗ і вироблення пропозицій щодо його покращення;
- аналіз мотивації та стимулювання змінного й науково-педагогічного складу щодо підвищення ефективності освітнього процесу;
- зовнішній і внутрішній моніторинг формування професійних компетентностей здобувачів освіти;
- реалізація системи психолого-педагогічного супроводу в процесі професійної підготовки;
- аналіз стану і вдосконалення системи індивідуальної та колективної підготовки здобувачів освіти.

Діяльність працівників відділу якості освіти шляхом аналізу ефективності системи військової освіти й безперервного пошуку внутрішніх резервів її інтенсифікації та оптимізації сприятиме формуванню майбутніх офіцерів, яким притаманні особистісні цінності та професійно значущі якості (впевненість, чесність, креативність, сміливість, самокритичність, відповідальність, дисциплінованість, витривалість, сміливість, самовідданість, толерантність, рішучість у ризиконебезпечних обставинах тощо), а також високий професіоналізм, зокрема: знання принципів діяльності НАТО, інших країн, уміння створювати ефективні команди (підрозділи й відділи) в оперативних і міжнародних опе-

раціях з підтримання миру та безпеки, в умовах безперервної зміни військових організаційних структур і технологій [9].

Висновки. Підвищення якості професійної підготовки майбутніх офіцерів тактичного рівня ЗСУ є вагомим науково-педагогічною проблемою, яка передбачає розв'язання низки питань, зокрема вдосконалення нормативно-правової бази військової освіти, інтенсифікацію освітньої та оптимізацію інших аспектів діяльності ВВНЗ тощо. Висока компетентність і готовність до ефективного виконання завдань із захисту Вітчизни та участі в міжнародній військовій співпраці є основою професійної діяльності офіцерів. Зважаючи на особливості сучасної підготовки офіцерів тактичного рівня, а також з огляду на стандарти військової освіти провідних країн-членів НАТО, сформулюємо такі основні напрями підвищення якості підготовки майбутніх офіцерів у військових вищих навчальних закладах:

- комплексне врахування та імплементація моделей гарантування якості військової освіти за стандартами НАТО;
- всебічна мотивація курсантів до професійного становлення;
- оновлення матеріально-технічної бази ВВНЗ;
- вдосконалення психологічного супроводу;
- створення відділу якості освіти у ВВНЗ.

Завдяки реалізації цих пропозицій зросте соціальний статус навчання у ВВНЗ, що впливатиме на популяризацію військової освіти і загальний імідж військової служби. Перспективою наших подальших наукових пошуків є налагодження дієвої системи аналізу освітньої та повсякденної діяльності курсантів ВВНЗ, а також створення ефективної моделі й забезпечення належних організаційно-педагогічних умов підготовки сучасних офіцерів тактичного рівня Збройних Сил України, яка відповідатиме вимогам сьогодення.

Список використаних джерел

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2001. 1440 с.
2. Гриньків О. О. Військова освіта як складова забезпечення службово-бойової діяльності Державної прикордонної служби України. *Військова освіта і наука: сьогодення та майбутнє* : тези доповідей XV

міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 29 лист. 2019 р.). Київ, 2019. Ч. 2. С. 14–19.

3. ДСТУ ISO 9001:2015 (ISO 9001:2015, IDT) Системи управління якістю. Вимоги / Нац. стандарт України. Вид. офіц. Київ : ДП «Укр-НДНЦ», 2016. 30 с.

4. Зельницький А. М. Вища військова освіта – проблема гарантування якості. *Вісник Національної академії оборони України*. 2012. № 1 (26). С. 23–25.

5. Зельницький А. М. Вища військова освіта: основи забезпечення та гарантування якості підготовки військових фахівців. *Вісник Національного авіаційного університету*. Серія: Педагогіка. Психологія. Київ : НАУ, 2017. № 10. С. 65–69.

6. Зельницький А. М. Концептуальні засади гарантування якості підготовки майбутніх офіцерів Збройних Сил України у вищих військових навчальних закладах. *Вісник Черкаського університету*. Серія: Пед. науки. Черкаси, 2017. № 6. С. 71–83.

7. Інструкція з організації та проведення курсів професійної військової освіти (тимчасова). ВКП 7-00(01).01 : затверджено начальником Генерального штабу ЗСУ 27 липня 2021 р. URL: <https://nuou.org.ua/assets/documents/instruktsiia-kursiv-prof-osvity-211011.pdf> (дата звернення: 20.01.2023).

8. Моніторинг якості підготовки військових фахівців у вищих військових навчальних закладах та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів Збройних Сил України : наук.-метод. посіб. / А. М. Алімпієв, І. В. Толок, М. І. Литвиненко та ін.; за заг. ред. І. В. Толока. Харків : ХНУПС, 2017. 244 с.

9. Організаційно-методичні засади адаптації та впровадження інноваційних педагогічних технологій та методик, застосовуваних у військових навчальних закладах провідних країн-членів НАТО, в освітній процес ВВНЗ, ВНП ЗВО МО України : звіт про НДР (закл. чл.) / Київ. нац. ун-т обор. України ім. І. Черняхівського; кер. А. М. Зельницький; викон.: О. А. Заболотний та ін. РК № 0118U000240. Київ, 2018. 371 с.

10. Полтораєв С. Т. Методологія державного управління системою вищої військової освіти. *Теорія та практика державного управління*. 2017. № 2 (57). С. 1–6.

11. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 12.01.2023).

12. Сучасний словник іноземних слів / уклад. О. І. Скопенко, Т. В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2006. 789 с.

13. Устименко О., Капосльоз Г., Полторак М. Ретроспективний аналіз підготовки фахівців для Збройних Сил України в системі вищої військової освіти крізь призму антитерористичної операції. *Військова освіта*. 2019. № 1 (39). С. 214–226.

14. Freidson E. *Professionalism: The Third Logic*. Chicago : University of Chicago Press, 2001. 240 p.

15. Grant G. How Ukraine can build an army to beat Putin. *Kyiv Post*. 2018. URL: <https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/glen-grant-ukraine-can-build-army-beat-putin.html> (дата звернення: 20.01.2023).

16. Hersh M. Professional Ethics and Social Responsibility: Military Work and Peacebuilding. *IFAC-PapersOnLine*. 2017. Vol. 50. № 1. P. 10592–10602.

17. Johnson-Freese J. The Reform of Military Education: Twenty-Five Years Later. *Orbis*. 2012. Vol. 56. № 1. P. 135–153.

18. Professional Military Education. A Cross-Cultural Survey / Ed. by J. Duraid and A. Hubert Berlin: Peterlang, 2019. 234 p.

19. Waggener A. Joint Professional Military Education. A Retrospective of the Skelton Panel. *Joint Force Quarterly*. 2015. № 77. P. 55–59.

References

1. Busel, V. T. (Ed.). (2001), Big explanatory dictionary of modern Ukrainian language, Kyiv, Irpin : Perun.

2. Hrynkiv, O. O. (2019), Military education as a component of ensuring the service and combat activity of the state border service of Ukraine, *Military education and science: present and future: materials of the XV International scientific and practice conference (Kyiv, 29 November 2019)*, Vol. 2, pp. 14–19.

3. ISO 9000:2015, Quality management systems. Requirements / National standard of Ukraine. View. Officer, Kyiv : UkrNDNC.

4. Zelnytskyi, A. M. (2012), The higher military education – a problem of quality assurance, *Bulletin of the National Defense Academy of Ukraine*, № 1 (26), pp. 23–25.

5. Zelnytskyi, A. M. (2017), Higher military education: basics of ensuring and guaranteeing the quality of training of military specialists, *Bulletin of the National Aviation University*, № 10, pp. 65–69.

6. Zelnytskyi, A. M. (2017), Conceptual bases of quality training guaranteeing of future officers of the Armed Forces of Ukraine in the higher military educational institutions, *Cherkasy University Bulletin*, № 6, pp. 71–83.

7. General Staff of the Armed Forces of Ukraine (2021), *Instructions on the organization and conduct of professional military education courses (temporary)*: VKP 7-00(01).01, available at: <https://nuou.org.ua/assets/>

documents/instruktsiia-kursiv-prof-osvity-211011.pdf (accessed at 20 January 2023).

8. Alimpiev, A. M., Tolok, I. V., Litvinenko, N. I., and Tolok, I. V. (Ed.). (2017), Monitoring of the quality of military specialists training in higher military educational establishments and military educational subdivisions of higher educational institutions of the Ukraine Armed Forces, Ivan Kozhedub Kharkiv National Air Force University, Kharkiv.

9. Zelnytskyi, A. M. (Ed.) (2018), Organizational and methodical principles of adaptation and introduction of innovative pedagogical technologies and techniques used in military educational institutions of leading NATO countries in the educational process of HMEI, the MEU IHE of Ministry of Defense Ukraine: SRW Report (Conclusions): № 0118U000240. Kyiv.

10. Poltorak, S. T. (2017), Methodology of state management of the system of higher military education, *Theory and practice of public administration*, № 2 (57), pp. 1–6.

11. Ukraine (2014), *On higher education*: Law of Ukraine, Verkhovna Rada of Ukraine, 1556-VII, available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (accessed at 12 January 2023).

12. Skopenenko, O. I. and Tsymbalyuk, T. V. (Eds.) (2006), Modern dictionary of foreign words, Dovira, Kyiv.

13. Ustylenko, O., Kaposloz, H., and Poltorak M. (2019), Retrospective analysis of the training of specialists for the armed forces of Ukraine in the system of higher military education through the prism of the anti-terrorist operation, *Military education*, № 1 (39), pp. 214–226.

14. Freidson, E. (2001), *Professionalism: The Third Logic*, University of Chicago Press, Chicago.

15. Grant, G. (2018), How Ukraine can build an army to beat Putin, *Kyiv Post*, available at: <https://www.kyivpost.com/article/opinion/oped/glen-grant-ukraine-can-build-army-beat-putin.html> (accessed at 20 January 2023).

16. Hersh, M. (2017), Professional Ethics and Social Responsibility: Military Work and Peacebuilding, *IFAC-PapersOnLine*, № 50 (1), pp. 10592–10602.

17. Johnson-Freese, J. (2012), The Reform of Military Education: Twenty-Five Years Later, *Orbis*, № 56, pp. 135–153.

18. Duraid, J., and Hubert, A. (Eds.) (2019), *Professional Military Education. A Cross-Cultural Survey*, Peterlang, Berlin.

19. Waggener, A. (2015), Joint Professional Military Education. A Retrospective of the Skelton Panel, *Joint Force Quarterly*, № 77, pp. 55–59.

УДК 37.018.43:[378:378.147]

DOI 10.32755/sjeducation.2023.01.252

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОЦІНЮВАННЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПІД ЧАС ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ

Третяк Олена Станіславівна, доктор педагогічних наук,
професор, професор кафедри педагогіки і методики
викладання історії та суспільних дисциплін,
*Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка*

(14013, Україна, м. Чернігів, вул. Полуботка, 53,

e-mail: tretiakes@gmail.com)

ORCID: 0000-0001-6124-2597

Чебоненко Станіслав Олегович, кандидат педагогічних наук,
доцент, доцент кафедри педагогіки та гуманітарних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби

(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34,

e-mail: stanislavchebonenko@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-5049-6556

Мошта Ірина Миколаївна, кандидат педагогічних наук,
вчений секретар,

Академія Державної пенітенціарної служби

(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34,

e-mail: irin_stetsenko@ukr.net)

ORCID: 0000-0003-4425-4785

У статті представлено особливості роботи здобувачів вищої освіти на заняттях, які проводять з використанням технологій дистанційного навчання, та розглянуто психолого-педагогічні проблеми оцінювання їх навчальних досягнень, педагогічні умови, які сприятимуть формуванню мотивації студентів до дотримання академічної доброчесності.

Метою статті є аналіз факторів, що впливають на оцінювання здобувачів вищої освіти під час дистанційного навчання, та визначення педагогічних умов, які сприятимуть формуванню мотивації в них до оволодіння навчальним матеріалом і самостійної презентації отриманих результатів.

Методологія статті. Розгляд психолого-педагогічних проблем дистанційного навчання здобувачів вищої освіти з урахуванням предмета оцінювання: знань, умінь та навичок. Розкрито, що оцінювання здобувачів вищої освіти під час дистанційного навчання має виконувати контрольну, дидактичну, коригувальну, мотиваційну функції. Встановлено, що інструменти оцінювання й контрольні заходи мають відповідати цілям дистанційного навчання й забезпечувати можливість здобувачам освіти оцінити свій прогрес у навчанні

та мотивувати їх до оволодіння програмним матеріалом. Продемонстровано, що поточне та підсумкове оцінювання результатів навчання студентів має спиратися на індивідуальний підхід, використання проблемних ситуацій, виконання практико-орієнтованих завдань, тестів за короткий відрізок часу, формулювання питань, відповідь на які потребує проведення аналізу та узагальнення навчального матеріалу. Теоретичну основу дослідження складають гуманістична педагогіка і методика навчання.

Результати. Виділено основні психолого-педагогічні проблеми, що впливають на оцінювання результатів навчання студентів під час дистанційного навчання (віртуальне середовище, програмне забезпечення, опосередкована комунікація, обмеженість зорового контакту, велика кількість письмової інформації, високі вимоги викладачів тощо). Доведено, що оцінювання залежить від: застосування чітких критеріїв оцінювання; стимулювання студентів за самостійну демонстрацію знань та вмінь; постановки викладачем завдань відповідно до технічних можливостей кожного студента; налагодження зворотного зв'язку та рефлексії викладача на виконанні завдання; використання проблемних ситуацій, практико-орієнтованих завдань, тестів; корекції відповідей тощо.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони сприяють викладачу обрати методи оцінювання здобувачів вищої освіти під час дистанційного навчання, які дозволяють проводити поточний і підсумковий контроль їхніх знань, умінь та навичок, не допускаючи порушення академічної доброчесності.

Ключові слова: поточне та підсумкове оцінювання здобувачів вищої освіти, дистанційне навчання, академічна доброчесність, психолого-педагогічні проблеми дистанційного навчання, засоби оцінювання та методи демонстрування результатів навчання студентів під час дистанційного навчання.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PROBLEMS OF ASSESSING OF HIGHER EDUCATION OBTAINERS DURING DISTANCE LEARNING

Tretiak Olena, Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor,
Professor of the Department of Pedagogy and Methods of Teaching
History and Social Disciplines,

T. G. Shevchenko National University "Chernihiv Colehium"
(53 Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine,
e-mail: tretiakes@gmail.com)
ORCID: 0000-0001-6124-2597

Chebonenko Stanislav, PhD in Pedagogy, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Pedagogy and Humanities,
Academy of the State Penitentiary Service
(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: stanislavchebonenko@gmail.com)
ORCID: 0000-0002-5049-6556

Moshta Iryna, Phd in Pedagogy, Academic Secretary,
Academy of the State Penitentiary Service
(34 Honcha street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: irin_stetsenko@ukr.net)
ORCID: 0000-0003-4425-4785

The article presents the peculiarities of the work of obtainers of higher education in classes conducted with the help of distance learning technologies and considers the psychological and pedagogical problems of evaluating their educational achievements, pedagogical conditions that will contribute to the formation of students' motivation to observe academic integrity.

The purpose of the article is to analyze the factors that influence the evaluation of higher education obtainers during distance learning and to determine the pedagogical conditions that will contribute to the formation of their motivation to master the educational material and the independent presentation of the obtained results.

Methodology of the article. *Consideration of psychological and pedagogical problems of distance learning of higher education obtainers, taking into account the subject of assessment: knowledge, skills and abilities. It was revealed that the assessment of higher education obtainers during distance learning should perform control, didactic, corrective, and motivational functions. It is established that assessment tools and control measures should meet the goals of distance learning and provide an opportunity for students to evaluate their progress in learning and motivate them to master the program material. It has been demonstrated that the current and final evaluation of students' learning results should be based on an individual approach, the use of problem situations, the performance of practically oriented tasks, tests in a short period of time, the formulation of questions, the answer to which requires analysis and generalization of the educational material. The theoretical basis of the research is humanistic pedagogy and teaching methods.*

Results. *The main psychological-pedagogical problems affecting the assessment of student learning outcomes during distance learning (virtual environment, software, mediated communication, limited eye contact, large amount of written information, high demands of teachers, etc.) are highlighted. It has been proven that evaluation depends on: the use of clear evaluation criteria; stimulating students for independent demonstration of knowledge and skills; setting tasks by the teacher in accordance with the technical capabilities of each student; establishing feedback and reflection of the teacher on completed tasks; use of problem situations, practice-oriented tasks, tests; correction of answers, etc.*

The practical significance of the obtained results lies in the fact that they help the teacher to choose methods of assessment of higher education obtainers during distance learning, which allow for current and final control of their knowledge, skills and abilities without violating academic integrity.

Key words: *current and final assessment of higher education obtainers, distance learning, academic integrity, psychological and pedagogical problems of distance learning, assessment tools and methods of demonstrating learning results by students during distance learning.*

Постановка проблеми. Дистанційне навчання та особливості взаємодії викладачів і студентів, питання, що пов'язані з технологіями та методами цього навчання, були предметом дослідження: О. Третяк, С. Чебоненка, І. Мошти [10], які досліджували сутність і технології, методи дистанційного навчання; В. Бублика [2], Ю. Василенка [3], М. М'ястковської [6], які розглядали шляхи становлення, тенденції та перспективи розвитку дистанційного навчання в Україні; О. Муковоза [5], який вивчав педагогічні теорії розвитку дистанційного навчання; В. Бикова, В. Кухаренка, Н. Сиротенка, О. Рибалка, Ю. Богачова [1], які вказували на відсутність безпосередньої педагогічної взаємодії під час дистанційного навчання; М. Ушкаленка, Ю. Зелінської [11], які поділяли дистанційне навчання на синхронне й асинхронне; С. Чебоненка [12], який висвітлював дидактичні принципи дистанційного навчання, та ін.

Водночас, незважаючи на те, що дистанційне навчання останнім часом стало невід'ємним супутником освітнього процесу, усе ще залишаються недостатньо розробленими психолого-педагогічні проблеми оцінювання здобувачів вищої освіти з урахуванням принципів академічної доброчесності, що актуалізує потребу в опрацюванні цих питань та визначенні педагогічних умов, за яких студенти будуть мотивовані до навчання, а отримані ними оцінки стимулюватимуть до подальшого самовдосконалення й розвитку.

Постановка завдання полягає в аналізі факторів, що впливають на оцінювання здобувачів вищої освіти під час дистанційного навчання, та визначенні педагогічних умов, які сприятимуть формуванню в них мотивації до оволодіння навчальним матеріалом і самостійної презентації отриманих результатів.

Виклад основного матеріалу. К. Дхулл і Х. Дхулл зазначають, що «онлайн-навчання – це метод навчання, коли студенти навчаються у повністю віртуальному середовищі ... Онлайн-навчання каталізує педагогічні зміни в тому, як ми викладаємо та навчаємося» [16, с. 1].

Можна виділити багато позитивних моментів у дистанційному навчанні, проте потребують розгляду певні форми й методи оцінювання здобувачів вищої освіти, адже існують труднощі

під час контролю того, наскільки самостійно, сумлінно й чесно суб'єкти учіння виконують поставлені завдання і презентують набуті знання та вміння, дотримуючись академічної доброчесності, яка відповідно до статті 1 Закону України «Про вищу освіту» розуміється як «... сукупність етичних принципів та визначених Законом України «Про освіту», цим Законом та іншими законами України правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень» [7]. Водночас стаття 63 цього Закону, визначаючи обов'язки осіб, які навчаються в закладах вищої освіти, вказує на те, що вони повинні «виконувати вимоги освітньої (наукової) програми (індивідуального навчального плану (за наявності), дотримуючись академічної доброчесності, та досягати визначених для відповідного рівня вищої освіти результатів навчання» [7].

Закон України «Про освіту» формулює більш категоричні вимоги до дотримання академічної доброчесності у процесі оцінювання здобувачів освіти на різних рівнях і наводить наслідки порушення академічної доброчесності для науково-педагогічних працівників у випадку необ'єктивного оцінювання результатів навчання. Зокрема, стаття 42 Закону України «Про освіту» передбачає, що науково-педагогічні працівники мають дотримуватись академічної доброчесності та здійснювати контроль за дотриманням академічної доброчесності здобувачами освіти й здійснювати об'єктивне оцінювання результатів навчання. Ця стаття визначає необ'єктивне оцінювання як свідоме завищення або заниження оцінки результатів навчання здобувачів освіти. За порушення академічної доброчесності науково-педагогічні працівники можуть бути позбавлені присудженого наукового ступеня чи присвоєного вченого звання та навіть права обіймати посаду [8].

Зважаючи на те, що М. Мястковська [6] у дистанційному навчанні виділяє індивідуалізований процес набуття знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини за рахунок опосередкованої комунікації, проведемо аналіз того, яким же чином можна забезпечити зворотний зв'язок між викладачем

і студентом, щоб досягти запланованих результатів навчання та дотриматися принципів академічної доброчесності в частині оцінювання результатів навчання здобувачів вищої освіти.

Досягнення запланованих результатів навчання визначається шляхом оцінювання набутих компетентностей. З цього приводу А. Гривко зазначає, що «... інструменти оцінювання та контрольні заходи мають відповідати цілям дистанційного навчання й забезпечувати можливість здобувачам освіти оцінити свій прогрес у навчанні... В умовах віртуального середовища навчання такий контроль унеможливується або ускладнюється технічною обмеженістю зорового контакту... Однак така форма контролю характеризується меншим ступенем контрольованості... та не гарантує дотримання усіх принципів доброчесності (тест може виконувати інша людина, існує вірогідність списування тощо)... Спробою вирішення означеної проблеми є розроблення програмного забезпечення, яке забезпечує візуальне спостереження, блокує роботу комп'ютерних програм і паралельне відкриття інтернет-сторінок, а також реагує на згортання екзаменаційного діалогового вікна під час проведення контрольних заходів – заліку, іспиту та ін. (наприклад, платформа exam.net)» [4, с. 183].

Разом з тим А. Гривко пропонує в умовах дистанційного навчання використання «... інноваційних методів оцінювання: навчання на основі проєктів, вирішення проблемних ситуацій, створення плакатів, постерів, електронного портфоліо, дослідження та практико-орієнтовані завдання» [4, с. 183].

Запропоновані А. Гривко способи контролю з боку викладача з використанням спеціального програмного забезпечення та визначені проблеми в оцінюванні результатів навчання студентів залишають сумніви в гарантії повного дотримання академічної доброчесності суб'єктами педагогічної взаємодії. Це стосується і можливості широкого використання програмного забезпечення викладачами, і виконання студентами вищенаведених завдань. Оцінювання результатів навчання викладачами й сумлінне ставлення здобувачів вищої освіти до оволодіння програмним матеріалом залежить не лише від технічного супроводу дистанційного навчання, а й перебуває у психологічній

площині, оскільки оцінка впливає на психологію студента та його мотивацію до навчання й індивідуальне зростання.

Третяк О., Чебоненко С., Янченко Т. розглядали зміст понять «дистанційна освіта» та «дистанційне навчання» і звертали увагу на те, що їм притаманні такі ознаки, як «... віддалення педагога та здобувачів освіти під час освітнього процесу, використання сучасних телекомунікаційних засобів навчання для їхньої взаємодії, можливість двосторонньої комунікації, практика індивідуальних і групових форм навчання» [9, с. 213]. У результаті проведеного дослідження науковці зробили висновок про те, що «більшість викладачів закладів вищої освіти в умовах дистанційного навчання надають перевагу системі дистанційного навчання Google Classroom та платформі Zoom...» через «... можливість поєднувати індивідуальні та групові форми організації освітнього процесу, наявність зворотного зв'язку тощо» [9, с. 227].

Зворотний зв'язок між викладачем і студентами менш емоційний, «знеособлений», офіційний, передбачає вміння використання комп'ютерних програм і технологій, якими необхідною мірою мають володіти обидві сторони.

Херманто Ю. і Срімюляні В. провели дослідження, під час якого за допомогою незалежного вибіркового t-критерію було отримано такі результати: «студенти в переважній більшості виявили здатність володіти програмним забезпеченням MS Office та технологією онлайн-навчання; не було суттєвої різниці між уявленнями викладача щодо ролі дистанційних технологій навчання та організацією освітнього процесу із студентами в аудиторії. Успіх онлайн-навчання значною мірою залежав від кількох інтегрованих компонентів, таких як студенти, викладачі, навчальні ресурси та використовувані технології. Дослідники також знайшли кілька недоліків онлайн-навчання, таких як дисциплінованість студентів, відсутність доступу до інтернету та відсутність соціальної взаємодії...» [15, с. 46].

Технології дистанційного навчання та оцінювання його результатів хоча і схожі за способом забезпечення взаємозв'язку між викладачем і студентами, проте між ними є суттєва різниця, коли мова йде про забезпечення контролю за діями студентів,

адже вони готуються до відповіді та використовують для цього допоміжні засоби, і ці засоби та інформація можуть знаходитися, наприклад, на зовсім іншому комп'ютері, який не забезпечує візуальний чи будь-який інший зв'язок з викладачем. Це означає, що неможливо забезпечити дотримання академічної доброчесності, якщо сам студент не буде прагнути до цього. Мотивація до навчання студента залежить від того, як його самооцінка збігається з оцінкою здобутих знань та вмінь викладачем, виходячи з того, що ця оцінка буде враховувати прогрес у навчанні студента та наявні умови, за яких він оволодіває навчальною програмою, які засоби контролю використовує викладач під час поточного або підсумкового контролю.

Венкатараман С., розглядаючи перехід від звичайної аудиторії та очного навчання студентів до комп'ютерного навчання у віртуальній аудиторії, робить висновок, що такий перехід кардинально змінює процес навчання. «Висока пропускну здатність або підключення до потужного інтернету, необхідні для онлайн-курсів, багатьом студентам не надаються, і тому вони не можуть наздогнати віртуальні групи. У сучасному світі серйозною проблемою залишається відсутність комп'ютерної освіти. Управління часом є складним завданням, оскільки онлайн-курси вимагають багато часу та важкої роботи. Самомотивація є важливою передумовою для електронного навчання; однак, на їхній подив, багатьом онлайн-студентам цього не вистачає. Іноді виникають проблеми сумісності (з операційними системами, браузером чи смартфонами) ... Часто різнобічність призводить до бездіяльності... Через відсутність людського спілкування, відсутність викладача та неможливість обговорити це з іншими студентами вони часто засмучуються. ... Як тільки вони стикаються з труднощами в онлайн-навчанні, студенти починають втрачати надію. Неймовірний досвід – це навчання вдома, вдома все інакше. Але з онлайн-навчанням навіть невеликі перешкоди вдома можуть легко заплутати студентів. Під час онлайн-навчання студентам бракує навичок продуктивного спілкування. У порівнянні зі звичайним навчанням деякі студенти не знаходять зобов'язань. Багато викладачів стикаються з технологічними труднощами, які неминучі та викликають стрес. Якщо під час живої

сесії чи взаємодії зі студентами виникають якісь технічні помилки, вони стають безсилими» [18, с. 1].

Отже, узагальнюючи вищевикладене, можна зробити висновки, що психолого-педагогічні проблеми під час оцінювання здобувачів вищої освіти, які здобувають освіту з використанням технологій дистанційного навчання, виникають завдяки:

- поганому інтернету;
- браку навичок продуктивного спілкування як з викладачем, так і з одногрупниками;
- невмінню використовувати програмне забезпечення та освітні платформи через низький рівень користувачів;
- появи стресу, який викликаний через неможливість вчасно виконати поставлені навчальні завдання й отримати очікувану оцінку.

Андерссон А. вважає, що «відсутність доступу до технологій заважає навчанню, тоді як їх достатня пропозиція сприяє. Усі фактори є змінними, де для успіху потрібен певний рівень (який не завжди легко визначити!), занадто низькі рівні можуть перешкоджати електронному навчанню. Розглянемо, наприклад, «стиль навчання»; багато студентів у країнах, що розвиваються, звикли до традиційного класу навчання, де викладачі годують студентів з ложечки під час лекцій, тоді як моделі електронного навчання зазвичай базуються на проактивному навчанні, де студенти повинні шукати, маніпулювати й аналізувати матеріал навчання індивідуально та в групах» [13, с. 2].

На недосконалість технічного супроводу дистанційного навчання та психологічні труднощі, що при цьому виникають, вказують Л. Бабакова, Ц. Коловська, К. Константініду, які пишуть, що «основні труднощі в дистанційному навчанні виявилися технічними – використання занадто великої кількості різноманітних навчальних платформ, відсутність хорошого підключення до інтернету, організаційні труднощі з управлінням часом, легке відволікання та психологічні фактори, такі як величезна кількість письмової інформації, високі вимоги викладачів та відсутність соціального обміну» [14, с. 22].

Основна психологічна проблема, що виникає під час онлайн-навчання, пов'язана з відсутністю безпосереднього спілкування

на рівні «викладач – студент», «викладач – група» та на рівнях «студент – студент», «студент – група». Ця проблема обумовлена опосередкованим спілкуванням, яке забарвлене послабленням мови погляду, жестів, рефлексії того, як сприймається інформація викладачем у процесі оцінювання знань та вмінь. Це можна виправити, якщо студенти й викладачі будуть забезпечені необхідними технічними засобами зв'язку, а студенти матимуть посилене навантаження, щоб у відведений на заняття час вони встигали давати відповіді та готуватися до взаємодії з викладачем, кінцевою метою якої є адекватне, з дотриманням принципів академічної доброчесності, оцінювання їхніх досягнень на основі зрозумілих і логічно обґрунтованих критеріїв з урахуванням особливостей навчальної дисципліни та індивідуального підходу.

Жоунек І., Судіцькі П. зазначають, що «персоналізація та гнучкість є ключовими словами, коли ми думаємо про онлайн-навчання... Викладачі можуть встановлювати загальні вказівки та дедлайни, яких слід дотримуватися, однак відповідальність за управління часом курсу залишається за самими студентами. Крім того, студенти можуть самостійно регулювати темп свого навчання та прогресу відповідно до своїх навичок і вмінь. Якщо доступно, студенти можуть вибрати такі типи навчальних матеріалів, які відповідають їхньому стилю навчання (наприклад, текстові, аудіо- та відеоматеріали), рівням компетенції та особистим інтересам. Ще однією концепцією активного навчання, орієнтованого на студента, може бути можливість брати участь у процесі створення змісту та побудови курсу, якщо це прийнято викладачем. Використовуючи онлайн-технології, студенти, а також викладачі можуть легко обмінюватися інформацією та співпрацювати над низкою тем і проєктів. Застосовуючи досить прості інструменти, студенти можуть брати участь у взаємному оцінюванні та отримувати прямий зворотний зв'язок щодо своїх думок і рішень... Текстове онлайн-спілкування (чати, форуми тощо) може допомогти подолати сором'язливість і початкову незручність обміну. Крім того, студенти, як правило, краще реагують на ситуації, в яких у них є більше часу, щоб подумати, і, можливо, також відредагувати окремі

запитання, коментарі та інші внески. Таким чином, впровадження онлайн-технологій може призвести до підвищення впевненості студента в собі, особливо коли застосування засобів електронного навчання тісно корелює з успіхом студента в конкретному курсі... Деяким студентам може знадобитися суворий і детальний контроль від своїх викладачів; однак, впроваджуючи рішення для електронного навчання, викладачі зазвичай очікують вищого ступеня активності, самоорганізації та незалежності з боку учнів. Тому для немотивованих студентів з поганими звичками навчання технології можуть стати причиною зниження продуктивності та гірших результатів у навчанні... Урешті дистанційна освіта також порушує деякі проблеми, пов'язані зі здоров'ям, у зв'язку з проведенням тривалих періодів часу за комп'ютером. Виникають такі проблеми, як напруга очей, біль у спині, відсутність рухів і навіть психічні розлади...» [19, с. 60–61].

Поточне та підсумкове оцінювання здобувачів вищої освіти під час дистанційного навчання спирається на технічні пристрої (ноутбуки, планшети, комп'ютери, смартфони), а також на можливість інтернету та програмне забезпечення. Для цього всі суб'єкти освітнього процесу повинні мати достатні знання, вміння та досвід щодо їх ефективного використання. Відсутність співпраці, технічної можливості підготувати презентацію, обробити текст призводить до негативного ставлення студентів до інформаційних технологій, появи стресу через неможливість виконати поставлені викладачем завдання та отримати очікувану оцінку. Крім цього, не всі студенти достатньо мотивовані на самонавчання, особливо у випадку, коли відсутня комунікація, і є багато завдань, які важко якісно виконати у встановлені терміни. Це не створює умов для дотримання академічної доброчесності та заохочує до списування, плагіату (наприклад, підключення телефону до інтернету та зачитування відповідей викладачу під камеру комп'ютера тощо).

Висновки. Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, можна зазначити, що оцінювання здобувачів вищої освіти під час дистанційного навчання має враховувати формування

в них мотивації до дотримання академічної доброчесності за допомогою:

- чітких та зрозумілих критеріїв оцінювання;
- стимулювання до самостійного оволодіння знаннями та вміннями, виконання поставлених викладачем диференційованих завдань відповідно до технічних можливостей кожного студента;
- налагодження зворотного зв'язку, рефлексії викладача на виконані завдання і вербально та візуалізовано подану студентом інформацію під час відповіді, що демонструє його самостійність та вміння орієнтуватися в засвоєному навчальному матеріалі;
- використання проблемних ситуацій, виконання практико-орієнтованих завдань, тестів за короткий відрізок часу, формулювання питань, відповідь на які потребує проведення аналізу та узагальнення навчального матеріалу;
- корекції відповідей та виправлення викладачем помилок, яких припустився студент, має вказувати на те, над чим студент повинен працювати в подальшому і яким чином він може продемонструвати викладачу оволодіння навчальним матеріалом та отримати ту чи іншу оцінку;
- відпрацювання пропущених занять (лекція, семінарське або практичне заняття тощо) мають узгоджуватись із силабусом навчальної дисципліни, що визначає перелік питань та індивідуальних завдань, винесених на самостійну роботу, і виконання яких дозволяє студенту не відставати у навчанні навіть у тих випадках, коли є причини, через які він не зміг бути присутнім на занятті (наприклад, відсутність світла або інтернету, повітряна тривога, обстріли та інше, що може мати місце в умовах воєнного стану).

Предметом подальших наукових розвідок стане розробка рекомендацій щодо відпрацювання здобувачами вищої освіти пропущених занять в умовах воєнного стану.

Список використаних джерел

1. Биков В. Ю., Кухаренко В. М., Сиротенко Н. Г., Рибалко О. В., Богачов Ю. М. Технологія створення дистанційного курсу : навч. посіб. Київ : Міленіум, 2008. 324 с.
2. Бублик В. В. Шляхами дистанційної освіти та електронного навчання. *Наукові записки НаУКМА*. Серія: Комп'ютерні науки. 2018. Т. 1. С. 4–9.
3. Василенко Ю. М. Становлення та розвиток дистанційного навчання в Україні. URL: <https://www.sworld.com.ua/konfer28/612.pdf> (дата звернення: 12.01.2023).
4. Гривко А. В. Проблеми оцінювання навчальних досягнень учнів в умовах дистанційного навчання в період пандемії. Theoretical and practical foundations of social process management: XXIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Сан-Франциско (США), 29-30 черв. 2020 р.). С. 182–184. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/721501/1/tezy2.pdf> (дата звернення: 10.01.2023).
5. Муковіз О. П. Розвиток дистанційного навчання у педагогічній теорії та практиці. Педагогічна освіта: теорія і практика. 2012. Вип. 12. С. 109–114.
6. М'ястковська М. О. Світові тенденції розвитку дистанційної освіти та перспективи для України. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка*. 2015. Вип. 21. С. 256–258.
7. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 37-38. Ст. 2004.
8. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38-39. Ст. 380.
9. Третяк О. С., Чебоненко С. О., Янченко Т. В. Дистанційне навчання у закладах вищої освіти: історико-педагогічний і теоретичний дискурс. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Освіта. Соціальні та поведінкові науки*. 2022. № 1 (8). С. 213–229.
10. Третяк О. С., Чебоненко С. О., Мошта І. М. Педагогічні умови формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців соціономічних професій. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Освіта. Соціальні та поведінкові науки*. 2021. № 1 (6). С. 133–147.
11. Ушкаленко І. М., Зелінська Ю. С. Дистанційна форма навчання у вищих навчальних закладах України та інших країнах світу. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/4_2018/63.pdf (дата звернення: 15.01.2023).

12. Чебоненко С. О. Дидактичні принципи дистанційного навчання. *Актуальні питання теорії та практики в галузі права, освіти, соціальних та поведінкових наук – 2022* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 10 черв. 2022 р.). Чернігів : Академія ДПтС. С. 254–257.

13. Andersson A. Seven Major Challenges for E-Learning in Developing Countries. *Case Study eBIT*. Sri Lanka. PP. 1–14. URL: <http://oru.diva-portal.org/smash/get/diva2:201280/FULLTEXT01.pdf> (accessed 12 January 2023).

14. Babakova L., Kolovska T., Konstantinidu K. Distance learning on the academic motivation of students from specialties in the field of arts. *International conference on innovations in science and education (social sciences)*. URL: https://www.researchgate.net/publication/355736978_influence_of_distance_learning_on_the_academic_motivation_of_students_from_specialties_in_the_field_of_arts (accessed 18 January 2023).

15. Budi Hermanto Y., Agustini Srimulyani V. The Challenges of Online Learning During the Covid-19 Pandemic. *Jurnal Pendidikan dan Pengajaran* 54 (1):46. URL: https://www.researchgate.net/publication/352042637_The_Challenges_of_Online_Learning_During_the_Covid-19_Pandemic (accessed 20 January 2023).

16. Dhull K., Dhull H. Advantages and Disadvantages of Online Learning. *Bhartiyam international journal of education & research*. Vol. 11. Issue II. URL: <http://www.gangainstituteofeducation.com/5.%20Advantages.pdf> (accessed 03 February 2023).

17. Fojtik R. Problems of Distance Education. *ICTE Journal*. 2018. PP. 14–23. URL: https://www.researchgate.net/publication/326545984_Problems_of_Distance_Education (accessed 04 February 2023).

18. Venkataraman S. Problems of online classes. *International Journal of Academic Research Reflector*. Vol. 9. No. 6. PP. 1–3. URL: https://www.researchgate.net/publication/348447927_PROBLEMS_OF_ONLINE_CLASSES (accessed 09 February 2023).

19. Zounek J., Sudický P. Heads in the Cloud: Pros and Cons of Online Learning. *International conference DisCo 2013: New technologies and media literacy education*. PP. 58–63. URL: https://www.researchgate.net/publication/311807840_Heads_in_the_Cloud_Pros_and_Cons_of_Online_Learning (accessed 06 February 2023).

References

1. Bykov, V. Yu., Kukhareno, V. M., Syrotenko, N. H., Rybalko, O. V. and Bohachov, Yu. M. (2008), *Distance course creation technology: manual*, Millenium, Kyiv.

2. Bublyk, V. V. (2018), Through distance education and e-learning, *Scientific notes of National University "Kyiv-Mohyla Academy". Series: Computer Science*, Vol. 1, pp. 4–9.

3. Vasylenko, Yu. M. Formation and development of distance learning in Ukraine, available at: <https://www.sworld.com.ua/konfer28/612.pdf> (accessed 12 January 2023).

4. Hryvko, A. V. (2020), Problems of evaluating the educational achievements of students in the conditions of distance learning during the pandemic, *Theoretical and practical foundations of social process management: materials of the XXIII scientific and practical conference* (San Francisco (USA), 29–30 June 2020), pp. 182–184, available at: <https://lib.iitta.gov.ua/721501/1/tezy2.pdf> (accessed 10 January 2023).

5. Mukoviz, O. P. (2012), Development of distance learning in pedagogical theory and practice, *Pedagogical education: theory and practice*, Issue 12, pp. 109–114.

6. Miastkovska, M. O. (2015), Global trends in the development of distance education and prospects for Ukraine, Collection of scientific works of the Kamianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko, Issue 21, pp. 256–258.

7. Ukraine (2014), *On higher education*: Law of Ukraine dated 01.07.2014, № 1556-VII, *Vidomosti of the Verkhovna Rada*, Kyiv.

8. Ukraine (2017), *On education*: Law of Ukraine dated 05.09.2017, № 2145-VIII, *Vidomosti of the Verkhovna Rada*, Kyiv.

9. Tretiak, O. S., Chebonenko, S. O. and Ianchenko, T. V. (2022), Distance learning in institutions of higher education: historical-pedagogical and theoretical discourses, *Scientific Herald of Severshchyna. Series: Education. Social and behavioral sciences*, № 1 (8), pp. 213–229.

10. Tretiak, O. S., Chebonenko, S. O. and Moshta, I. M. (2021), Pedagogical conditions for the formation of communicative competence of future specialists in socioeconomic professions, *Scientific Herald of Severshchyna. Series: Education. Social and behavioral sciences*, № 1 (6), pp. 133–147.

11. Ushkalenko, I. M. and Zelinska, Yu. S. Distance education in higher educational institutions of Ukraine and other countries of the world, available at: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/4_2018/63.pdf (accessed 15 January 2023).

12. Chebonenko, S. O. (2022), Didactic principles of distance learning, *Current issues of theory and practice in the field of law, education, social and behavioral sciences – 2022: materials of the scientific and practical conference* (Chernihiv, 10 June 2022), Academy of the State Penitentiary Service, Chernihiv, pp. 254–257.

13. Andersson A. Seven Major Challenges for E-Learning in Developing Countries, *Case Study eBIT*, Sri Lanka, pp. 1–14, available at: <http://oru.diva-portal.org/smash/get/diva2:201280/FULLTEXT01.pdf> (accessed 12 January 2023).

14. Babakova, L., Kolovska, T. and Konstantinidu, K. Distance learning on the academic motivation of students from specialties in the field of arts, *International conference on innovations in science and education (social sciences)*, available at: https://www.researchgate.net/publication/355736978_influence_of_distance_learning_on_the_academic_motivation_of_students_from_specialties_in_the_field_of_arts (accessed 18 January 2023).

15. Budi Hermanto, Y. and Agustini Srimulyani, V. The Challenges of Online Learning During the Covid-19 Pandemic, *Jurnal Pendidikan dan Pengajaran*, № 54 (1), available at: https://www.researchgate.net/publication/352042637_The_Challenges_of_Online_Learning_During_the_Covid-19_Pandemic (accessed 20 January 2023).

16. Dhull, K. and Dhull, H. Advantages and Disadvantages of Online Learning, *Bhartiyam international journal of education & research*, Vol. 11, Issue II, available at: <http://www.gangainstituteofeducation.com/5.%20Advantages.pdf> (accessed 03 February 2023).

17. Fojtik, R. (2018), Problems of Distance Education, *ICTE Journal*, pp. 14–23, available at: https://www.researchgate.net/publication/326545984_Problems_of_Distance_Education (accessed 04 February 2023).

18. Venkataraman, S. Problems of online classes, *International Journal of Academic Research Reflector*, Vol. 9, No. 6, pp. 1–3, available at: https://www.researchgate.net/publication/348447927_PROBLEMS_OF_ONLINE_CLASSES (accessed 09 February 2023).

19. Zounek, J. and Sudický, P. (2013), Heads in the Cloud: Pros and Cons of Online Learning, *International conference DisCo 2013: New technologies and media literacy education*, pp. 58–63, available at: https://www.researchgate.net/publication/311807840_Heads_in_the_Cloud_Pro Pros_and_Cons_of_Online_Learning (accessed 06 February 2023).

УДК 37.09

DOI 10.32755/sjeducation.2023.01.268

НАВЧАЛЬНІ ПОТРЕБИ ПЕРСОНАЛУ ПРОБАЦІЇ ЯК ІНДИКАТОР ОРГАНІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Шимко Віталій Артурович, доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник, начальник сектору психологічної
допомоги та інновацій в пробації, ДУ «Центр пробації»

(04050, Україна, м. Київ, вул. Ілленка, 81,

e-mail: shymko@outlook.com)

ORCID: 0000-0003-4937-6976

Scopus Author: ID 57204110630

Researcher: ID C-8373-2017

Навчальні потреби персоналу є важливою характеристикою поточного стану організаційної культури та індикатором напрямів її розвитку. Особливості навчальних потреб залишаються традиційно актуальними як для повсякденної управлінської практики, так і в сенсі міждисциплінарних досліджень природи й перебігу організаційних явищ.

Метою статті є висвітлення емпіричних результатів досвідно-індуктивного дослідження навчальних потреб у контексті проблематики організаційного розвитку пробації.

Результати. З'ясовано, що в пробації присутній внутрішньоорганізаційний запит на навчання щодо широкого спектра напрямів. Найбільш затребуваним є навчання за такими тематичними напрямками: психологія роботи з клієнтами, інформаційні технології та комп'ютерні програми, співробітництво з іншими організаціями й установами, робочі права та обов'язки. Визначені особливості зв'язку гендерних, вікових, статусних та інших характеристик респондентів з різними проблематиками навчання. Також досліджено специфіку навчальних інтересів працівників з огляду на частоту їх робочих зустрічей із суб'єктами пробації.

Проведеним факторним аналізом встановлено, що найбільшим потенціалом щодо одночасного задоволення потреб персоналу й організаційного розвитку в результаті навчання є, з одного боку, певна «психологізація» цього процесу. З іншого боку, процес навчання необхідно реалізовувати на тлі активізованих міжособистісних стосунків працівників (тренінговий формат групового навчання). Поєднання вказаних методичних особливостей зумовлює доцільність застосування поряд з класичними лекціями, вебінарами й семінарами такого навчального формату як комплексні ділові ігри.

Висновки. Застосування регресійного аналізу дозволило дійти висновків щодо зв'язку між різними навчальними потребами й такими змінними, як задоволеність роботою, стосунки з колегами, плани на майбутнє, соціально-демографічні відмінності респондентів тощо.

Загалом отримані результати доводять, що навчальні потреби є важливим показником не тільки в сенсі планування та організації корпоративного навчання задля підвищення професійної компетентності персоналу, а й дієвим індикатором щодо управлінської культури, покращення загальної організаційної атмосфери та ефективного спрямування кадрової політики.

Ключові слова: *навчальні потреби, організаційний розвиток, пробація, факторний аналіз, регресійний аналіз.*

EDUCATIONNAL NEEDS OF PROBATION PERSONNEL AS AN INDICATOR OF ORGANIZATIONAL DEVELOPMENT. EMPIRICAL RESEARCH

Shymko Vitalii, Doctor of Psychological Sciences,
Senior Researcher, Head of the Department of
Psychological Assistance and Innovations in Probation,
State Enterprise "Probation Center"
(81 Ilyenka Street, Kyiv, 04050, Ukraine,
email: shymko@outlook.com)
ORCID: 0000-0003-4937-6976
Scopus Author: ID 57204110630
Researcher: ID C-8373-2017

Educational needs of personnel are an important characteristic of the current state of an organizational culture and an indicator of its development directions. The peculiarities of training needs remain traditionally relevant, both for everyday management practice and in the sense of interdisciplinary studies of the nature and causality of organizational phenomena.

The purpose of the article is to highlight the empirical results of an experiential-inductive study of training needs in the context of the problems of organizational development of probation.

The results. It was found that there has been an internal organizational request for training in a wide range of areas in probation. The most in demand is training in the following thematic areas: psychology of working with clients, information technologies and computer programs, cooperation with other organizations and institutions, professional rights and responsibilities. The peculiarities of the connection of gender, age, status and other characteristics of the respondents with various issues of training are determined. The specifics of the training interests of the employees were also investigated in view of the frequency of their work meetings with subjects of probation.

The conducted factor analysis established that the greatest potential for simultaneous satisfaction of personnel needs and organizational development as a result of training is, on the one hand, a certain "psychologicalization" of this process. On the other hand, the training process must be implemented against the background of activated interpersonal relations of employees (group training format). The combination of the specified methodological features determines the

expediency of using such an educational format as complex business games along with classic lectures, webinars and seminars.

The application of regression analysis made it possible to reach conclusions about the relationship between various educational needs and such variables as job satisfaction, relationships with colleagues, future plans, socio-demographic differences of respondents, etc.

In general, the obtained results prove that educational needs are an important indicator not only in the sense of planning and organizing corporate training to improve the professional competence of personnel, but also an effective indicator of management culture, improvement of the general organizational atmosphere, and effective direction of personnel policy.

Key words: *training needs, organizational development, probation, factor analysis, regression analysis.*

Постановка проблеми. Навчальні потреби персоналу будь-якої установи є не тільки характеристикою поточного стану організаційної культури, а й важливим індикатором векторів її розвитку. Моніторинг цих потреб у працівників філій та уповноважених органів з питань пробації є однією з пріоритетних функцій сектору психологічної допомоги та інновацій в пробації. Особливої важливості зазначене питання набуває з огляду на виклики сьогодення, зумовлені війною. Якою є структура і зміст затребуваних компетентностей? Який вплив на цільову детермінацію навчання мають такі чинники, як вік, гендер, ієрархічний статус, специфіка повсякденних обов'язків тощо? Відповіді на ці та інші запитання залишаються традиційно актуальними і для повсякденної управлінської практики, і в сенсі міждисциплінарних досліджень природи та перебігу організаційних явищ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Предмет навчальних потреб персоналу привертає до себе увагу вітчизняних психологів, педагогів, економістів, соціологів, правознавців та багатьох інших фахівців, які досліджують цю проблематику в широкому класифікаційному спектрі організацій – ІТ підприємства [1], машинобудівна сфера [2], бізнес-середовище [3], медична галузь [4], пенітенціарна система [5], аграрний сектор [6] тощо. Перелічені праці разом з десятками інших цікавих і плідних наукових робіт об'єднує спільна методологічна риса – переважання гіпотетико-дедуктивного дослідницького підходу. Безперечною перевагою цієї методологічної парадигми

є генералізація отриманого знання, створення і розвиток науково-теоретичних моделей. З іншого боку, міждисциплінарна природа організаційних явищ [7] суттєво ширша та глибша за наявні теоретичні концепти. Попри всі намагання, універсальної організаційної теорії не створено. Тому евристичний потенціал досліджень з досвідно-індуктивною методологічною архітектурою є принаймні не меншим за гіпотетико-дедуктивний шлях отримання нових знань. Очевидність вказаного особливо яскраво виявляється в тих прикладних дослідженнях, котрі поряд з академічними цілями мають на меті побудову управлінських політик і програм організаційного розвитку. У цих випадках отримувані знання стосуються навчальних потреб не стільки як складових мотиваційної сфери особистості конкретних працівників, скільки відображають структуру рушійних сил потенційного організаційного розвитку.

Формування цілей статті. Метою цієї публікації є розгляд емпіричних результатів досвідно-індуктивного дослідження навчальних потреб у контексті проблематики організаційного розвитку пробації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для збору емпіричних даних було розроблено анкету «Мій професійний розвиток у пробації». Відповідне опитування проведено дистанційно у вересні 2022 року за допомогою онлайн-платформи гугл-форми. Дослідженням охоплено 1698 респондентів. Пропорція від фактичної чисельності персоналу пробації (станом на період анкетування) складала 55,51 %, що відображає таку характеристику вибірки, як репрезентативність. 28,9 % респондентів належать до категорії керівного складу. Гендерний розподіл: 70,1 % – жінки. Вікові характеристики опитаних наведено в табл. 1.

Інші соціально-демографічні характеристики не з'ясували, оскільки анкетування проводили повністю анонімно (в тому числі без розкриття e-mail учасників). Цей методичний аспект дослідження було передбачено задля підвищення достовірності отримуваних відповідей.

Таблиця 1 – Вікові характеристики вибірки (складено автором)

Вікова категорія	Частота	Відсоток	Кумулятивний відсоток
25 або молодше	124	7,3	7,3
26–30	237	14,0	21,3
31–35	374	22,0	43,3
36–40	426	25,1	68,4
41–45	330	19,4	87,8
46–50	128	7,5	95,3
51–55	48	2,8	98,2
56 і старше	31	1,8	100,0
Total	1698	100,0	

Індикатором ставлення респондентів до опитування є аналіз вільних коментарів. Кожний учасник за бажанням міг залишити зауваження та пропозиції наприкінці анкети. Лише 0,2 % учасників висловили недовіру щодо анонімності опитування та близько 1 % негативно відреагували на сам факт дослідження. Отже, частка респондентів з потенційною мотивацією давати недостовірні відповіді є нікчемно малою і не впливає на статистичні тренди.

Для статистичних обрахунків використовували сучасний програмний комплекс IBM SPSS Statistics (версія 26.0.0.1). Надійність аналізу даних забезпечена перехресним застосуванням різних обчислювальних алгоритмів та дотриманням 95-відсоткового довірчого інтервалу і статистичної значущості (p) на рівні 0,05 і менше. З огляду на сучасні вимоги щодо транспарентності наукових досліджень, усі статистичні викладки разом зі зразком анкети завантажено в міжнародний науковий репозиторій Гарвардського університету [8].

Проблематики навчання: загальні характеристики, зацікавленість респондентів. Запитання щодо навчання в анкеті було сформульовано так¹: «Наскільки Ви зацікавлені в покращенні Ваших знань та вмій в таких галузях:

- психологія роботи з клієнтами;
- адаптація в колективі, стосунки з колегами;
- правова регуляція роботи з клієнтами;
- інформаційні технології, комп'ютерні програми;

¹ Варіанти відповідей на запитання: нецікаво, цікаво, дуже цікаво.

- управлінська діяльність, мистецтво керівника;
- знання державної мови;
- мої робочі права та обов'язки;
- вивчення іноземних мов;
- співробітництво з іншими організаціями та установами.

Також респонденти за бажанням мали можливість додатково вказати напрями або теми навчання й залишити відповідний коментар. В абсолютній більшості випадків працівники повторювали (перифразували) в коментарях перелічені вище варіанти. Усього було кілька винятків з цього переліку, а саме: 4 респонденти цікавились навчанням щодо особливостей роботи з волонтерами, 1 респондент – навчанням з надання невідкладної медичної допомоги.

Загальне уявлення щодо ступеня зацікавленості працівників у навчанні за різними напрямками можна скласти з табл. 2. Як бачимо, переважання зацікавленості в навчанні стосується кожної з досліджуваних тематик. При цьому в кожному випадку частка охочих навчатися не тільки є формально більшою, а й статистично достовірно переважає частку тих, хто в навчанні не зацікавлений (оцінювали за допомогою критерію Хі-квадрат). Зокрема, це стосується й теми «Адаптація в колективі, стосунки з колегами», де відсоток незацікавлених є найвищим (33,7 %).

Таблиця 2 – Зацікавленість працівників у навчанні (складено автором)

	нецікаво, %	цікаво, %	дуже цікаво, %
навч. психол. клієнта	14,1	69,6	16,3
навч. адапт. у колективі	33,7	56,4	9,9
навч. юрид. клієнт	14,1	71,5	14,4
навч. комп'ют.	16,8	64,4	18,8
навч. управл. технол.	27,4	56,9	15,7
навч. держ. мова	19,1	63,2	17,7
навч. мої компетенції	14,2	66,2	19,6
навч. іноз. мови	22,7	56,1	21,2
навч. співробітництво	12,7	71,1	16,1

Таким чином, є підстави стверджувати про існування в пробації внутрішнього організаційного запиту на навчання стосовно широкого спектра напрямів. Водночас виникає питання щодо пріоритетності конкретних навчальних тем. Для з'ясування було

проведено ранжування усереднених оцінок респондентів, для чого застосовано тест Фрідмана (табл. 3).

Таблиця 3 – Ранги навчальних напрямів та їх групування за тестом Фрідмана (складено автором)

Група, №		Середній ранг
1	Мої робочі права та обов'язки	5,32
1	Співробітництво з іншими організаціями та установами	5,25
1	Психологія роботи з клієнтами	5,21
1	Інформаційні технології, комп'ютерні програми	5,19
2	Правова регуляція роботи з клієнтами	5,13
2	Знання державної мови	5,07
2	Вивчення іноземних мов	5,01
3	Управлінська діяльність. Мистецтво керівника	4,65
4	Адаптація в колективі, стосунки з колегами	4,17

Отримані результати дозволяють виокремити чотири групи навчальних тем за ступенем їх значущості для працівників. Тематики, що належать до однієї групи, статистично достовірно не відрізняються одна від одної (застосовувався критерій Манна-Уїтні). Тобто всі тематики групи № 1 складають першу навчальну чергу, № 2 – другу і так далі. Викладена умовна пріоритетизація фактично відображає доцільну послідовність організації навчання на практиці, з огляду на зацікавленість працівників.

Порівняльні характеристики запитів на навчання в різних групах респондентів. Під час планування та організації навчання корисним є врахування значущих відмінностей між представниками різних груп. Порівняльний аналіз керівників і підлеглих виявив статистично достовірні переважання начальників (у порядку зменшення тренду) щодо управлінських технологій, інформаційних технологій та адаптації в колективі (рис. 1, табл. 4). Інші напрями навчання викликають принципово однаковий ступінь зацікавленості в керівників і підлеглих.

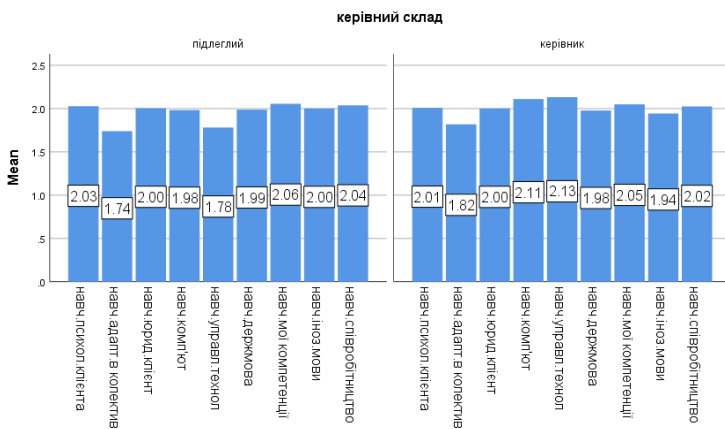

Рис. 1. Порівняння усереднених оцінок керівників і підлеглих (складено автором)

Таблиця 4 – Зацікавленість у навчанні керівників і підлеглих (складено автором)

	навч. психол. клієнта	навч. адпт. у колективі	навч. юрид. клієнт	навч. комп'ют.	навч. управл. технол.	навч. держ. мова	навч. іноз. мови	навч. іноз. мови	навч. співробітництво
Крускала-Уоліса тест	0425	5,159	0,005	15,807	102,726	,118	,028	2,841	,229
Значущість	0514	,023	,942	,000	,000	,731	,867	,092	,632

Групуюча змінна: керівний склад.

Гендерне порівняння виявляє такі відмінності (рис. 2, табл. 5): жінки суттєво більше зацікавлені в навчанні щодо психології роботи з клієнтами та державної мови, а чоловіки більше прагнуть до вивчення інформаційних та управлінських технологій.

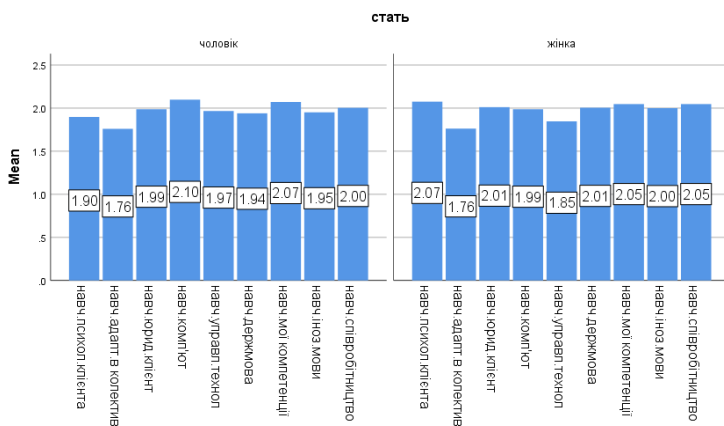

Рис. 2. Порівняння усереднених оцінок жінок та чоловіків (складено автором)

Таблиця 5 – Зацікавленість у навчанні жінок та чоловіків (складено автором)

	навч. пси-хол. клієнта	навч. адапт. у колективі	навч. юрид. клієнт	навч. комп'ют.	навч. управл. технол.	навч. держ. мова	навч. мов. компетенції	навч. іноз. мови	навч. співробітництво
Крускала-Уоліса тест	36,541	,048	,760	12,576	12,355	4,311	,626	1,964	2,214
Значущість	,000	,826	,383	,000	,000	,038	,429	,161	0137

Групуюча змінна: стать.

Суттєві відмінності майже за всіма темами виявлені за критерієм частоти роботи із суб'єктами пробації (рис. 3, табл. 6–7). Сам факт такої розбіжності показників опосередковано вказує на суттєвий вплив цієї особливості професійної діяльності на переважання і вподобання працівників щодо різних напрямів і тем навчання. У подальшому аналізі результатів анкетування цей висновок знайде різнобічне підтвердження.

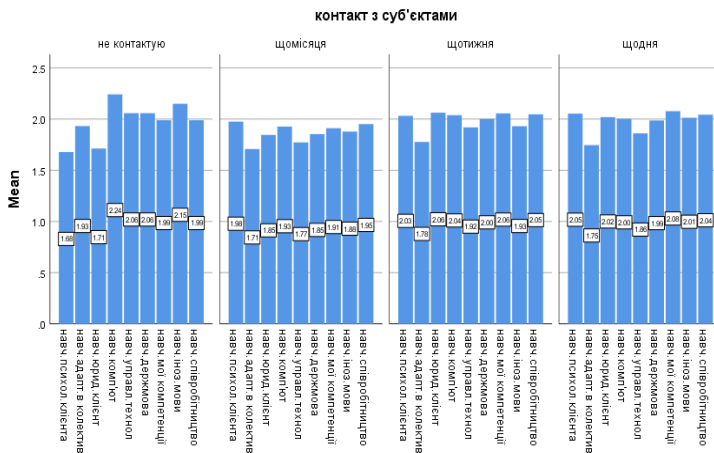

Рис. 3. Порівняння усереднених оцінок працівників з різною частотою контактів із суб'єктами пробації (складено автором)

Таблиця 6 – Зацікавленість у навчанні залежно від контактів із суб'єктами (складено автором)

	навч. психол. клієнтів	навч. адапт. у колективі	навч. юрид. клієнтів	навч. комп'ютер.	навч. управл. технол.	навч. держ. мова	навч. мов. компетенції	навч. іноз. мови	навч. співробітництво
Крускала-Уоліса тест	37,573	8,429	43,433	16,522	12,539	7,373	10,486	13,851	3,991
Значущість	,000	,038	,000	,001	,006	,061	,015	,003	,262

Групуюча змінна: контакт із суб'єктами.

Уже при першому наближенні (табл. 7) помітно тенденцію щодо посилення навчального інтересу пропорційно до збільшення контактів із суб'єктами пробації. Ця тенденція набуває особливої виразності та формує статистично достовірну двосторонню кореляцію для таких тем: психологія роботи з клієнтами, правова регуляція роботи з клієнтами та робочі права і обов'язки працівників пробації (табл. 8).

Таблиця 7 – Частки навчальних інтересів у групах з різним рівнем контактів із суб'єктами (складено автором)

		Контакт із суб'єктами			
		не контак- тую, %	щомісяця, %	щотижня, %	щодня, %
навч. психол. клієнта	нецікаво	14,2	7,5	27,5	50,8
	цікаво	4,0	7,6	31,3	57,1
	дуже цікаво	2,2	5,4	29,6	62,8
навч.адапт.у колективі	нецікаво	3,3	7,7	29,5	59,5
	цікаво	5,7	7,4	30,9	55,9
	дуже цікаво	7,7	4,8	31,5	56,0
навч. юрид. клієнт	нецікаво	13,8	10,9	21,8	53,6
	цікаво	3,8	7,4	31,5	57,3
	дуже цікаво	3,3	2,9	34,3	59,6
навч. комп'ют.	нецікаво	2,8	7,7	29,8	59,6
	цікаво	4,6	8,0	30,0	57,4
	дуже цікаво	9,1	4,1	32,9	53,9
навч. управл. технол.	нецікаво	3,6	9,4	28,1	58,8
	цікаво	5,0	6,5	30,8	57,7
	дуже цікаво	8,3	6,0	33,5	52,3
навч. держмова	нецікаво	4,3	8,9	29,5	57,2
	цікаво	5,0	7,7	30,3	56,9
	дуже цікаво	6,3	3,7	32,3	57,7
навч. мої компетенції	нецікаво	6,6	8,7	29,9	54,8
	цікаво	5,0	8,2	30,7	56,1
	дуже цікаво	4,5	3,0	30,3	62,2
навч. іноз. мови	нецікаво	3,4	9,4	33,8	53,5
	цікаво	5,0	6,9	30,8	57,2
	дуже цікаво	7,2	5,8	26,1	60,8
навч. співробітництво	нецікаво	7,4	9,7	26,4	56,5
	цікаво	4,6	7,2	31,5	56,7
	дуже цікаво	5,5	5,5	29,6	59,5

Таблиця 8 – Кореляційний аналіз (критерій Спірмена) між показником частоти контактів із суб'єктами пробації та цікавістю працівників до навчальних тем (складено автором)

	навч. психол. клієнта	навч. адапт. у колективі	навч. юрид. клієнт	навч. комп'ютер	навч. управл. технол.	навч. держ. мова	навч. компетентності	навч. іноз. мови	навч. співробітництво
Кореляція «контакт із суб'єктами»	,092**	-,037	,071**	-,040	-,035	,008	,059*	,038	,027
Значущість (двобічна)	,000	,133	,004	,101	,145	,751	,016	,119	,260

Кореляція значуща на рівні 0,01 (двобічна).**

Кореляція значуща на рівні 0,05 (двобічна)*.

Інформативним виявився розподіл оцінок працівників і за віковими групами (табл. 9). У старших респондентів виявляється більша зацікавленість у комп'ютерних технологіях та адаптації в колективі. Високий інтерес щодо адаптації також спостерігається в наймолодших респондентів (до 25 років), потім він різко падає і поступово зростає з віком. Ймовірно пояснення цього феномену знаходимо в результатах кореляційного аналізу (табл. 10).

Таблиця 9 – Зацікавленість у навчанні залежно від віку працівників (складено автором)

	навч. психол. клієнта	навч. адапт. у колективі	навч. юрид. клієнт	навч. комп'ютер	навч. управл. технол.	навч. держ. мова	навч. компетентності	навч. іноз. мови	навч. співробітництво
Крускала-Уоліса тест	13,380	15,984	4,523	22,653	8,567	6,249	8,542	37,907	18,388
Значущість	,063	,025	,718	,002	,285	,511	,287	,000	,010

Групуюча змінна: вік.

Адаптація в колективі та стосунки з колегами може мати дві функції. З одного боку – як інструмент суто фахового становлення та зростання (особливо для новачків). Ймовірно, це пояснюється негативною кореляцією з чинником «професійний рі-

вень»: чим вищий професійний рівень, тим нижча потреба в адаптації і навпаки. З іншого боку – як засіб регуляції рівня задоволеності роботою (для решти працівників), на користь чого свідчить відповідна позитивна кореляція: чим більша задоволеність роботою, тим сильніша навчальна зацікавленість щодо адаптації і навпаки. Цілком очікуваною є увага керівників до цієї теми, адже управління природно тісно пов'язано з колективними феноменами (табл. 10).

Таблиця 10 – Кореляційний аналіз (критерій Спірмена) між зацікавленістю працівників темою адаптації в колективі (складено автором)

	професійний рівень	задоволеність роботою	керівний склад	стать	вік
Кореляція «навч. адапт. у колективі»	-,052*	,142**	,055*	,005	,044
Значущість (двобічна)	,032	,000	,023	,826	,067

Кореляція значуща на рівні 0,01 (двобічна).**

Кореляція значуща на рівні 0,05 (двобічна).*

Нагадаємо, що загальний запит на навчання за темою адаптації в колективі має найнижчий ранг (табл. 3). Опосередковано це може свідчити про відсутність у колективах підрозділів пробації суттєвих соціально-психологічних проблем, на що переконливо вказують й інші результати проведеного анкетування, зокрема – задоволеність роботою (рис. 4). Як бачимо, частка незадоволених та дуже незадоволених є незначною і в абсолютному вираженні, і в статистичному плані (оцінено за допомогою критерія Хі-квадрат). Також є суттєві резерви щодо можливості ще більшого покращення цієї характеристики за рахунок квоти тих працівників, які водночас задоволені й незадоволені. Отже, навчання щодо адаптації в колективі може слугувати одним з інструментів, спрямованих на збільшення рівня задоволеності працівників від роботи.

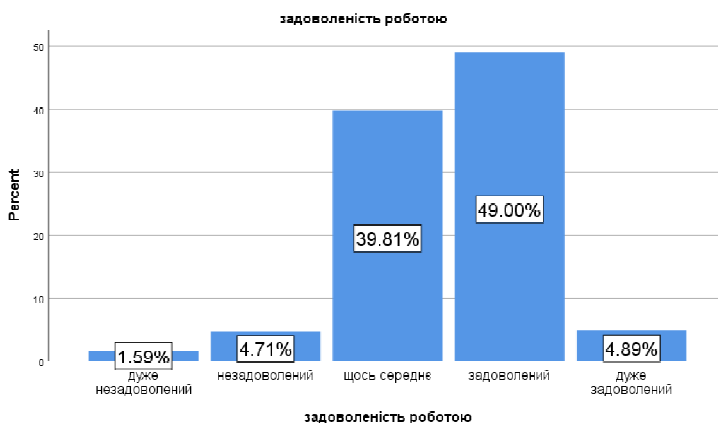

Рис. 4. Показники задоволеності роботою (складено автором)

Разом з тим необхідно зауважити, що результати кореляційного аналізу є недостатньою підставою для планування та практичної організації навчальної роботи. Цей математико-статистичний метод є, так би мовити, оглядовим інструментом, здебільшого дозволяє лише констатувати збіг певних статистичних тенденцій і не розкриває глибинну структуру досліджуваних явищ. Більш інформативними й корисними в цьому зв'язку є факторний та регресійний види аналізів, результати яких викладені нижче.

Факторний аналіз навчальних потреб та інших змінних, охоплених дослідженням. Застосування факторного аналізу в соціальних і поведінкових дослідженнях груп дозволяє розкрити загальну архітектуру чинників організаційної культури чи певної її частини. У нашому випадку йдеться про ту складову організаційного устрою, яка пов'язана з навчальними переважаннями працівників, їхнім задоволенням роботою, рівнем професійного розвитку, планами на майбутнє тощо.

У результаті застосування різних алгоритмів з'являється здебільшого одна й та сама факторна модель, яка найінформативніше розкрита у варіанті алгоритму обертання «Варімакс» (табл. 11).

Таблиця 11 – Факторна модель згідно з алгоритмом обертання «Варімакс» (складено автором)

	Компоненти				
	1	2	3	4	5
професійний рівень			.247	.758	
задоволеність роботою		.767			
навч. психол. клієнта	.549	.314			.258
навч. адапт. у колективі	.684				
навч. юрид. клієнт	.706				.237
навч. комп'ют.	.601			.242	
навч. управл. технол.	.618			.370	
навч. держ. мова	.722				
навч. мої компетенції	.732				
навч. іноз. мови	.484		-.292	.503	
навч. співробітництво	.681				
вплив колег на роботу		.498			
керівний склад			.713	.254	
контакт із суб'єктами					.914
плани на майбутнє		.689			
стать			-.547		
вік		.221	.684	-.215	

Перший фактор – організаційні потреби в навчанні. Показово, що факторне моделювання виокремлює всі навчальні проблеми в один фактор. Звертаємо увагу на те, що коефіцієнти змінних відображають їх вагу в структурі фактора та не дорівнюють рангам навчальних напрямів, про які йшлося раніше (табл. 3), а саме: ранги відображають індивідуальну зацікавленість у навчанні, суб'єктивну думку працівників щодо важливості тих або інших тем. Водночас організаційна культура майже ніколи не є простою сумою індивідуальних запитів, оскільки, окрім суб'єктивних переважань, є об'єктивні організаційні чинники: завдання і функції організації, нормативно-правова регуляція діяльності, матеріально-технічні умови тощо.

Другий фактор – лояльне кадрове ядро. Цей фактор охоплює задоволений роботою персонал, який має продуктивні стосунки з професійним оточенням та планує продовжити роботу в пробації або отримати підвищення. Є певна вікова тенденція в картині типового лояльного працівника (деякий зсув у бік старших вікових груп). Тобто наявність лояльного кадрового ядра – помітна частина факторної моделі, що опосередковано вказує

на здорову і продуктивну корпоративну атмосферу. Важливим також є те, що в структурі цього фактора присутній запит на навчання щодо психології роботи з клієнтами. Отже, цей вид навчання може слугувати одним з дієвих інструментів підвищення лояльності персоналу.

Третій фактор – профіль консервативного керівника. Цей параметр відображає не всіх управлінців, а саме ту частину керівників, вплив яких на навчальну ситуацію в організації виявляється помітним (суттєвим). Переважно йдеться про чоловіків серед представників старших вікових груп, які не виявляють зацікавленості у вивченні іноземних мов і помірно визнають значущість загального рівня професіоналізму. Який же вплив здійснює ця категорія? З огляду на відсутність у структурі фактора навчальних змінних (окрім іноземної мови), цей вплив можна охарактеризувати як байдужість. Тобто йдеться про недооцінку (ігнорування або неможливість виявлення іншого ставлення) навчання.

Четвертий фактор – профіль молодого професіонала. Йдеться про молоде покоління працівників і керівників низового рівня, які виявляють інтерес до іноземних мов, управлінських та комп'ютерних технологій. Цю категорію можна розглядати як управлінський резерв. Проте необхідно звернути увагу, що задоволеність роботою, організаційна лояльність і плани на майбутнє залишаються в зоні невизначеності. Теоретично існує ймовірність «відтоку» молодих професіоналів, профілактика чого потребує врахування певних закономірностей.

П'ятий фактор – провідний вид діяльності. Очевидно, що цей фактор відображає суттєвий вплив на організацію та її культуру безпосередньої взаємодії працівників із суб'єктами пробації. У свою чергу цей фактор пов'язаний із запитом на навчання щодо психології та правової регуляції роботи з вказаною категорією осіб.

Підсумовуючи основні результати факторного аналізу, необхідно зазначити таке. По-перше, незважаючи на суттєвий запит на навчання з боку працівників і високу актуальність запропонованих персоналу тематик, сама навчальна сфера залишається слабко інтегрованою в такі складові організаційної

культури, як корпоративна лояльність, професійний розвиток, провідна діяльність організації. Іншими словами, більшість респондентів зацікавлені в навчанні за різними напрямками, проте задоволення цих потреб не призведе до адекватного навчальним зусиллям і швидкого покращення перелічених організаційних параметрів.

По-друге, особливості факторної моделі підказують, що найбільшим потенціалом щодо одночасного задоволення потреб персоналу й організаційного розвитку в результаті навчання є, з одного боку, певна «психологізація» цього процесу, тобто незалежно від навчальної тематики варто доповнювати її доречним психологічним блоком знань і вмінь. З іншого боку, процес навчання необхідно реалізовувати на тлі активізованих міжособистісних стосунків працівників (тренінговий формат групового навчання). Поєднання вказаних методичних особливостей зумовлює доцільність застосування поряд з класичними лекціями, вебінарами та семінарами такого навчального формату як комплексні ділові ігри. У процесі ділової гри відбувається ігрова імітація проблемних професійних ситуацій та здійснюється тренування різних шляхів і способів їх комплексного вирішення (з юридичними, психологічними, мовними складовими тощо).

Результати регресійного аналізу деяких ключових змінних анкетування. У цій статті наведено ті фрагменти регресивних моделей, які є важливими для актуального дослідження і статистично значущими. У стовпчику «В» таблиці 12 відображено коефіцієнти регресії. Знак цього коефіцієнту вказує на напрям впливу незалежної змінної (крайній лівий стовпчик таблиці) на прогнозовану змінну – задоволеність роботою. Позитивний «В» означає, що збільшення незалежної змінної буде зумовлювати збільшення прогнозованої (залежної) змінної і навпаки (зменшення незалежної змінної стимулюватиме зниження показника прогнозованої змінної). Негативний «В» вказує на зворотний зв'язок: збільшення незалежної змінної викликатиме зменшення прогнозованої і навпаки.

Таблиця 12 – Параметри логістичної регресії (витяг).
Задоволеність роботою (складено автором)

	B	Sig.	Exp (B)
плани на майбутнє=звільнитися	-1.826	.000	.161
плани на майбутнє=немає планів	-1.022	.000	.360
навч. психол. клієнта	.402	.000	1.495
навч. співробітництво	.239	.039	1.271
вплив колег на роботу	.430	.000	1.537
контакт із суб'єктами	-.278	.000	.758
вік	.141	.000	1.151
[коментар=1] скарга на управлінську культуру (нелояльність)	-1.081	.014	.339
[коментар=2] скарга на розтастачію	-1.285	.018	.277
[коментар=3] скарга на матеріально-технічне забезпечення, робоче навантаження, зарплату	-.896	.028	.408
[коментар=4] вияв лояльності	1.051	.004	2.859
[коментар=6] відповідь на кшталт «зауважень немає»	.443	.004	1.557

Залежна змінна: задоволеність роботою.

У стовпчику «Sig» відображено рівень статистичної значущості дії коефіцієнта регресії. У стовпчику «Exp (B)» розміщений параметр «співвідношення шансів», який дозволяє конкретизувати шанси щодо змін прогнозованої змінної в результаті впливу на неї з боку незалежної змінної. Наприклад, візьмемо змінну «вплив колег на роботу»². Ця змінна має позитивний коефіцієнт регресії 0.430 та забезпечує співвідношення шансів на рівні 1,537. Це означає, що покращення змінної «вплив колег на роботу» на одну позицію забезпечить шанси на збільшення задоволеності роботою в 1,537 разу. Для переведення співвідношення шансів у % імовірності (за умови позитивного коефіцієнту регресії) необхідно застосувати формулу:

$$\text{Імовірність} = 100 * \text{Exp (B)} / (1 + \text{Exp (B)})$$

Таким чином, імовірність покращення змінної «задоволеність роботою» на одну відмітку шкали складає = $100 (1,573/2,573) = 100 * 0,60583 = 61 \%$.

Розглянемо приклад з негативним коефіцієнтом регресії, адже в цьому випадку застосовується інша формула вирахування ймовірності:

² Ця змінна має шкалу: 1 – дуже негативно; 2 – дещо негативно; 3 – ніяк не впливають; 4 – дещо позитивно; 5 – дуже позитивно.

$$\text{Імовірність} = 100 * (1 - \text{Exp}(B))$$

Наприклад, візьмемо змінну «контакт із суб'єктами»³. Коефіцієнт регресії негативний - 0,278 та $\text{Exp}(B) = 0,758$. Отже, збільшення частоти контактів із суб'єктами пробації на одну позицію за шкалою призведе до зниження задоволення роботою працівником на одну шкалу з імовірністю $= 100(1 - 0,758) = 24,2\%$.

Повертаючись до табл. 12, звернемо увагу, що «плани на майбутнє»⁴ закономірно знижують задоволеність роботою у тих, хто планує звільнитись, а також і у тих, хто нічого не планує (живе днем сьогоднішнім). Покращує задоволеність роботою навчання з психологічної проблематики та позитивні стосунки з колегами. Також спостерігається достовірна тенденція збільшення задоволеності роботою з віком. Цілком очікуваними є впливи вільних коментарів респондентів на задоволеність роботою (табл. 12).

Як бачимо, викладені результати аналізу добре кореспондуються з висновками факторного аналізу, що є перехресним підтвердженням надійності раніше запропонованих заходів стосовно навчання персоналу.

На завершення викладення результатів дослідження розглянемо результати регресійного аналізу змінної «плани на майбутнє». У табл. 13 є цікава інформація щодо тих, хто планує (передбачає) звільнення. Суттєво знизити мотивацію звільнення можна за допомогою підвищення задоволеності роботою, збільшення зацікавленості щодо психологічного навчання та через покращення стосунків з колегами.

³ Ця змінна має шкалу: 1 – не контактую зовсім; 2 – контактую щомісяця (рідко); 3 – контактую щотижня (часто); 4 – контактую щодня (дуже часто).

⁴ Ця змінна має шкалу: 1 – звільнення; 2 – немає планів; 3 – працювати далі; 4 – отримати підвищення.

Таблиця 13 – Параметри логістичної регресії (витяг).
Планую звільнитися (складено автором)

Плани на майбутнє = працюю далі		B	Sig.	Exp (B)
	вік	.247	.001	1.280
	задоволеність роботою	1.431	.000	4.183
	професійний рівень	-.560	.008	.571
	навч. психол. клієнта	.753	.000	2.124
	вплив колег на роботу	.226	.048	1.253
	[коментар=3] скарга на матеріально-технічне забезпечення, робоче навантаження, зарплату	-2.339	.000	.096

Інформативним є і показники регресії для працівників, які не мають чітких планів щодо продовження роботи (табл. 14). Особливу увагу потрібно звернути на те, що психологічне навчання зменшуватиме ймовірність звільнення, а вивчення іноземних мов навпаки – збільшуватиме. Також корисним є врахування того, що позитивна зміна мотивації в напрямку «працюю далі» може бути суттєво забезпечена покращенням стосунками з колегами по роботі.

Таблиця 14 – Параметри логістичної регресії (витяг).
Немає планів (складено автором)

Плани на майбутнє = звільнення		B	Sig.	Exp (B)
	задоволеність роботою	-.461	.002	.631
	навч. психол. клієнта	-.518	.023	.596
	навч. іноз. мови	.357	.047	1.430
	[коментар=3] скарга на матеріально-технічне забезпечення, робоче навантаження, зарплату	1.388	.017	4.009
Плани на майбутнє = працюю далі				
	вік	.209	.000	1.232
	задоволеність роботою	.971	.000	2.639
	вплив колег на роботу	.173	.040	1.189
	[коментар=6] відповідь на кшталт «зауважень немає»	-.025	.913	.975
Плани на майбутнє = підвищення				
	задоволеність роботою	.741	.000	2.098
	навч.управл. технол.	.809	.000	2.246
	керівний склад	-1.294	.000	.274

Змусити звільнитися тих, хто на цей час планує працювати далі, може незадоволеність матеріально-технічним забезпеченням, робочим навантаженням і зарплатою. Насамперед це молоді

працівники, які не виявляють цікавості до психологічного навчання, проте вже мають високий фаховий рівень і пройшли первинну професійну адаптацію. Зміна планів з «працюю далі» на «нічого не планую» може відбутися на тлі погіршення стосунків з колегами. Стимулює кар'єрну мотивацію висока адаптованість цих працівників у колективі та правова компетентність щодо роботи із суб'єктами пробації, що знижує запит на відповідні види навчання (табл. 15).

Таблиця 15 – Параметри логістичної регресії (витяг).
Планую працювати далі (складено автором)

Звільнення		B	Sig.	Exp (B)
	вік	-.247	.001	.781
	задоволеність роботою	-1.431	.000	.239
	професійний рівень	.560	.008	1.751
	навч. психол. клієнта	-.753	.000	.471
	вплив колег на роботу	-.226	.048	.798
	[коментар=3] скарга на матеріально-технічне забезпечення, робоче навантаження, зарплату	2.339	.000	10.369
немає планів				
	вік	-.209	.000	.812
	задоволеність роботою	-.971	.000	.379
	вплив колег на роботу	-.173	.040	.841
підвищення				
	вік	-.236	.000	.790
	професійний рівень	.434	.011	1.544
	навч. адапт. у колективі	-.416	.012	.660
	навч. юрид. клієнт	-.411	.044	.663
	навч. управл. технол.	.786	.000	2.194
	керівний склад	-1.480	.000	.228

Висновки і перспективи подальших досліджень.
Як бачимо, досвідно-індуктивне дослідження навчальних потреб персоналу дозволяє обґрунтовано робити важливі висновки щодо стану і перспектив організаційного розвитку. Зокрема, отримані нами результати можуть використовуватись не тільки для планування й організації корпоративного навчання задля підвищення професійної компетентності персоналу, а й бути корисними для оптимізації управлінської

культури, покращення загальної організаційної атмосфери та спрямування кадрової політики.

Перспективним вбачається лонгітудне вивчення навчальних потреб з періодичними (щорічними) опитуваннями та з'ясуванням відповідної динаміки. Це дозволить не тільки планувати заходи організаційного розвитку, а й оцінювати ефективність вжитих заходів на доказовій емпіричній основі.

Список використаних джерел

1. Лазоренко Т., Німуха Ю. Оцінка ефективності навчання персоналу в ІТ компаніях. *Молодий вчений*. 2018. Вип. 1 (53). С. 914–916. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/5480> (дата звернення: 17.01.2023).

2. Мартиненко І. О., Чумаченко І. В. Формування системи професійного навчання персоналу машинобудівних підприємств. *Економіка та управління підприємствами машинобудівної галузі: проблеми теорії та практики*. 2011. № 4 (16). С. 16–27. URL: <https://ojs.kname.edu.ua/index.php/area/article/view/1190> (дата звернення: 19.01.2023).

3. Ремньова Л., Забаштанська Т. Концептуальні засади навчання персоналу в умовах діджитал-трансформації бізнесу. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2021. Вип. 1 (25). С. 45–53.

4. Ровенська В. В., Саржевська Є. О. Управління персоналом закладів охорони здоров'я в нових умовах господарювання та перспективи розвитку в Україні. *Економічний вісник Донбасу*. 2019. № 3 (57). С. 162–168. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/161153> (дата звернення: 19.01.2023).

5. Дука О. А. Розвиток професійної компетентності персоналу органу пробації у відомчих навчальних закладах

Державної кримінально-виконавчої служби України : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2019. 296 с.

6. Грищенко Н. В. Організаційно-економічні засади формування стратегій розвитку кадрового потенціалу бізнес-суб'єктів аграрного сектору. *Економічний простір*. 2022. Вип. 180. С. 105–110.

7. Shymko V. Object field of organizational culture: methodological conceptualization. *International Journal of Organizational Analysis*, 2018. Vol. 26. № 4. PP. 602–613. URL: <https://philpapers.org/rec/SHYOFO> (дата звернення: 21.01.2023).

8. Shymko V. Staff training needs survey. *Harvard Dataverse*. 2022. Vol. 5. URL: <https://dataverse.harvard.edu/dataset.xhtml?persistentId=doi:10.7910/DVN/AFSZQC> (дата звернення: 21.01.2023).

References

1. Lazorenko, T. and Nimukha, Yu. (2018), Evaluation of personnel training efficiency in it companies, *Young scientist*, № 53, pp. 914–916, available at: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/5480> (accessed at 17 January 2023).

2. Martynenko, I. O. and Chumachenko, I. V. (2011), Formation of a professional training system for the personnel of machine-building enterprises, *Economics and management of machine-building enterprises: problems of theory and practice*, № 4 (16), pp. 16–27, available at: <https://ojs.kname.edu.ua/index.php/area/article/view/1190> (accessed at 19 January 2023).

3. Remnyova, L. and Zabashtanska, T. (2021), Conceptual principles of personnel training in conditions of digital business transformation, *Problems and prospects of economics and management*, Issue 1 (25), pp. 45–53.

4. Rovenska, V. V. and Sarzhevskaya, E. O. (2019), Personnel management of health care institutions in new economic conditions and prospects for development in

Ukraine, *Economic Herald of Donbass*, № 3 (57), pp. 162–168, available at: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/161153> (accessed at 19 January 2023).

5. Duka, O. A. (2019), Development of professional competence of the personnel of the probation body in departmental educational institutions of the state criminal enforcement service of Ukraine: PhD in Pedagogy Thesis. Kyiv.

6. Hryshchenko, N. (2022), Organizational and economic principles of forming strategies for the development of personnel potential of business subjects of the agricultural sector, *Economic space*, № 180, pp. 105–110.

7. Shymko, V. (2018), Object field of organizational culture: methodological conceptualization, *International Journal of Organizational Analysis*, Vol. 26, № 4, pp. 602–613, available at: <https://philpapers.org/rec/SHYOFO> (accessed at 21 January 2023).

8. Shymko, V. (2022), Staff training needs survey, *Harvard Dataverse*, available at: <https://dataverse.harvard.edu/dataset.xhtml?persistentId=doi:10.7910/DVN/AFSZQC> (accessed at 21 January 2023).

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК СІВЕРЩИНИ.
СЕРІЯ: ОСВІТА. СОЦІАЛЬНІ
ТА ПОВЕДІНКОВІ НАУКИ**

**НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 1 (10)**

Відповідальні за випуск

Аніщенко В. О.,

Редактори літературні

Шмельова Р. І.

Сила Л. М.

Комп'ютерна верстка і макетування

Махотко О. П.

Сила Л. М.

За достовірність інформації у статтях
відповідальність несуть автори публікацій.

Підписано до друку 24.03.2023 р. Формат 60×84/16.
Друк різнографія. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 16,97.
Тираж 100 пр. Зам. № 105/23.

Редакційно-видавнича група Академії Державної пенітенціарної служби
14000, м. Чернігів, вул. Гонча, 34.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 5378 від 06.07.2017 р.